विरो[illegible] ई[illegible]

नं० ४८८

[illegible]

[illegible]

१०८ पत्राणि

[illegible]

[illegible] | [illegible]

अ. टी.
वि.
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ नियतेति परकीयोद्दिष्टशास्त्राणां तात्पर्यक
थनेन च वीप्सयोपेक्षासिद्धिरभावः तथ्यानं केश्चिदपि पूर्वैरीहेशिष्टशास्त्राणां कृतानां तेषां विधानतम्
तात्पर्यमिति संक्षिप्तार्थप्रकाशनमित्यर्थः अन्यथा हि कथनमेषां बहूनामपि ग्रन्थेन गौरवेनया
यात् ननु शास्त्रादिवाक्यप्रयोक्तव्यमभिधेयप्रयोजने प्रतिपादयितुं श्रोतृप्रवाहोन्माहसिद्धये इति
नीत्या श्रोतृप्रवृत्त्यर्थं सर्वैर्वादिवाक्ये अभिधेयप्रयोजनादयभिधीयते तच्चेह नोक्तमिति कथ
मत्र श्रोतृणां प्रवृत्तिः स्यात् नैवम् अलंकाराख्यशास्त्राभिधेयाः तेषामत्र साक्षादेवाभिधानात्
तदभिधायकं चेदमलंकारसर्वस्वाख्यं प्रकरणमित्यभिधानाभिधेययोर्नियमगर्भीकारे।
ण वाचिसिद्धिवाच्यवाचकभावलक्षणः संबन्धः तथ्यैवं विधमेतदभिधायकं प्रकरणं तदमूल
तस्माच्छिष्यमात्राणामप्युपलक्षयोग्यस्यानुपलम्भात् अत एव शास्त्रमलंकारग्रन्थे वलक्षणोद्दे
शतात्पर्यमुच्यते इत्युक्तम् अभिधेयाश्चात्र काव्यालंकारा न तु लौकिका इत्येषां काव्यो
पस्कृतिद्वारेण पारंपर्येण काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः परनि
र्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे इत्याद्युक्तयुक्त्या तदविनाभावस्वभावत्वादर्थाहि सा
सर्वपुरुषार्थसिद्धिरूपा चतुर्वर्गावाप्तिः प्रयोजनम् तयोश्चास्य साध्यसाधकभावलक्षणः सं
बंध इति स्थितमेवादिवाक्यस्य श्रोतृप्रवर्त्तनाशक्ताविभावविवेचनं नाम ननु च यदीहालंका
रा अभिधेयास्तदलंकार्योऽप्येषां वाच्यः अलंकारा अलंकार्योपहितेति नीत्या सर्वैषां का
व्यमयं उपस्कारकत्वेनैतत्स्वरूपमभिधीयेत इत्याशंक्यानन्तरं कारिकामवकतेम्पा। १

क्रमेणेत्येवमादिना प्रभृतिनां द्व्यानन्दयः तावच्छब्दो विश्रान्तिपर्यन्तभावद्योतनार्थः चिरंतनेनेति
ध्वनिकारमतमेभिर्निर्दिष्टमिति भावः प्रतीयमानमिति वाच्यव्यतिरिक्तत्वेन स्वसंवेदनसिद्ध ।
मित्यर्थः अर्थमिति विश्रान्तिस्थानतया परमोपादेयतालक्षणम् वाच्योपस्कारकत्वेनेति
वाच्योपस्कारकत्वेनालंकाराणामात्मभूतम् अलंकारपक्षनिक्षिप्तमिति समस्तालंकारांते
भूतेन न पुनस्तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः मन्यत इति तेन यो वनेन ते मन्यंते न पुनस्तथा संभवतीत्यर्थः
न ह्यभिमननमात्रेणैव भावानामन्यथाभावो भवतीति तदेव दर्शयति तथाहीत्यादिना
नैव वस्तुमात्रं गम्यमानं वाच्योपस्कारकत्वेन प्रतिपादितमिति संबंधः वस्तुमात्रं न पुनरलंकारो
रसश्च स्वसिद्धय इति कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ कुन्तैरात्मनः प्रवेशासिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पु
रुषा आक्षिप्यन्ते तैर्विना तेषां प्रवेशासिद्धेः गंगायां घोष इत्यादौ तु गंगाशब्दः परत्वेऽति
बाधिकरणत्वासिद्धये स्वात्मानमर्पयति स्वयं तस्याधिकरणत्वासंभवात् यथा गो ।
तामिति कश्चिद्वाच्योऽर्थः स्वसिद्धये परं प्रतीयमानमर्थमाक्षिपति कश्चित्स्वयमनुप
पद्यमानः सन्प्रतीयमानेऽपरोऽर्थे स्वं समर्पयति तेन यत्र यादृक्त्वेनाक्षेपो व्यंग्यमित्यर्थः न
त्वप्रस्तावो यथा अयानीतो ... अत्र समस्त ... विशाल्याः सामिश्रत्वप्रति ।
नायोपधिविनात् इति ... दौर्बल्यमिति लिखितं हृदयमनन्दनं दर्शितं कृपितो
... सहृदयानां वाच्यः सन्स्वसिद्धये परं ... पलायनाद्याक्षिपति
न पलायनाद्यनवेक्षणात् सहृदयानां सम्भावनेः अप्रस्तुतप्रशंसायां यथा अप्रस्तुतसमर्पिताव

अ. ले.
वि.
२

वलोपेन नमुस्यापितः स्कंधे यस्य चिरं स्थितो नासि विद्वेषे यस्ले सपर्यामपि नस्या स्मितमात्रे ।
केणाजन यस्मात्प्राणप्रहारक्रियाप्राप्तः प्रत्युपकारिणा भुविपरं वेतालसीला यस्य अत्र वे ।
तालचरितं मस्त्येन मनस्वस्तेनेकृतज्ञः हंतोति संसमर्पयति समासोक्तिर्यथा दृततन्ता ।
निकं जेश्वविणादितानि शाद्विन्नमाद्रपुलके भवतः शरीरे दृत्तानि तक्रमं नस्पष्टतया जंव
धाजातस्ते हंतनिमित्तमवलोकिनानि अत्र वापि महेनायकव्यवहारेण संभवतीति
सर्वमिप्रास्थे नायकतत्समाहितपाति आक्षेपो यथा किं भणामि मो भद्र ३ किं तिष्ठ व किं वाहमे ।
णभणितव्येण भणामि हिमि नत्वविष्टहवा भणामि किं वा नभणितेनोनमि अत्र वक्ष्यमाणवि ।
षयो भणननिषेधो वाच्यः सर्वक्रमविपक्रान्तस्य निषेधानपपत्तेः स्वयमविश्रामस्यात्मम
र्पणेन तत्प्रति मरिष्याम्यथवा प्रिय यत्ता मे तावद्दूहमितिविपि रेयस्तत्पमर्थान्तर ।
मानिपाति यत्र शाब्दो वाच्योर्थः स्वसिद्धये यथान्तरमाक्षिपति तद्रुक्तं तत्पुरुक्तमवतिनिष्प
वर्षावसितः स्या निषेधाभासः स्यात् तपालंकाररूपवनस्यात् आत्मुखावभासमानो हि ।
निषेधः आक्षेपलक्षणम् न च विधिनिषेधयोर्विरोधात्साध्यसाधनभावो युक्तः वाजस ।
तिर्यथा इत्याह पक्षेणापक्षेणा पक्षतणं किं चिरंतनं पक्षणाम् गुणादिदोषादोसगुणाजे हि
कस्मानक्तकस्मानेहि अत्र चिरंतननानानि दावाव्याप्तनीस्वयमन्तर्ह्यमाना स्वतना वान्मानम
र्पयंति न तु नैव नवत्वरूपिणी नायानिदायाः संभवात् एवमर्यतनानामपि स्वतिवीक्ष्याम ।
तीस्वयमन्तर्यमानानिदायामात्मानमर्पयति नस्या अपि विपरीतनयानरूपत्वेनास २

भवात् यत्तु नैरैः स्वसिद्धये परार्थेणोच्यमानस्तदुपेत्यमेव यतोऽर्थविवरणेन नानोत्तरत्वात्तेष
णातिक्षाति दैव प्रतीयते अपतेनानोचितित्तपेणातिक्षात्तत्तिरेवेति विवक्षितेन वाक्यार्थ
मवश्लेषणपवपर्यवसादिति नेतदुक्तम् किंवलक्षणायां स्वसिद्धये परार्थेपोनदुक्तः न
यातेहि लक्षणाया स्वरूपहानिः स्यात् वाच्यवाचकलक्षणास्यैव स्वसिद्धत्वान्मुख्यार्थ
बाधाभावात् नचैकदेकस्य बाधः सिद्धिश्चेति वक्तुं शक्यम् विप्रतिषिद्धत्वात् वाच्य एव यद
र्थसिद्धिर्लक्षणाभिधेयस्यानलक्षणा न स्याद्धि मुख्यार्थबाध एव जीवितं कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ च
कुन्तानां स्वरूपेणैव प्रवेशसम्भवान्मुख्यार्थबाध एवेति परस्य कुन्तवद्रूपलक्ष्यस्येवार्थस्य प्राधान्या
त् अतश्च लक्षणाया बाधितः सम्बन्धोऽर्थः परवल्लक्ष्य एवार्थः समर्पयतीत्येव वक्तुं शक्यम् नतु यदे
वेनहि परार्थो योऽकादौ वाच्यसिद्ध्यर्थपरः स लक्ष्यः स्यात् यः प्रतीयते इति तत्रापि किं प्रतिपन्नत्वम्
इदं प्रतिपन्नत्वम् अत्र हि लक्षणायामेव नावकाशः नत्वीदृक्कथमहं स्यामिति वाच्यस्य कार्य
नदविनाभावात्मकं कारणमाक्षिपतीत्यतस्तेपेणैव सिद्धत्वस्यात्र उपयोगः गौरनुबन्ध्य इ
त्ययथा कथमेकृतिचोदितमनुबन्धनं स्यादिति जात्याव्यविनाभाविवाच्यक्रियाक्षिप्यत
न्नुलक्ष्यते नचैवात्रापि कार्यकारणयोरस्तेयम् एवं समासोक्त्यादावपि नायकव्यवहारत्वद
विनाभाविनादेवनायकत्वमाक्षिपतीत्यत्रापि लक्षणामूलत्वं नाशंकनीयम् यथोक्त
नायुक्तनेतच्चिरंतनमतानुवादपरत्वेनोक्तम् अस्माभिस्तु प्रसंगादुक्तं पर्यालोचितम्भि
त्यलेवं बहुना उपमेयोपमायया वजोभिः स्पंदनाहृतैरिति शब्दनमस्तनिभैः भवस्तनमिवो

व्योमकल्पेन व्योमैव शून्यतम् अत्र हेतुः परस्परमुपमानोपमेयत्वं वाच्यं सत्स्वयमनुपपद्यमान
मुपमानान्तरविरहलक्षणं परत्वं वस्तुनो रसं समर्पयति अनन्वयो यथा यथा भवानिव भवा
नेव भवेद्यदि परं भवत्स्वशक्तिव्यूहनिर्व्यूढत्रैलोक्यारम्भसंहृतिः अत्रैकस्यैवोपमानोपमेय
भावो वाच्यः सन्द्वितीयसब्रह्मचार्यभावरूपं परत्वं वस्तुनो रसं समर्पयति आदिशब्दः प्रका
रे तेनानिष्टविध्यभासादेः परिग्रहणम् यथा भवद्विदितमथोलापैरलं प्रियतमस्यनोऽत
नुरपि न तेऽवसरो यस्माकं विधिस्तु परान्मुखः न वयदि तथापत्र्यमस्यपत्नमिमां दर्शाय कुन्ते
तरलेक्षणः पीडा गतेह तं जीवितेऽत्र कान्तस्य स्यानन्दपो विधिर्वाच्यः सन्निषेधरूपमेवोपक्रा
न्तस्य विधानानुपपत्तेः स्वयमविश्रान्तः स्वसमर्पणेन निषेधमाक्षिपति एवमनिष्टविधयाम
पगायमानवस्तुमात्रेवायमपक्रान्तकमेवेष्टकम् एवमपि निषिध्यमानस्यार्थस्य
विविक्तविषयान्तरोपलम्भादलंकारान्तरभावो न सिध्यतीत्याशंक्याह रूढेत्यादि
द्विधेति गुणीभूतागुणीभूतवस्तुविषयत्वेनेत्यर्थः यदाहृदयस्य विकारः प्रभवन्नपि
वेद्यतेऽहं स्वानाय न गमयति तदभिप्रायेतत्प्रतिबद्धचमत्कारो यथा ग्राममतरुणं तरुण्या
नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया इति अ
भिप्रायमभिव्यनक्ति तदेव च तरसहृदयगुणदोषम् अर्थान्तरमवगमयति यद्धा काकोपगोभावः
यथा एकाकिनी यदबला तरुणी तथाहमस्मद्गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम् कं याचसे
तदिह वासमियं वराकी श्वश्रूर्ममान्धबधिरा ननु मूढ पान्थ इति यदा द्वितीये निषेधवैदग्ध्यलक्ष ।२

णाद्रूपाश्रयणेन व्याख्येयम् । तेनायं स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणमिति यत्र
श्रोभश्रीवैरानैर्वेद्वाहिभिः हपलेरितितो वाच्य प्रतीयमानेन न द्विविधो भावालंकारो व्याख्यातस्त
दुक्तत्वमेव रुद्रटेन हि तस्य तथात्वेनाप्रतिपादनात् । तत्रापि च वस्तुमात्रस्य वाच्योपस्का
रुद्रटेन+ रकत्वाभिधाने सममेव वक्तमुचितत्वात् । न देवं गुणीभूतागुणीभूतत्वेन द्विप्रकार
के वस्तु तावद्वाच्योपस्कारकत्वेन प्रतिपादितं । न दानीमलंकारस्यापि प्रतीयमानस्य
वाच्योपस्कारकत्वं प्रतिपाद्यते तद्रूपकेत्यादिना । तत्र रूपकं यथा भीमभ्रूकुटिपन्नगी
फणामणिः कामस्य वैवर्णविनाकेऽङ्केऽङ्कुरलितेडनालवलयप्रग्रं शिरत्नो स्यलम् । व्याण
स्फाटिकमल्लिकापरिचितेन भालात्र शालाजिरे दीप्यद्दीपशिखोशिवस्य नयनं का
णं वपात्तवः ॥ अत्र नयनादीनां माणिक्यप्रभृतीनां चोपमावाच्योपस्कारप्रायावगम्यते । तो
विनाप्राह्मण्यस्यातिपत्तेः ॥ दीपकं यथा ॥ णाङ्क अवंधपाह्लितं पतत्रह्येजनकस्य माइ पी
ढमहिला श्रमितेविरलस्त्रिग्धके विजातिरा । अत्र प्राकृतत्वे च पादार्दे रूपमावाच्योप
स्कारायावगम्यते तत्कृतस्य प्रौढमहिलारमणस्य प्राहत्यापादनात्सैवोभयोरूपनिबं
धात् । अपह्नुतिर्यथा ग्रहावमः गगनलंघ्यपतिरागतरुहः पोलतनये कलंके नैवायं विलसति
शशांकस्य वपुषि । अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणी
गाढमुरसि ॥ अत्र कलंकस्यरजनिसाहचर्य यमीते पमावाच्योपस्कारायावगम्यते एव तुल्य
योगितायथा ॥ द्विषांगणानाडुयपानमूजा व्यक्ति रः पुलकितांडरमः स्तनमंडले । अपरमर्धमम

अ. लं. वि. ४

पितमाननाय घटयेत कथं च तन्योषितः अत्र भुजादीनां साहश्यावगमादुपमा वाच्योपस्कार-
यावगम्यते तल्पयोगिनादाविन्यादिशब्दाभिदर्शनादेर्ग्रहणम् उपमादीत्यादिशब्दादुपमे-
योपमादीनाम् तत्र यथा प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या तया गृ-
हीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः अत्र वाच्याया निदर्शनाया उपस्कारक-
त्वेनोपमेयोपमा गम्यते तामन्तरेण ह्यसम्भवत्स्वरूपसम्बन्धेन तद्वाच्यस्याविश्रान्तेः अनलङ्का-
लङ्कारो गम्यमानः स्थितो न वस्तुमात्रं तेन एवं च यदादिग्रहणं सफलयितुमेवैतदुदाहृ-
तं तद्युक्तमेव तत्र वस्तुमात्रस्य वाच्योपस्कारकत्वेन प्रतिपिपादयिषितत्वात् वाच्योप-
स्कारकत्वेनेत्युक्तं तत्रापि योजनीयम् तेन वाच्योपस्कारकत्वेनोत्प्रेक्षालोकस्थितेरिति समन्वयः सा-
न्तु यथा महिलासहस्सभरिए तुह हिए सुभग सा अमाअन्ती अणुदिअहमणण्णकम्मा
अङ्गं तणुअं पि तणुएइ तदिदमलङ्कारोऽपि प्रतीयमानो वाच्यशोभाहेतुत्वेनोक्तः अमुना रस-
स्यापि वाच्योपस्कारकत्वं दर्शयितुमाह रसवदित्ति प्रभृतिशब्दादूर्जस्व्यादयः आदिशब्दा-
त्तदाभासादयः तत्र रसवदलङ्कारो यथा कृच्छ्रेणोरुयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्ब-
स्थले मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निःस्पन्दतामागता मद्दृष्टिस्तृषितेव सम्प्रति शनैरारु-
ह्य तुङ्गौ स्तनौ साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जललवप्रस्यन्दिनी लोचने अत्र वत्सराजस्य परस्परास्था-
वेयरूपेणात्मस्थायिभावो विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसीभूतः सन्वाच्योपस्कारकः
तत्त्वेन वलितेन वाच्यस्य सचमत्कारप्रतीतेः प्रेयोऽलङ्कारो यथा निष्ठकोपवशात्प्रभावपिहिता ४

दीर्घेण समाकृष्यते स्वर्गो येनेति तेन भावेनापि उत भोवाद्भस्यामन् तो हेतुविषय हि यो
पिनद्ध मे श्राकाः श्रोत्र तिनी साचार्थं तु मगोच्च रे नयनयोर्योतेति कोपविधिः अत्र शृङ्गार
वस उद्वेशी प्रतियातेति वितर्काख्यो व्यभिचारिभावो वाच्यशोभादायक एव उर्जस्वले
कारो यथा हृत्लीलास्मसकोतकं यदिमन्नस्त्वन्मद्धृष्यविशातिर्लिः संयोपरिरंभणोरति
रथ्योदोर्द उलीहृष्यतामः प्रीतिश्च यविद्गुवनेदृ शश्रुत्वी वैदेहि सन्नाथ इः पोलत्वस्य
वराहवस्य वमहत्त्व शेणापचारांतरम् अत्र सीतापतिराचणस्य तिरोनाबिस्येन प्रवृ
त्तेति रसाभासो वाच्योपस्कारकः अन्नत्वयमेवाभ्युद्यम् एतदेवोपसंहरति तदि
त्यमित्यादिना त्रिविधमिति पर्यायोक्तादौ वस्तु उपकारादावलंकारः रसवदादौ रसः
तदेवं चिरंतनैः प्रतीयमानस्यालंकारान्तर्भाव एव तावदुक्तः तदुपस्कार्यः पुनरात्मा क
श्चिदपि नाभ्युपगतः वामनेन प्रतीयमानस्यालंकारान्तर्भावमभिदधतापि तदुपस्कार्यः
कश्चिदात्मा उक्त इत्याह वामनेनेत्यादि तथाह; एवंम्यान्तातिरेकयोतकः आत्मनोपि
कस्य विद्यतिपादकत्वात् अवतेति यदाह सादृश्याल्लक्षणा वक्रोक्तिरिति एतदेवोदा
जहार च उन्मिमील कमलं सरसीनां कैरवं च निमिमील मुहूर्तमिति अत्र नेत्रधर्मौ उन्मील
ननिमीलने सादृश्याद्विकाससंकोचौ लक्षयतः कश्चिद्धनिभेदस्तत्र विवक्षितवाच्याद्यैः
केवलमिति यदपि रमितार्थः गुणेति यदाह विशिष्टा पदरचना रीतिरिति काव्यात्मकेव
नेति यदाह रीतिरात्मा काव्यस्येति तदेव विशिष्टपदरचनात्मिकायाः काव्यात्मकत्वेना

प्र॰ वि॰
५
5

भगतामपरीतेः न ह्यतिशयहेतवस्त्वलंकारा इत्युक्त्वा तत्र भावितध्वनयोऽलंकारा उपस्कार-
कारत्वेन मतम्‌ शुद्धेः पुनरेतद्दूषितमलंकारमिच्छा हृदयहारिणीत्यादि शयपशइति वा-
क्त्यनेनार्थः विषयमात्रेणातिमिनकरणानां स्वापस्कार्यविपस्कारकत्वस्यानुपपत्ते-
र्यथा नैवालंकाराणामपि गुणोपस्कार्यत्वं उपसज्यते समानन्यायत्वात्‌ तद्गुणाल-
काराणां तत्यनावातिन एव गौडुदाः इत्यमनेन वाच्याश्रयाणामलंकाराणां मध्ये
एव ध्वनेरेतभावादभिधाव्यापारगोचर एव ध्वनिः न पुनस्तत्व्यतिरिक्तः कश्चिद्ध्वनिर्नाम
ति विरतनानामतमिमक्रम इदानीं यदत्र सायोभमं नरत्वपुस्तकेन तदपि दर्शयितुमा-
ह वक्रोक्तीत्यादि वैदग्धीत्यनेन वक्रोक्तेः स्वरूपमुक्तं यदाह वक्रोक्तिरेव वैदग्ध्यभं-
गीभणितिरुच्यते इति एवकारो नास्य काव्यजीवितत्वव्यवच्छेदकः काव्यजीवितमिति
काव्यस्यानुग्राहकत्वा विना काव्यमेव न स्यादित्यर्थः यदाह विचित्रा यत्र वक्रोक्तिवैचि-
त्र्यं जीवितायते इति व्यापारसेति कविशक्तिसोल्लिखितस्य कर्मणः कविप्रतिभानि-
वर्तितत्वमतत्वेन हि वक्रोक्तिरेव न स्यादिति कस्य जीवितत्वं च तट स्वेच्छन्तितद्वक्ष्यमम-
वादास्य प्राधान्ये विवक्षितम्‌ शब्दार्थयोः प्राधान्यमस्त येन तस्य नाशंकनीयम्‌ श-
लंकारा इति तेनोक्ताः इति शेषः एवकारस्थिरतनोक्त ध्वनिप्रकारविशेषव्यवच्छेदकः
सत्यपीति सहृदयविविधप्रतीयमानामनाहत्यैत्यर्थः व्यापार इत्युक्ते वक्रस्वभावेन
रूपः भणितिविशेषक्तिः कवीनां तत्रैव कविः संरंभ इत्यर्थः तस्यैव मतेन वक्रो ५

त्किरेव न स्यात् ननु प्रतीयमानस्यानादरः किमभावस्तेनाप्ययाकृतेन इत्याशंक्याह उ
पचारेत्यादि उपचारवक्रतादीनामेव मध्ये ध्वनिरन्तर्भूत इति तात्पर्यार्थः यदाह यत्र
हि यतिरेकस्य सामान्यस्य प्रवर्तते लेशोऽपि भवेत् किंचित्कं तत्सूक्ष्मैरविलायतमसला
स्वरमोल्लेखलावण्यकादिवलेखतिः उपचारप्रधानामेव वक्रतां काचिदुदीर्यते इति एतामे
वोदाजहार च ॥ गच्छणा प्रसन्नमेहूयारात्ललितप्रजन्यता इत्यवणानि गिरा हेकारमिश्र
कांहरे तिणीलाश्रगामा। एवमनयांत्यन्ततिरस्कृतवाच्यादिध्वनिप्रपंचः स्वीकृतः प्रा
दिशब्दाद्वपि वैचित्र्यवक्रतादीनामपि ग्रहणम् एवं सर्वोपि ध्वनिप्रपंचो वक्रोक्तिभिरे
व स्वीकृतः सलक्षितनयेव यदिपरेत स्पष्टप्राधान्यमेवतालो माह केवलमित्यादि ते
हीयमिति वक्रोक्तिजीवितकारमतेऽधीनार्थः नहि ध्वनिलक्षणप्रलवकोक्तिमध्याद्भि
द्यते एव न तत्वरलक्षणादिकम् केचित्सदृश्यवाग्विषयतादलक्षणानुपवस्तकमित्याशं
क्याह महनायकेनेत्यादि प्रौढोक्त्येति तत्पुनर्वर्णकरणेन तद्वाक्यमोठेनयलन
यितन्मशक्यस्यान्यस्तुपरामः काव्यशक्तिमित्युनः काव्यान्मन यदाह ध्वनिर्नामाप
रोयोपिव्यापारोव्यंजनात्मकः नस्यमिन्द्रोपिमेदेस्याकाव्यांशत्वेन इत्यनेन व्यापरस्पनिक
विकर्मणः अन्यथाहि शाहृशयानेभ्यो वरादिभ्योऽर्थप्रधानस्पष्टीति हास्याद्विष्टः काव्य
स्यैवेलक्षणेपन स्यात् यदुक्तं शाहृशयानमात्रिततवशास्त्रपृष्टेविदुः अर्थतत्वेन युक्तं
तत्वदेस्या व्याख्यानमेतयोः द्वयोर्गुणत्वेव्यापारप्राधान्येकाव्याधीर्भवेदिति नत्वापीति क

ध्व॰ वि॰
६
6

विकर्मरूपस्य व्यापारस्य प्राधान्ये सत्यपीत्यर्थः अभिधा भावना चान्या तद्भोगीकृतिरेव चे
तिकाव्यं तावदंशानेनोक्तम् तत्रापि अभिधाधामतां याते शब्दार्थालंकृती ततः भावना
भाव्य एषोऽपि शृङ्गारादिगणो मतः तद्बहृदयस्याविषयेनेन प्रतिपाद्यतद्भोगीकृतिरूपे
ण व्याप्यते सिद्धिमान्नर इति तत्तु योऽशः सहृदयगतस्तदंशाद्धृदयचर्वणामाह अपमा
णोऽथवा मोलेयास्मगतामिपेस्फुटमिमा युत्पापरब्रह्मास्वादसविधवर्तीविश्रान्तिधाम
नयाभ्युपगतः तदेवं यद्यपि तावत्त्र्यंशशक्तिरभिधालक्षणात्रुमिनी द्विधा अर्थापत्तिः क
ल्पितेन च समासमान्तरायलेकृतिः इमस्यकार्येता भोगो व्यापारान्तरवाच्यतम् द्वादशीय
धेन रस्यास्थितता विश्रान्तिपत्तियद्दशितती ध्यावहं वा विश्रान्तिपत्तिप्रकाराः सम्भवेति तथा
पि काव्यस्यास्माधलौरिति त्वपर्यः समासास्वातपूर्वस्त्रस्याभाव जगाड रूपेव भान्कमा
द्रुतस्मरेत्र केचिद्यत्राचाष्ठितमविषयेनतनमस्तु सदीयतेनक्रमः सहृदयमनः प्रीत
येनतत्वरूपमिषु कनीत्यवधनेर्विश्रान्तिप्रतिप्रकाव्यशमिह प्राधान्येनोक्तम् एवमि
दानीमनद्विश्रान्तिपत्तिप्रकारत्रयेति याकर्वन्ध्वनेरेवकाव्यात्मत्वेसाधयन्निधनिकार
इत्यादिना समयोपलाश्यावगमनशक्तिरभिधा सामान्याना परस्परान्वितत्वेन विशे
षार्थावबोधनशक्तिस्तात्पर्यम् मुख्यार्थबाधादि सहकार्यपेक्षालक्ष्यप्रतिभासनश
क्तिर्लक्षणा एतद्व्यापारत्रयात्तु तीर्णास्फुतदस्ति विकस्पार्थः तथा च बोधमा पाबोधर
मत्रयेण व्यापारोहाश्रोत्रवशाद्दृश्य सामान्याभ्यकेजलाप्रवाहे गृहनिकृरुत्वेवसंकेतितो ६

सामान्यएवतद्योगात् विशेषस्यहिसंकेतनकरणेआनन्त्यव्यभिचारप्रसङ्गात् नतच्चाभिध॰
यानलक्षणादिमात्रेहृहृतिकहृरवमात्रंचप्रतीतमित्येकाकल्पना एतन्नातिप्रायाभ्यनुशति
पादनाद्याक्षेपानसमर्था विशेष्यंनाभिधागच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणेइत्याद्युक्तयु
क्तात्तत्राविरम्यव्यापारसंभवात् सामान्यस्यासिद्धेर्विशेषंगमयन्तिहि इतिन्यायाना॰
नायंशक्त्यासामान्यमात्राधारीयेयमभावनावश्यते विशिष्टंगन्तावोधायपूरयतीतितत्र
तत्रैवपदस्यान्वितसमात्रमेवप्रतीयते इतिद्वितीयाजलप्रवाहस्यबोधाधिकरण
त्वमस्तुकमितिप्रमाणान्तरबाधितः सन्नेवाशब्दस्तत्संपर्ककरणार्पिततटंलक्षयतीति
तृतीया तत्रतावन्मुख्यार्थबाधेतद्योगेरूढितोऽथप्रयोजनात् अन्योऽर्थोलक्ष्यतेयत्सा
लक्षणारोपिताक्रियेतिनीत्यालक्षणावृत्तिनयसन्निधावेवभवति नचमुख्यार्थबाधा
नावगम्यमानत्वादिप्रमाणान्तरसत्तायश्चसामीप्यादिः संबन्धः सर्वप्रमाणानावगम्यएव
युक्तमतिदेशोघस्यशैत्यपावनत्वादिलक्षणप्रयोजनेप्रतीयते तच्चाशब्दानुक्तंप्रमा
णान्तरानुपनपदकृतंश्रागतम् नतावत्प्रत्यत्वाद्वेतन्यतीति तस्मादेवशब्दादवगमसि
द्धेः शब्दैचतस्याप्रवृत्तेः नाप्यनुमानात् सामीप्येविशेषत्वपावनत्वादेरसंभवादनै॰
कान्तिकत्वात् नस्मृतिः तदनुभवाभावात् सत्यामपिवातस्यानियतत्वस्मरणेनस्यात्
अस्मादेवत्वच्छब्दादेतदवगम्यतइतिकोह्वेतुः तस्मादस्येवशब्दस्यैषव्यापारोअभ्युपग॰
न्तव्यः निर्व्यापारस्यप्रतीतिकारित्वाभावात् सतावच्चाभिधात्मासमयाभावात् नता

ध्व॰ वि॰
१
7

मर्यात्मानस्यान्वयप्रतीतावेव पर्यवसानात् नन्वेतन्मात्मप्रयत्नोऽर्थो व्यापाराभावात् तस्मादभि
धानात्मैव लक्षणाव्यतिरिक्तश्च न तथैकस्यातिरिक्तो व्यापारो निश्चीयते ततो व्यापारो ऽभिहितान्व
यवादिनाव्यपाप्रयुपगन्तव्यः अन्वितानामभिधानवादिनामपि यमर्थः शब्दः स शब्दार्थ इति शब्द
दभिधाव्यापारमेव दीर्घदीर्घमिच्छन्त्यपि नैमित्तिकार्थानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते
इति निमित्तपरिकल्पनेऽपि समर्थैव यं शक्तिरियाप्नुमरणी यैवेति कर्म यथास्यापि सिद्धत्व
व्यञ्जनाव्यापारः पतङ्गगाहनगाहनमिति मन्तागौवप्रसिद्धः सम्प्रत्ययेनैदो क्रमम् अादिश
ह्यासम्याथनावगमादीनामपि ग्रहणम् अवश्यन्तितेन विनावाच्यस्यार्थस्यासंग्रहणा
त् व्यापारेस्यति चन्द्रमात्मिकायाः क्रियायाः इत्यर्थः सावलसाध्यमानेनैव स्वीकारो
भूतावयवलाभस्वरूपेणोपलभ्यते इति विचारपदवीमेव स्वयमुपारोढुन्तोऽस्मत्
इति कथन्नाम तस्या वाक्यार्थत्वस्यादिति भावः यद्वक्ष्यति व्यापारस्याविषयस्त्वे
न स्वरूपप्रतिलम्भात् तत्र यावन्नेन प्राधान्याद् स्वरूपेण विश्रान्तप्रकाशाभावाद्विषय एव स
मग्रमसद्दिश्यवमिति उपक्रान्ताव्येवेनतिनयरनयाव स्यानेनत्यर्थः तदुक्तम्
वाच्यवाचकचारुत्वहेतूनां विविधात्मनाम् रसादिपरतायत्र स धनेर्विषयो मतः
तदेति अनवद्यविश्रान्ति योमन्वादिमन्कम् प्राप्तमेवमिति सारभूतत्वमित्यर्थः अ
तश्चैतेनाविनाकाव्यकाव्यमेव न भवतीतिनात्पर्यम् नहि निर्जीवं शरीरं काव्यमु
पक्रम नत यथैव तर्हि रागा यो चोदरस्यशापि व्यपस्य महावाक्यार्थरूपमज्यते १

नेतत् इत्यस्य तदात्मनो व्यापकत्वाच्छरीरे रसादेरेवतेस्यानेतेपिकारणादिविशिष्टे एव शरीरे
जीवव्यवहारो न घटादौ तद्वदस्यापि विविधगुणालंकारौचित्यचारुशब्दार्थशरीरगत
त्वेनैवात्मव्यवहारो नान्यत्रेति न कश्चिद्दोषः नन्वसर्वत्र क्रियाया एव प्राधान्यप्रसिद्धमि
ह पुनर्विषयस्योत्कर्ष इति किमिति न दिग्धयाशंक्याह व्यापारस्येत्यादिविषयमुखेनेति यथा
ग्रासनादनादेर्विक्लित्यादिमुखेन पाकादेः क्रियायाः स्वरूपोपलम्भः तत्प्राधान्यं तिवि
षयप्राधान्येनेत्यर्थः तेन व्यापारस्य प्राधान्यमुपचरितमिति भावः स्वरूपेणेति स्वरूपं
हि तस्य साध्यमानत्वाद्विचारयितुमशक्यम् सिद्धस्य हि विचारो भवतीति भावः एवंका
रेण जनव्यापारव्यवस्थां दर्शयन्नुक्तः समयेति समयस्य भरतस्य शास्त्रस्येतिव्यवहारादेः सह
नशीलत्वमिति भावः यत्तदेवोपसंहरति तस्मादित्यादिना व्यक्तेति व्यञ्जनाख्यरसाद्यात्म
नो विषयस्य गुणालंकारकृतं चारुत्वमिति गुणानां ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवा
त्मनः उत्कर्षहेतवस्तेऽचलस्थितयो गुणा इत्यादिनीत्या साक्षादेव तदुत्कर्षकत्वात् अलंका
राणामपि उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादय
इत्यादिनीत्या शब्दार्थलक्षणाङ्गातिशयद्वारेण तदुपस्कारकत्वात् अलंकाराणां च रसादिरूपमे
वव्यङ्ग्यमर्थमलंकुर्वतामुपस्कार्यतया ह्यलंकारत्वमलंकार्यमङ्गत्वेनिबध्यमानस्य रसाद्यात्मने
एव व्यञ्जनस्यालंकार्यत्वेन प्रतिष्ठानात् अत एव वक्ष्यत्यत्र स्फुटं द्वाग्यार्थे रहितत्वं न तु गुणा ।
इत्याद्युक्तेषामाहृतिः शब्दार्थतयामतेति नीत्या शब्दार्थमात्रनिबन्धनत्वेनोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्य

अ. वि.
८
8

वस्तिन्नादेर्गौणत्वमलंकारत्वम् यदभिप्रायेणैव चविशब्दाख्यकाव्यभेदप्रकारत्वमलंकाराणां
निरूपयिष्यते अत एवानुप्रासोपमादयो लंकाराश्चित्रमित्याद्येत्युक्तम् सच प्रतीयमानोर्थो
यद्यपि वस्त्वलंकाररसात्मत्वेन त्रिविधस्तथापि येन विना काव्यमात्माभावान्नुपपत्त्येव तेन रसस्यैका
त्मत्वमुक्तम् अत एव वस्त्वलंकारयोर्यदलंकारत्वप्रतीतिनिमित्तत्वमस्येत्युक्तं तन्नावदातम् काव्या
त्मनो रसस्य प्रधानत्वे अलंकारत्वमसंगतमेव न वाच्यमित्याह रसादयस्त्वित्यादि आदिशब्दाद्भावतदाभा
सादीनां ग्रहणं न वाच्या इति अलंकार्यत्वेन वक्ष्यमाणप्रकारेणावस्थिताः अलंकार्यस्यालंकारत्वानुप
पत्तेः न ह्यलंकारत्वं कथंचनालंकार्यातिरेकेण संभवति न तु विनालंकाराणामनुपपत्तेः एतदेवोप
संहरति तस्माद्रसादिर्नालंकार इति रसादिरूपः तस्यैवोपकारकत्वात् वाक्यार्थीभूतः इति एवा
वाक्यार्थीभूतत्वे रसादिरलंकारोपि स्यात् यदुक्तं प्रधानेन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः काव्ये
तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिरिति एतच्च रसवदाद्यलंकारप्रस्ताव एव निर्णेष्यामः
इत्याह: प्रमेयपरिसमाप्तौ एतदेवमुक्तमित्याह एवमेवेत्यादि मैवेति अवाक्यार्थविश्रा
रसहृदयग्राह्य इत्यर्थः एतावता रसस्येति न च तावद्वाच्यवाचकभावमात्राश्रयिणामलंकारा
णामस्येव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावसमाश्रयणेन व्यवस्थितत्वाद्रसादीनां तद्भावेन युक्तः यदुक्तम् व्यङ्ग्यव्यं
जकसंबन्धनिबन्धनतया ध्वनेः वाच्यवाचकचारुत्वहेतुतः परिमिताः कृतः इति लक्षणायामप्यस्या
तद्भावेन युक्तः तदसद्भावेप्यस्य सद्भावात् तदसद्भावे वास्यासद्भावात् यदुक्तम् भक्त्या बिभर्ति
याव्याप्तेर्नैवासौ लक्ष्यते तत एव नाप्यस्या लक्षणीयत्वमुक्तम् यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपस ८

णेनीकृतस्वार्थो ऽङ्कुरः कार्यविशेषः सम्बन्धिनीति सर्वैरभिः कथ्यत इति न हि स्वमेतद्धि प्रति
पत्तिरयस्मात्प्रतिष्ठानमुपपादितम् इदानीमन्योऽपि यः कश्चिद्विकल्पयति शकारः कश्चि
दुक्तः सोऽपि नोपपद्यते इत्याह यदि हीत्यादि ध्वनिकारेणेत भावोऽनुमितः विवेककार इति
तन्मते निमित्तरूपस्यार्थस्य इहेत्यम् यद्यपि वक्रोक्तिजीवितमसदयुद्धिणाक्रतोऽध्वनिकारेणेत
र्भावितिना विवक्षितस्यापि विवक्षितेन मनाग्यापि नानाविततिमतं एवमेवाहेत्यम् अनेन तु
नैव तत्स्वोपज्ञमेवोक्तम् अनुमानान्तर्भावमिति अनुमानरूपत्वमेवेत्यर्थः आचार्य इति
यदाह वाच्यान्तरेभिर्नेवाक्यार्थैर्थान्तरं प्रकाशयतीति संबन्धतः कुतश्चित्साकाङ्क्षत्वाद्व्यु
त्तिविषयकेति अविचारिताभिधानमिति इह लिङ्गलिङ्गिनोस्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव नावश्य
तिवचोनिश्चीयते न हि अन्यैनैव समाप्त्यासिद्धिः अन्यथा हि साध्यासिद्धिर्न स्यात् व्यभिचारात्
न च तादात्म्यं यथा कृतकत्वानित्यत्वयोः तदुत्पत्तिर्यथा वह्निधूमयोः वाच्यप्रतीयमानयोः
पुनस्तादात्म्यतदुत्पत्ती न स्तः तथा हि निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटेत्यादिष्टु श्लोकादौ नेत्रहृत्तम
ननेन पुलकितानि तनेन तथ्यं यत्तु मिथ्यावादिनि इति वाच्यवचनेन स्नातानपीडाभावात्
त्तातस्मिन्नेवानाशिनतुवतस्यापमत्स्यान्तिकम् इति तद्योर्विधिना निषेधेन वा निषेधेन वा विधिः
प्रतीयते न तस्य वाच्येन सह तादात्म्यं विरुद्धत्वात् न हि भावोऽभावात्मा भवति भावो वाऽभावात्मा
नापि तदुत्पत्तिः अभावस्य जन्यजनकत्वानुपपत्तेः नापि निःशेषच्युतचन्दनादीनां विशेषणानां
तेन दन्तिकागमनानुमापकत्वमुक्तम् तेषां स्नानादावपि सद्भावात् अनेकान्तिकत्वात् एतच्च

ध्व॰ वि॰
९

ध्वनिकारेणादूषितत्वात्तेषां कृतास्वकण्ठेन दूषितम् अतएवानेनान्या विप्रतिपत्तयो दूषिताः
एतादृशि वाच्यस्य प्रतीयमानेन सह तादात्म्यतद्रूप्याभावात् नेदृशतन्यते इति विविक्तविवेक
विचारे हि मयैवैतद्धितत्वनिर्णीतमिति भावः। न दिष्टेयपथपरिकल्पितसमारोपापसारणा-
त्याख्यानेन प्राप्तस्ततिष्ठानो ध्वनिरित्याह अस्तीत्यादि नावकाशो विप्रतिपत्त्यभावद्योतकः
अस्यैव भेदनिर्देशकत्वेमाह नचेत्यादि योगानिष्टेव्यञ्जनव्यापारे सतीत्यर्थः शब्दान्याशब्दा-
न्येत्यादि यदुक्तम् तस्यावेव शब्दोर्थाय यत्र व्यापारप्रतिस्थितो ध्वनेः स एव विषयो मन्तव्यः संक-
राक्रान्त इति तथाप्रकारोन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्यः काव्यस्य दृश्यते तत्र व्यङ्ग्यानन्वये वाच्यचारुत्वस्या-
प्रकर्षवदिति अस्फुटत्वे इति व्यंग्यस्याविवक्षितत्वे सतीत्यर्थः यदुक्तम् रसभावादिविषयवि-
वक्षाविरहे सति अलंकारनिबन्धो यः सचित्रविषयो मत इति तत्रेति त्रयनिर्धारणे तस्येति
उक्तस्य ध्वनेः आद्य इति अविवक्षितवाच्यः नकेवलं प्रतिष्ठितिविषयत्वेनास्य भेदाव्यपदिष्टिं
येन्यापि शब्दार्थः यदुक्तम् अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् अविवक्षितवाच्यस्य
ध्वनेर्वाच्यं द्विधा मतमिति द्वितीय इति विवक्षितान्यपरवाच्यः यदुक्तम् असंलक्ष्यक्रमोद्द्यो-
तः क्रमेण द्योतितः परः विवक्षिताभिधेयस्य ध्वनेरात्मा द्विधा मत इति अत्रैव वस्तुरसालंका-
राणां ध्वन्यमानत्वं दर्शयितुमाह लक्षणेत्यादि लक्षणामूलस्याविवक्षितवाच्यः शब्दशक्ति-
मूल इति तत्पुनरर्थमूलः यद्यपि शब्दशक्तिमूलेप्यर्थशक्तिरप्यास्तिन तथापि तत्र तस्याः सहका-
रितयावस्थानमिति प्राधान्यात् शब्दशक्तिमूलत्वमुक्तम् एवमर्थशक्तिमूलेपि तत्र यम ९

वस्तुध्वनिरिति रसालंकारव्यतिरिक्तस्य वस्तुमात्रस्य ध्वन्यमानत्वात् । तत्रार्थान्तरसंक्रमितवा-
च्यो वस्तुध्वनिर्यथा स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना वाताः शीकरिणः
पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे वैदेही
तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव । अत्र राज्यनिर्वासनाद्यनेकदुःखभाजनत्वस्वरूपव-
स्तु ध्वनति । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्योऽपि यथा रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारावृतमण्डलः निःश्वा-
सान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते । अत्रान्धशब्दः स्वार्थं निमित्तीकृत्यादर्शेन्यपत्वासाधारण-
विच्छायत्वादिधर्मजातं वस्तुरूपं ध्वनति । रसादीत्यादिशब्दाक्षिप्तास्तदाभासादयः । तत्र रसध्व-
निर्यथा त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायामात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छा-
मि कर्तुं अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृता-
न्तः । अत्र विभावानुभावव्यभिचारिभिरभिव्यक्त एव रसः । भावध्वनिर्यथा जाने कोपप-
राङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया मा मा संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता ततः
नो यावत्परिरभ्य चाटुकशतैराश्वासयामि प्रियां भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्री-
कृतः । अत्र विप्रलम्भस्य व्यभिचारिभावः । रसाभासध्वनिर्यथा स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि
विना यं न रमसे विलेभे कः प्राणान् रणमखमुखे यं मृगयसे सुलग्ने को जातः शशिमुखि यमालि-
ङ्गसि बलात्तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि ध्यायसि तु यम् । अत्रानेककामुकविषयाभिलाष इ-
ति रसाभासः । भावाभासध्वनिर्यथा राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी सा स्मेरयौवनतरं ।

अ.वि.
१०
10

द्धिं तविश्रमायस्या न किं करोमि विहत्पे कथमत्र मेंश्रीन सत्स्वीकृतिस्थिति करोकाइवाम्बुणाय: अत्रानो
विमृश्य हृता वितेनिभावाभासः भावप्रशमो यथा एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्य-
तोरन्योन्यं हृदयस्थितेप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनामिश्रीभवच्चक्षु-
षोर्भग्नो मानकलिः सहासरभसव्यावृत्तकण्ठग्रहः अत्रेर्ष्यायाः प्रशमः इति भावप्रशमध्वनिः
वस्तुध्वनिरलङ्कारध्वनिश्चेति शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिर्यथा निर्वाणवैरदहनाः प्रशमाद-
रीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराज-
सुताः सभृत्याः अत्र कौरवाणां तनशरीरत्वादिकं वस्तु शब्दशक्त्या प्रतीयते स एवार्थश-
क्तिमूलो यथा अरसासिरमणिः भुनाणा अम्भिसोपुत्तियत्तमसिद्धिमेश इति बिण्णाणा अ
ल्लीपफुल्लविलोअणाणा जाआ अत्रार्थशक्त्या ममैवोपभोग्याण्योपमिति वस्तु व्यज्यते स प-
वोभयशक्तिमूलो यथा पथिअ णत्थ सत्थरमत्थि मणा पत्थरत्थलो गामे उणअपओहरं पे-
क्खिउन इव ससि ता वसस्तु अत्र यद्युपभोगात्समोसि तदास्वेति वस्तु वक्रोचित्यमात्रमाश्रित्य
शब्दार्थशक्त्याभिव्यज्यते इत्युभयशक्तिमूलत्वम् शब्दशक्तिमूलोलङ्कारध्वनिर्यथा उन्नतः
प्रोल्लसद्धारः कालागुरुमलीमसः पयोधरभरस्तन्व्याः कं न चक्रेभिलाषिणम् अत्र शब्द-
शक्त्यामेव लक्षणमर्थान्तरं प्रतीयते अप्रकृतार्थकृतयोरर्थयोरसंबन्धाभिधायित्वं माभू-
तीदिति तयोरौपम्यं कल्प्यते इत्यलंकारध्वनिः स एवार्थशक्तिमूलो यथा ननाणमिविस्म
हारुअ अणा अहरुणोस्मि हिअ अमेक्कुसमविस्सवदेपि आणाणि विवसिअऊसममवाणाणा अ १०

यकोस्त्वभविवाधयचोः केवलयैवार्थशक्त्योपमयाम्यते इत्यर्थशक्तिमूलोलंकारध्वनिः
स एवोभयशक्तिमूलो यथा मणिहित्रुविदारणप्रधानसलिलोल्लवलिप्तणवमद्य
नहातवदिहि चितरमेरेयि नाणजहावैविलवगास्मि अत्रोभयशक्त्या विकृतमराव
क्ष्यायारोपमयाम्यते इत्यलंकारध्वनिः वेदस्यत्र इति शब्दः प्रमेयपारसमोप्तो एवं ध्वनेः प्र
भेदजाते प्रदर्श्य क्रमशामगुणीभूतव्यंग्यस्याप्यनेनादेशीयति गुणीभूतेत्यादिना द्र
र्शितं इति ध्वनिकारेण यदाह व्यंग्यस्य यत्राप्राधान्यं वाच्यमात्रानुयायिनः समासो
क्त्यादयस्तत्र वाच्यालंकृतयः स्फुटा इति एवं गुणीभूतव्यंग्यस्याप्यनन्तो भेदजातेऽयो
नयिनाचित्रस्यापि प्रभेदं दर्शयितुमाह चित्रमित्यादि हि शब्दः काव्यप्रकारद्वया
दस्यवैलक्षण्यद्योतकः अनेनैव वक्ष्यमाणभेदसमूहकम् शब्दार्थेति एकशेषः तेनोभ
यालंकाराणामपि ग्रहणम् तदेव दर्शयितुमाह तथा हीत्यादि चित्राख्ये काव्यभे
दनिरूपणावसरे किंयोनकत्वप्रकारवचनेनेत्याशंक्याह आदाविमादि वक्ष्यमा
णालंकाराः पुनरुक्तवदाभासादयः पंचशब्दप्रतीति पुरःसरीकारेणार्थप्रतीतिवि
निश्चयमशाब्दगतएव यमलिहे शोन्यायेनार्थगत इत्याशंक्याह अर्थस्यापि चिरंतनप्र
सिद्धेति न पुनरयुज्यमानतयेति भावः पुनरुक्तवदाभासं ब्रूयादौ कोऽप्यसावेव चैतत्विर
तनप्रसिद्धः अर्थालंकारत्वादर्थालंकारप्रकरणे पुनरस्य प्रयुज्यमानत्वं न दोषो न तु था

दोषाद्यनीयमविनिर्देशः कार्यः पश्चादर्थगतानि इति क्रमप्राप्तेन किं विन्यस्तोजनेन प्रत्युत एषाम् इति किं ते
नेति यदुक्तं तत्तदुक्तम् शब्दार्थयोः क्रमेणैव प्रतीतिर्भासमानत्वात् तेनैव पद्मनिर्देशो
पपन्नः किं च वर्ण्यमानेन कर्षणानां शब्दानां प्रथमं तेन इति न्यायाद्यपि समितच्चमत्कारकारित्वा
र्थालङ्काराणां प्रथमं निर्देशः कार्य इति सप्रयोजन एव क्रमः चिरंतनमतानुसरणेनैव च
वयमत्र तत्रास्य प्रक्रममपि एवं कृतवन्तः नमाश्रितम् अर्थालङ्काराणां न तन्मतानुयायिनां
ति चिन्त्यमेव तत्र च पयसि चिरंतनमतानुयायि व्याख्यास्यामः न पुनः क्रममेव एतदेव यथा दर्शितं
त्वमाह तत्रेत्यादि किमलंकारस्य सामान्यलक्षणमेवेति आशङ्क्याह प्रथममित्यादि उपादेय
इत्यलंकारस्वरूपं यत्र वृत्तेरल्पैश्च पर्यवसित इत्यर्थः यथा हरिणानयनाभोगरा
ज्ञीकरं ताविलोचनाकमलवदनाराजीवास्यास्मरोजसमाननाम् विलुलितकचावलीके
शीचलक्ष्मीकराक्रान्तरतिविरहितां संभाव्य तेन विलोक्य कामिनीम् अत्राभासमानानि
त्यादि पुनरुक्तवदाभासम् अत्र शब्दपौनरुक्त्यमलंकारः न चैतावतैव दोषाभावमात्ररूपत्वम्
स्याशङ्क्य वक्ष्यमाणानामलंकाराणां विच्छित्तिविशेषस्यापि भावात् तदेवाह आ
मुखेत्यादि अन्यथास्येति यथावभासितस्यार्थस्य पर्यवसानेन तथात्वेनैवाविश्रान्तेरित्यर्थः
अन्यथा स्फुटमेव दोषः स्यात् न तु पुनरुक्तवदाभासशब्दस्यालंकारत्वं सामानाधिक
रण्यमुपमादिवद्विजातिलिङ्गवाच्यानां च पुंल्लिङ्गत्वेऽपि किमिति इत्याशङ्क्य संस्कारः कृत
इत्याशङ्क्याह लक्ष्येत्यादि लक्ष्यस्य लक्षणस्य पुनरुक्तवदाभासस्य निर्देशवचनेनैव इत्यर्थं २२

ऽलंकार्यपारतंत्र्येति काव्यमित्यत्राद्यार्थे काव्यशब्दसामानाधिकरण्येन निर्देशात् लौकि-
कालंकारादयः एषां ह्यलंकार्येण सह संयोगः संबंधः अत एवैषां तत्परतंत्रतापि न स्यात् का-
व्यालंकाराणां पुनरलंकार्येण सह समवायः संबंधः अत एवैषामपुनरसिद्धत्वादलंका-
र्येण पारतंत्र्यमेवेति लौकिकालंकारवैधर्म्यमेवन्यायाम् आश्रयाश्रयिभावेनालंकार्या-
लंकरणभावोपपत्तेः किमाश्रयमस्यालंकारत्वमित्याशंक्याह अर्थस्यादि एवकारः शब्दे-
न कस्याव्यवच्छेदकः तेन शब्दस्याप्येतत्कल्पनं शब्दालंकारेनाप्युभयालंकारो यमित्यर्थः
पर्यवसानवस्तुनोर्थस्यासत्त्वादुभयभावे चयमस्यानिर्विषयता स्यात् न कश्चित्कस्य धर्मः स्यादि-
ति न वाच्यम् आमुखे विद्यमानस्यावभासमानेनैव न सत्त्वादुभयधर्मिभावस्यावस्थानात् पर्यवसाने
यमेयमिभावस्यैव निषेधात् तयोः सत्त्वासत्त्वयोरनुपपत्तेः आमुखेवगतेवच्चम्।
तीतिरलंकारबीजं न पुनः पार्यवसानिकी तथात्वे रूपकादीनामप्यविशेषः
स्यात् पर्यवसानेप्यर्थस्य दारुणः काष्ठतो जातत्वं इत्यादावियमार्थस्य संवादने कांतिक-
वाक्यशब्दभेदभावेन वाच्यः पर्यवसानेप्युद्देश्यनार्थः सन्नपि ह्यालंकारत्वप्रयोजक
इति अरिवधूदेहशरीरे इत्यादावप्यसत्ताकायाश्चेत्थंतदविशेषात्समानः किंचैतेन पर्य-
वसानेर्थस्यासत्त्वम् इहाद्य प्रतीतिमात्रसारत्वात्काव्यस्य यद्यर्थे वप्रतीयते तत्तत्त्वेत्यवभव
तीत्यविवादः नहोपधम्यता वा प्यतेमितिकविवेकिप्रतीति वस्तुन कल्पयावभातस्यार्थस्या-
वभासमानत्वात्तनेमेव नहि शान्तस्यापि — गवयोपलंभकादर्थस्याज्ञेन कल्पनयाव।

श्री.वि.
१२

भासनमस्ति बाधोऽस्येतिः पुनर्हि वंशप्रतीतिर्बाधोन कल्प्यप्रतीतेरप्युपपद्यमानत्वं भवति ननु शु
क्तिकायामिव रजतत्वस्य शङ्खस्य पीतत्वस्य बाधाभावः अत एवावभासितयोः न कस्यापि प्रतीतिर्बाधो
न हन्त्यपर्यवसायित्वस्य स्वरूपम् एवमपि वस्तुतः काव्यार्थस्याभावस्तद्वस्य एवेति चेन्
सत्यम् किन्तु यथा वस्तुनो बहिरसंभवन्नपि द्वितीयचन्द्रः प्रतीतौ कंचन विशेषमाधत्ते नन्वसौ
दृष्टेनैव दृष्टापि वस्तुत्वेन काव्यादेरर्थस्यासंभवेऽपि प्रतीतौ न कश्चिद्विशेष इति द्विकारणम्
ववालम्बनान्वेषणम् तस्मादवाव भासमानत्वमेवार्थस्य सत्त्वप्रतिष्ठापकं प्रमाणम् नन्वव
भासमानत्वमात्रस्य धर्मे इति कथं तदाश्रयो धर्मः काव्यालङ्कार इति चेन्न असदेतत् अवभा
समानत्वस्यावभासनिष्ठत्वात्प्रतीतेरर्थधर्मत्वात् तथा हि केषांचन प्रतीतिवादिनां त
था हि घटानामभावेऽप्यवनिजं वपुः चैत्रेण दृष्टं वस्तीति किं ह्यं प्रतिभासते इत्यास्तु
कपुत्रकाकोमालिकवल्लीलतायाः वैवघटनाया अर्थधर्मत्वमेव हम् इदमेवैतदुपक्रमः
एवेति ननु वस्तुवादसंस्पर्शोऽस्याप्य प्रासुवत्तत्स्यार्थत्वस्य शब्दधर्मत्वेन शब्दाश्रयत्वाच्छ
ब्दाश्रयत्वम् यद्यस्याश्रयेन तथापि पर्यवमानत्वस्तु तत्त्वल्यार्थत्वस्यासंभवाच्छब्दशक्तेरावश्च
धर्मिभावोद्भवः स्यात् सैषापि दोषत्वेवस्य समन्ताक्रमसमर्थचोद्यावकाशः अत्रापि यद्यात्
त्वेऽवैकार्थ्ये नावभासनेन समाधिस्तदस्मत्पक्षेण किमपराद्धम् एवं चाविरोधेऽपि वस्तु
नोऽविरुद्धस्यार्थस्यासंभवाद्विरुद्धार्थत्वस्य च शब्दधर्मत्वाच्छब्दालङ्कारत्वं प्रसज्यते अत्र
विरुद्धस्यासंभवात् विरुद्धार्थत्वस्य च शब्दधर्मत्वाच्छब्दालङ्कारत्वं प्रसज्यते अत्र विरुद्ध १२

स्वार्थस्यासंभवेपि कर्त्रादिभिर्वाच्यतयाव्यवस्थायः इह च पौनरुक्त्याश्रयस्यानितरेण न याच्यते
निवेत नेनत यत्तोक्षहणः काष्ठेनाजात इत्यादौ तावत्पौनरुक्त्याश्रयस्य काष्ठादेरर्थस्य ज्ञा
तत्वादिनामहानितत्वाधिगमात् दृष्ट्यैव मुख्यया हृस्मावाच्यत्वम् अत्र विषये हि शरीरस्या
दौत्तवस्तुतः कार्याचेरवाच्यत्वमेव भाति पौनरुक्त्याश्रयत्वात् कृत्रिमार्थः शोभापर्यवसा
यित्वेन वाच्यतया स्यैव विवक्षितत्वम् अत्र त्वकृत्रिमोर्थोलंकृतः कृत्रिमार्थोपस्कृतो य
याच्च मकारः कृत्वतयात्तदुपस्कृतयोच्यमानः स्यात् स्त्रीणां हि कटाभरणानि हाराः
पयोधरानस्यति भूषयतीत्यादि द्विगाहारस्यकटाभरणत्वेपि सामीप्यान्नावतिशोभाति
शयाधायकत्वात् स्थापयोधरादावप्यलंकारत्वं नत्वेव कृत्रिमार्थाश्रयत्वेप्यवभासमा
नस्य पौनरुक्त्यस्याकृत्रिमार्थोपस्कारकत्वमपि प्रतीयतेतपवेति नात्र सर्वाप्यत्र्ववःका
र्यः एवं च पौनरुक्त्याश्रयस्यार्थस्य यत्र वाच्यत्वेन विवक्षितत्वं तत्रैवास्यालंकारत्वं
नान्यत्र अत्र कृस्यापतेडमुखौ वपुजीवायरस्तुतिः इयं विलासिनीकस्यननेत्रोत्सवका
रिणी अत्राकृसेनार्थे पौनरुक्त्यस्य संभवेपि वाच्यत्वेनाविवक्षितत्वान्नायमलंकारः ए
वं वक्ष्यमाणानामप्यलंकाराणां विवक्षितेव स्वरूपप्रतिष्ठापकं प्रमाणं ज्ञेयम् किं
बहुना सर्वेषामप्यलंकाराणां स्वरूपमितार्थत्वादेः शाङ्म्यमतात् तथाह्यलंकारत्वं स्यात् त
दर्थालंकारत्वमेवास्य ज्यायः यावता ह्यर्थस्यामुखेपव पुनरुक्तानेन यावभासोस्य नीवि
तम् अतएव पुनरुक्तवदाभासमित्यन्वर्थासंज्ञा अर्थस्य च पौनरुक्त्यप्रतीतेनोनकस्य चिद्धि

अ॰ वि॰
१३
13

वादः नामेवाश्रितशब्दालंकारस्यभवद्भिरुक्तत्वात् एवंश्लेषमात्रेतदाश्रयमेवास्यालंकारत्वे
युक्तं अन्यथाहि तत्त्वार्थशब्दतापिवाकामेव इति तदाश्रयोपि स्यादित्यनवस्थाप्रसंगः अथात्र
शब्दस्वरूपवैशिष्ट्यानिबन्धनचमत्कारकारित्वमिति तदलंकारत्वमिति चेत् न किंनाम श॰
ब्दस्वरूपवैशिष्ट्यं किंपुनरुक्तमुतपुनरुक्तार्थवाचित्वम् उभयमभंगासभंगपदेतन्नश्लि
ष्टत्वम् तत्र न तावदाद्यः पक्षः शब्दस्य हि रूढ्यारणाभावात्तथात्वाप्रतिभासनात् नापि द्विती
यः वाच्यवाचकभावेनालंकार्यालंकरणभावात्तस्याश्रयाश्रयिभावेनोपपत्तेः अत एवं
सर्वेषामेवार्थालंकाराणामुपमितार्थादिवाचित्वाच्छब्दस्य तदलंकारत्वं स्यादित्युक्तम्
नापि तृतीयः पुनरुक्तवदाभासमित्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणात् पौनरुक्त्याख्यधर्मप्रयोजकी
कारेणालंकारस्योपक्रान्तत्वात् श्लिष्टत्वे सहोलापयिकत्वात् तस्य नवार्थपौनरुक्त्याव
गमे निमित्तमात्रम् निमित्तनिमित्तीभावश्च नालंकारत्वप्रयोजक इत्यविवादः तस्मा
दर्थाश्रयित्वात्पौनरुक्त्यस्य तदलंकारत्वमेवेति युक्तम् एवं वक्रोक्त्यलंकारत्वापि निरस्तासर्वे
षामपि वक्रोक्तिशब्दरूपत्वात्तथात्वापत्तेः विस्तरभयादिति न तु चित्रत्वाभावात् नोच्यते
इति वक्तुं न शक्यं भवेद्यैवेत्यर्थः अतश्चायं शब्दो वा काव्यपदार्थाश्रयत्वात् यथासंभवं द्विधा भव
न्समस्तासमस्तपदत्वेन चतुर्विधः क्रमेणोदाहरणं यथा न हि नहिनतिरस्युश्रुभ्याम्यातात्सर्वंत्रसर्वं
दाख्यानः हिमवानन्नवतसदावो विश्वच समागतः ख्यातिम् नदीप्रकारमुलेविनवतेत्तम
नोहरहस्तमस्तजनेव सपर्यागणारूविव हन्तमर्वत्रवज्जनीयेव सर्वेभसकलगीवरेतेव १३

सदानंदं तेमदण्योविलदर्शनेव करेकमपिविश्रनेकवाटविश्रमसुवंतेव ङ्जनाज्ञि
वर्धितेरुविकारणरणरणरणाकार्कवितेव रजमानेविसर्पायिने विशमानेवश्रो
तीभूतेमदसलिलेनशबलीभूतेचेति पुनरुक्तस्त्रियमित्यनेनालेखायांद्दास्तिवर्णने
वतद्दतासितःकालोगोविभावसुदीप्यती: द्विपास्यरत्नावसितस्वतराजयशोभय
श्रसमस्तपदंतश्चयद्धतेवादाहृतम् केवलस्य रेफेनरुक्ते किंनगणानमित्याशंक्या
हल्लेकोरेत्यादि यथा रेदीवरास्मिरेदस्मिरेद ओलस्मिरेदगणास्मि रेदिंदिरस्मि रेदमिज्ञो
रणोमदिरसंकल्पा: अत्रस्वरेफेनरुक्तस्याकनाभावान्नालेकारत्वम् अत्रकेवलव्या
ञ्जनस्वरव्यञ्जनसमुदायात्रितमलंकारद्वयंलक्षयतिसंयोग्यादिना एवंवर्णसजातीया
ब॰ वद्धश्रसगाननस्यसंयोगाद्दद्वर्णनस्यच आदीनास्वयमेवद्धत्वात्साख्योनियमाद्विवएवसं
भवतीतिद्वयोर्विरुक्तम् द्वयोरप्येकदासाद्दश्यंद्दद्यन्त्रशासवेत्याशंक्याह श्रतेकयेति
यकारमात्रेत्यनेनद्वयोरेवसाद्दश्यमस्यजीवितमितिधनितम् यद्यपिचात्रव्यञ्जनमात्रा
रेफेनरुक्ताद्धेसामान्यलक्षणस्यसंभवादनुप्रासएवात्रेरितभाविन: तथाप्यस्य
यकतोऽद्दमनानुशेयादिहलक्षणकृतम् अन्यथेत्यादि एतदेवभेदतिर्द्दशोकवित्या
वेष्ट केवलेत्यादि समुदाय:पारिशेष्यात्व्यञ्जनद्वयरूप: एकयेतिचोत्रैवसंबद्ध
व्यम् केवलस्यआदीनांचानेकथापिसाद्दश्यमनेनव्यापकत्वात् एतश्चसमस्तासमस्त
त्वत्वेनसंभवतीत्यस्याशय: षट्प्रकारा: क्रमेणयथा यथायायायायायायुगंयायाय

प्र. वि.
१५
15

येयये यया यद्भुयापियये यायययेये यायायययाय युक्तं। अत्र मत्तात्तवे नग्रंथकृतैवोदाहृतं
दीनादीनां ददौ दानैर्निनना दीनैर्दिने ननेदनं दनानां दानन्दनो दिननन्दनम्। कृष्णाभिः श्वेत
ताभिस्त्र कृशाभिर्वत्तपाण्डिनाभिः कृचिताभिः। अविरक्तविरक्तविरक्तविभिश्चिराश्चिराभिः अमत्कृ
तेवेन। ननः सोमसितेमासि मसनन्ते समस्मन्तं सताम्। अत्र मसेनासमतिः सती सत समतनमा कम
लदृशः कमलामलकोमलकमनीयकान्तिवपुरमलम्। कमलकृतेतलावकमलापतितोपि
यो विमलः। अत्रिश्रितात्रमनरहतपदे श्रेहणाम्। यथा सद्दानैर्वामवादिदेवतां स्तवस्तुतेः म
हामहस्मतिदेवः सविनाविनतामतिम्। वर्णावृत्तेरिह नियमित उपचारादितिभावः। नियतियत्न
कं शाखास्थां रेफसंयोगे हुवर्णाणवयोजिता गुरुणां नामहुतिः स्याद्भुक्तायामसंयुता मद्
यसंयोग युतास्मिन्वर्णा याययाभिः। स्पर्शैर्युतां च ममन्ते उपनागारिकां च पाः। श्रोषवैरि
युक्ता योगरविता कोमलाख्यया ग्राम्यां वृत्तिप्रशंसन्तिकाव्येषु हृदयं ब्रुधाः। यथा निरर्गि
लवित्तिमीलन्मुखशुलाकरालेवीलेरमीतहृतिनाडितोद्भुसरादिगाएमाद्भुमवाः। मदावमनव
चुरस्तद्गुरवैचवरीकोऽश्रयाः पणाः परिणानिलणात्ततनतदानवादेवितिः। अत्र नाकारलकाराणाव
त्यामध्यमा तेनकारादस्या पकषवेचकाराहस्याकोमलत्वमितिहृतित्रैविध्यम्। एवं च्युत
नमाद्यात्रयमलंकारद्वयं लक्षयित्वा सरवर्यञ्जनानुप्रयं यमकं लक्षयति स्वरेत्यादिना एक
स्यैवाशुपलक्षणपरम्। अतो बहूनां यमकानां कविस्थार्थकत्वमनर्थकत्वं च यमकं के
चिन्निरर्थकमितित्वपोठप्रथममेव भेदद्वयमुक्तं स्थानान्तरनियमः प्रकारः। अतस्य भेदनिर्दि १५

शृंखलयो यथास्थित एवन्यायात् संक्षेपत इति एतच्च काव्यानामन्तरमवर्वेणा यत्र सहकारिता·
सूपपद्यितं न पारगमिति चिरन्तनालंकारकारवन्नविभज्यलक्षितमिति भावः एवं विशे
षितेयमकमन्यादिति प्रकारद्वयम् तत्रानर्थकं तद्यथा सरसमसमयरतामरसादरभ्रमर
सङ्गलयानलिनीमयो जलधिदेवतया सहशीशिश्रियेस्फुटतरागतरागरुचिर्दयोज्ज्वलत ए
गमनर्थकम् पुनरर्थकसार्थकत्वयोरस्तु यथा साहारे साहारेणुणे स्मनारणे सक्त साहार
सनारणसमारणसनारणे मोदामनारणम् अत्र सक्तसाहार इत्यनर्थकम् अन्यानि तु सार्थका
नीति न कश्चिद्दोषः इदं च स्थाननियममन्तरेण न भवति यदुक्तम् पदमनेकार्थमल्पा
न्तरेवावृत्तं स्थाननियमे यमकमिति अत एव स्थाननियमाद्यमकमित्यस्यान्वर्थमभिधा
नम् स च स्थाननियमो द्वैवत्तिको नवा नवः यथा मधुपराजिपराजितमानिनीजनमन
स्सुमनःसुरभिश्रियम् अभृत वारितवारिदविप्लवस्फुटितताम्रतताभ्रवनं जगत् अ
त्रान्तद्वयानन्तरं यमकविन्यासात्स्थानस्यानियततमम् यथा वा क्रियाद्वयार्तिनवका
र्त्तिकेयः शशी जितो येन स कार्त्तिकेयः उत्तवानदेतो गणनायकस्य स्वामी यदन्यो गणना
यकस्य अत्र चार्धद्वये यमकद्वयमिति स्थाननियमो द्विधैवेति नास्यालंकारस्याति तिः काचि
त् अतश्च क्वचिदामिकदुरसिकलितकलितरुजालहरिजालहरितानतमः द्यौरिवातनमस्तततं त
वतनस्तव स्याद्यशोराशिः इत्यत्र समस्तापि स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यसत्त्वेऽपि स्थाननिय
माभावात् यमकाभासो यमकत्वेनाभासः प्रकृतमिति यथाभासने विश्रान्तेः यथा तदन्वये

प्र. वि.
१५
15

शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव अत्रेन्दुरित्यत्रिनेत्रत्तीरो
दजन्मनादिदोहितानेनत्यद्धमितितिनावधायम् कविसमयेनतथानस्याप्रतीतेः अद्भुतिमा
न्तपणाद्राः अन्यथात्ववादादिति अत्रवादिद्विशब्दार्थयोः पुनर्वचने क्रियमाणे न दोषायाक्रिय
माणे पुनर्दोषो भवतीति भावः यथा उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च सम्पत्तौ च विप
त्तौ च महतामेकरूपता अत्र ताम्र इति शिरः शार्वं स्वर्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरं महीध्रा
दुत्तुङ्गादवनिमवनेश्चापि जलधिम् अधोऽधो गङ्गेयं पदमुपगता स्तोकमथवा विवेकभ्रष्टा
नां भवति विनिपातः शतमुखः अत्रैपौनरुक्त्यपि शब्दस्य प्रतीत्यन्तरजनकत्वाद्दोषः तदेवा
अत्रुष्टमलंकारस्याह नात्पर्थ्यमादि अन्यपरत्वमिति एकस्य वाच्यस्य पुनर्वचनेन विश्रान्तेर्व
न्यस्यलस्यैवार्थविश्रान्तिरित्यर्थः विधेय इति एवमाने आश्रुतेहि शब्दवदर्थस्याप्य
कत्वे नैवावभासः अत आह न शब्दार्थस्वरूपमिति एवं चान्यस्य ह्येव वाच्याविश्रान्तत्वेन वादमा
त्रलंकारः न हि दोषाभावमात्रमलंकारस्वरूपम् एवं हि समस्तशब्दाभावमात्रस्याप्यलंका
रप्रसंगः यत्परमादावेकेतत्परमेव पुनर्नोच्यते इत्येवमामाम्नायत यत्परत्वमुच्यते तद्धि
ग्रायादिवत् उदेति सविता रक्त इत्यादौ दोषाभावमात्रेऽप्यलंकारत्वाविहितस्यान्यपरता
त्यस्यातिशयस्यापि भावादलंकारत्वप्रसंगः न चैतावतैव कश्चिदतिशयः प्रतीयते इ
ति यथाक्रमेवाक्रम नाला इत्यत्रयकः क्रमलंघो वाच्यदोषेवसितः अन्यश्च सोऽरभेदपर
त्वायनेकधर्मेत्विष्ट इति नान्यथाभेदः क्रमः क्रियमाणयकत्वेन कालमत्यमयाज्ञप्रयत्नयने १५

नयनेनिमील्य हेमांभोजेनकणिताञ्जनरसायहृदयदेवद्विषामहमागनइत्यवेहि अत्रवा
च्यस्यापियोनकृतमाल्लादातथासत्तमेवेतिविततम् अत्रद्वयोरपिनयनशाहृयोर्वाच्यवि
श्रान्तत्वादन्यपरत्वाभावान्नास्तितात्पर्यभेदः सएवह्यस्यजीवितम् अन्यथास्तुअसमा
मात्रत्वेस्यानालंकारत्वम् अथापिकेवलस्यनयनशाहृस्यस्वार्थेविश्रान्तिःसमग्रपदात
गतस्यपुनःस्वार्थमुपसर्जनीकृत्यसत्तिनमभिदधतश्च स्वार्थत्वात्मनयार्थेहेतोरेवं
लेद्यनिष्ठत्वमितिचेत नैतत् लक्षणासामग्र्यभावात् अत्रह्यन्यपदार्थप्रधानत्वान्नयनशा
हृस्यगुणीभावः नमुख्यार्थबाधः स्वार्थएवविश्रान्तेः नचगुणीभावमुख्यार्थबाधयोरे
कत्वम् सतोहिमुख्यार्थस्यकेवलंपरत्वगुणीभावः बाधःपुनःस्वस्मिन्नेवार्थेविश्रान्तिवि
रहेनयोर्महान्भेदः नाप्यत्रकिंचित्प्रयोजनम् नवारूढिरियमित्युक्तप्रयोजनकृतमात्रम्
एवंहि सितकरकररुचिरविभाविभाकराकारधरणिधववकीर्तिः पौनरुक्त्यकमलाक
मलास्यापिनैवास्तिनान्यस्यपादावपितेयम् चमत्कारस्तत्राप्यसंकुलोवसेयः
ननु अनन्वयोपिशाहृयोनकस्मादृश्यतेइति नत्रापिकिमयमेवालंकारःकिमुअप्रएवमा
श्वाकाह्न अनन्वयइत्यादि अनुपमिकमिति नपुनःसादृश्यप्रयोजकमित्यर्थः शोहोः
काविनाप्यनन्वयस्यप्रतिपादनात् अत्रादिशाहृवाक्यविदर्धक्रियमाणमनोविरमावह
निकंविनेतिभावः तन्नयथा यत्रत्वनेगतोसहस्यकरवड्डास्त्रोचयामाकेवल्मोहता
रमपाहतनचगावचडुगतानकुन्तयैवतत् आमासर्वशरीरेणासावितरवतिरमांशुवकाल

अ॰ वि॰
१६

कृत्स्नाधीवः स गिरेदृष्टान्तदिनकृद्योगो यैरनुल्लेखोपमः अत्र सहसकारादयो न्य इवाव भासमाना
अनन्वयप्रतीतिविघ्नयन्तीति शब्दाभावो नोचितस्सावहत्विति नपुनः न तनन्वयस्याभावात् ध्येयो
नुव्यापकत्वादिह यदखिलं जगत्स्याणाभावामभास्वान्भास्वान् निश्चप्रकाशात्पूर्णपदपि तथा
मृतिताह्लादनाम्बुविह्वः सहारकत्वाज्जलमाखिलजनाप्यायनाच्चोपमाने सत्यात्मनेपि प्रस
प्रभवत्वं भवतो माहात्म्यतिः शिवाय अत्र निर्विघ्नमेवानन्वयस्य प्रतीतेः शब्दैक्याभावान्नावि
त्यावहः नशब्दाव्यतिरेके सा तावदिति शब्दैक्यं विनाप्यनन्वयानात् पतदेवोपसंहरति नदेव
मित्यादि पुनरुक्तवदाभासमर्थ्येन कृत्वाश्रितम् छेकानुप्रासादयस्त्रयः शब्दैन क
त्वाश्रयाः लाटानुप्रासस्तूभयाश्रितः इति पञ्चैन कृत्वाश्रया अलंकाराः यद्यपुक्ते शब्द
गततेन श्रोत्रग्राह्यतया भेदसामान्याभावात् कस्य पञ्चप्रकारत्वम् तथापि तत्साङ्गत्यो
रप्यनुगमादेकेत्वेन प्रतीतेः किंसामान्यनिवर्तनमेव प्रकाशप्रकारभाववचनम् यद्वा
श्रभेदेन शब्दस्यापि भिन्नत्वं नदवान्तरप्रतीतावेकतयैवावभासान् अतएवानेकार्थत्व
गतिर्द्विपि तथात्वेनैव व्यवहारः वर्णानामित्यादि उच्चारकालेस्थानविशेषश्लिष्टवर्णा
नाकस्वद्वादिसंनिवेशस्याभावात्येन कृतप्रतीतिरत्रेति किमाश्रयोऽमलेकार इत्याश
क्याह यद्यपीत्यादि लिप्यन्तराणामपीवि इत्यपाणां श्रूयमाणानामनतह शब्दाभेदप्रतिप
त्त्योपचारिकोयं शब्दालंकार इति तत्त्वार्थः आदिग्रहणं सफलयितुमप्यवयेनाह
रति भासतेत्यादि खेड्ढावेयः पुनर्यथा सपाञ्ञी भविता मातन्तणालक्ष्मा भवाय समस्त १६

जननातायाः समुद्रालिंगिनताभिदः श्लिष्टमेवेति अष्टदिक्क्रमपि प्रवेशनिर्गमयोः उपमाने
त्यादि. ग्रंथेति शाब्दालंकारनिर्णयानंतरमवसरप्राप्तामित्यर्थः ननु उपमानोपमेययोरेव
साधर्म्यं संभवति न कार्यकारणादिकयोरिति किंतु उपादानेनेत्याशंक्याह उपमानेत्यादि
तत्रोपमानस्याप्रतीतेः लिंगभेदादिनाशाब्दी दूषकः यथा कङ्कणेन मलदायकाः खेला
स्तदमलेवं यन स्वखेलाइव मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरंति सख्यो मणिनूपुरा इव अत्र कं
णानां दैर्घ्ये सत्यपि नासामुपमाने कुतो नीतिलिंगभेदोऽदुष्टः यद्यपि साधारणधर्मस्योभयसंबं
धसंभवोपि सिद्धस्तथाप्युपमानेन तत्संबंधस्य स्वयमेवावगमात्तस्य न पाठः तथा चोक्तं उपमानपारतं
त्र्येण लिंगादिविपरिणामो न कार्य इति न लिंगभेदाद्दुष्टत्वम् तथा ह्युपमानवाक्यस्य साकांक्ष
तायां तो त्वाविश्रांतेः यदि हि स्तनौ च घटौ च पृथुकूपव मदृप्यमामहत्यस्या दा उपमानवाक्ये तत्ता
दि संबंधं विना समन्वयाविश्रांतिः स्यात् केवलमुपमानधर्मस्योपमेयविधेयमानस्य तु उपमाने त्वा
नुपमानवाभिनीयानेन विशेषः न तु भयत्रापि तत्संबंधस्यावश्यापेक्षणात् इदमेव यत एव सा
मानधर्मस्यानुगामित्वम् न लिंगभेदादेरपि दुष्टत्वमुक्तम् उपमेयस्याप्रतीतत्वमवर्णनीय
स्यापि वर्णनीयत्वम् यथा गौरः सुपीवरा भोगार्हाडायाः खुंडितो भवाः मेरोरर्केह्याली
शब्दमनदायते न तत्र तथा नूपवर्णने भगवर्णन मनोविभ्रमावहमिति उपमेयस्याप्रती
तत्वम् भेदाभेदतुल्यत्वं ख्यापयितुं साधर्म्यस्य विषयविभागेन व्यवस्थितिं दर्शयति साध
र्म्यादिना एतैरेवचाभिः प्रकारैः साधर्म्यमूलाः समस्तोपमालंकारवर्गाः संगृहीतः तेन।

प्र० वि०
१७
17

व्यतिरेकादिवदित्यनेन सहोक्त्यादयः संगृहीताः रूपकादित्यनेन परिणामोत्प्रेक्षादयः किं तद्रूपकं
तयोरभेदप्राधान्यसद्भावेप्यारोपाध्यवसायकृत एव विशेषः यदुक्तं निष्पाद्यभेदेप्यध्य
वसायः प्रकृष्यते इति अतश्चाध्यवसायारोपे भवेलंकारेषु शुद्धाभेदरूपश्चतथैः प्रकारान्तर
स्थिदाशङ्कनीयः तत्राप्यभेदप्राधान्यस्यैव भावात् अनयाप्युपमेयोपमादयः संगृहीताः
समानमिति अभेदे हेतुकं विशेषत्वमभेदे हेतुकः एवं भेदाभेदतुल्यत्वविषयेयः सादृश्यप्र
त्ययो जायते तत्सोपमाविषयत्वमुक्तम् नत्वेवमत्र व्यतिरेके पर्यायालंकारेषु प्रथममियमेव किं
निर्दिष्टेत्याशङ्क्याह उपमैव साहित्यनेके अलंकाराः साधर्म्याश्रयाः तत्रैव तस्या बीजत्वात् उक्त
मिति साधर्म्यमुपमाभेदे लक्षणपूर्णावसाने मा श्रौत्यार्थीव भवेद्वा के समासमेतद्धितेतथ्या
दिना ततश्च किमस्माकं तदा विक्षेपणेनेति भावः एवं च तेषां गणनेन तथा न किंचिदेव विप्र
तिपत्तिरिति न च यावदिति विवेकेनोक्तसामान्यादिभेदनिर्देश समर्पणीयमित्यर्थः साधारणधर्म
इति धर्मः पदाश्रितत्त्वम् पदार्थानामिवान्यसाधारणत्वम् एतदेव चोपमाया मुख्यानेनिमित्तम्
सत् वक्तृहृदयी शाहानाम प्रवृत्तिनिमित्तमहाभाष्यप्रक्रियया जातिगुणक्रियाद्रव्यात्मकेषु धर्मे
ष्वेव रूपपद भवति नैवतद्धिकाव्यते धर्मे धर्मिभावस्याश्रयाश्रयिभावेन भावात् अत एव वय
मि धर्मभावस्यानवात्त्वे जात्यायात्मनो धर्मिणोपि कदाचिद्धर्माश्रितत्वे धर्मत्वात् एवं च त
द्व्यतिरिक्ते धर्ममात्रमपि साधारणेन किंचिद्वाच्यम् वक्तृहृदयापेक्षत्वेनैककत्वात् सद
यत्पुञ्ज महाहनः सदसो द्वेषामिथ यज्ञेदिति शुद्धिरोपनलोंसमेदिनीनवधाणि यदूषणावय १७

मिवेत्यादावुपमानादौ क्रियारूपादेर्योजयितुमशक्यत्वात्तस्याप्यसमग्रविषयत्वमित्याह न समं हि
स्तुवात् नेन जातेः साधारण्याय मेवेऽपि तज्जातीयत्वान्तत्त्वन्तस्यानन्तत्त्वरूपत्वमिति कथं ।
सुपमा गावम स्याः स्यादिति चेन्न विवक्षितविषयाभावाद्धयणेन तथात्वाभावात् न चात्र
हि निर्देशाद्भूयो हारनिर्देशादिकयोर्जात्योः शुक्लाद्यभेदनिमित्तावलेबने नैकत्वमाश्रित्य
सादृश्यनिमित्तसाधारण्यं स्यात् एतच्च सविस्तरमुपरिष्टाद्दर्शयामः । तत्रोपमितिर्जा ।
त्यादिरूपता यथा येनाघ्राणेन छायामिव मकरध्वजाहावदहनात् तच्छायारम्भोवापीमिव विष
विषाकादिव स्याम् ग्रहराहुन्मादात्म्यकृतिमिव निर्लीय विरहादुभेयतन्नङ्क्ति निरूपम
रमणीकारकत्वात् ग्रहच्छायायावापी सदृशप्रकृतीनामुपमानानां जातिगुणद्रव्यक्रियात्वे
छायायास्तज्जातिरूपता गुणत्वेनाशक्यत्वीयम् उपमेयस्य गुणत्वेनत्वयमेवास्यहाम्
यच्छायाणत्वं यथा वैदेहिपद्मफणमलयाद्विभक्तसत्त्वैर्नाकेनिलमस्त्वराधिपम् छायायापद्म
नेवशारत्वमसत्रमाकाशमाविद्धतनतारताबम् ग्रहविभक्तमिमस्यक्रियात्वम् रामसे
तुच्छायायापद्मयोर्हेव्योन्यम् केनतारकाणां जातित्वम् प्रसादस्य च गुणत्वम् इवात्मके
काशास्य राशितान्तवेनोपनिबद्धम् एवं प्रकृतामेव महाभाष्योक्तक्रियामपहायतिनिमि
त्तमेव प्रक्रियोनरे यदनेकाश्रिमाकृत तदशकमवेयत्वेनबद्धा एवंविधस्य चास्य भावाभा
वरूपनयोर्हि विधाम् एतच्च तथावेतिचित्या नदृशमिति ग्रथ्यदृष्टान्तोक्तम् एकदेशिगुणानिमकृत
यदृश्यति तत्र सामान्यधर्मस्य वाशुणादानेसकृद्विहेषा उपमितिवद्वस्तुप्रतिवस्तुभावेनासकृन्नि

देशोस्येवेति एकाङ्गिदेशान्तरोपमादिरित्यर्थः यद्वस्तुनि वस्तुप्रतिवस्तुभावेनासकृन्निर्देशोऽपि
पिस्येवेति साधारणधर्मस्य तत्रापि संबन्धनीयम् वस्तुप्रतिवस्तुभावेऽपि हेतिर्व्यास्थितमाह ए
काङ्गिदेश इत्यादि संबन्धिभेदमात्रमिति न पुनः स्वरूपभेदः कश्चिदित्यर्थः यद्वस्तुनि असकृ
न्निर्देशोऽपि शुद्धसामान्यरूपत्वे बिम्बप्रतिबिम्बभावेवेति एतद्भेदत्रयेऽप्यायः सर्वेषामेव सादृश्यप्रा
प्तानामलंकाराणां बीजभूतत्वेन संभवतीत्यत एव तत्र तत्रोदाहरिष्यामः क्रमेणेति यथो
द्देशम् संबन्धिभेदादिति संबन्धिनोः कथमाहन्तयोर्भेदात् ननु हारनिर्झरादि वस्तु स्वरूपतो भे
दः वस्तुतमप्येकत्वात् वलितनाहृतनयोरभेदः ननु यदि वलितनाहृतनताभ्योपमेयोपमानयो
नयत्रयोः शुद्धसामान्यरूपत्वेनोपात्तः तद्धर्मी कथमाहन्तयोरुपः पुनः किं रूपतयेत्याशंक्या
ह यस्यैभिरुपायैर्णोमादि एवकारः शुद्धसामान्यरूपत्वव्यवच्छेदकः कथमाहन्तयोश्च
यथाकथंचित् भिन्नत्वानन्तरं च नवपद्मोपेतया यथमत्वमेव युक्तम् आश्रयाश्रयिभावेन धर्मिध
र्मभावस्याभावात् अत एवाष्णा वाक्यत्वे नैवर्षमुक्तम् अतस्तानन्तरं नवपद्मोपेतयेति नव्या
ख्येयम् नयोरुपमानोपमेयभाववाचोयुक्त एव युक्तत्वात् एवंच सति कथमाहन्तयोः
स्वरूपमनभिहितं स्यात् अतेनैव बिम्बप्रतिबिम्बभावस्य स्वरूपं दर्शितमपि असंकीर्णत्व
प्रकटनाशयेन पुनः पाश्चात्यमिन्दुदाहृतम् हारांगरत्नवयोरिति स्वरूपयोरिति शेषः तु+
न चात्र बिम्बप्रतिबिम्बभावस्य विपर्ययान्तरं प्रदर्शयवाक्यार्थानतासुपमामासांकत्वाण्णा
स्यतामावत्यर्थः प्रकारान्तरयः यावता हि साधारणधर्मित्वं वयनस्योपमास्वरूपम् १८

सचात्र धर्मो निर्दिष्टानिर्दिष्टत्वेन द्विविधः । निर्देशपक्षे चास्यैव विध्यमुक्तम् । अनिर्देशपक्षे
वास्य न किंचिद्वैचित्र्यमिति न तदाश्रयभेदजातं किंचिदुक्तम् । अनयोरत्र निर्दिष्टः साधारणध
र्मः स्ववस्थितः इति कानाम वचनेर्थप्रकारकल्पना वाक्यार्थोपमायां योग्यत्वनास्ति साध्यनेके
षां धर्माणां परस्परावच्छिन्नानां नानारूपैरेव धर्मिभिः साम्यं भवति यथा जनप्रियाः कला
त्वाश्चर्त्तिया विदितो भवेत् रत्नस्तनेषु जैरपाश्रप्रज्ञान इव शोवधिः । अत्र जनप्रियादीनाम्
त्वस्यादीनामुपमानोपमेयानि एतेषां धर्मिणां परस्परावच्छिन्नत्वेन स्फुटमेव बिंबप्रति
बिंबभावकल्पनया धर्मिभिः शब्दप्रतिपादितोनुगतानां धर्माणां भवति यथा देवहारोगमनायो
पोऽस्य विशिष्टतापादनार्थेनोपादानम् । रेडुमतीप्रतिनस्यविशिष्टालेवनविभावते
न विवक्षितत्वात् । अत्र तयोः पर्यालुब्धत्वान्नात्मभवाविश्रान्तिरिति का कथा पक्षेप
नायाः । एवं पोऽस्याद्विराजेन हारनिर्झरादिधर्मिनिमित्तेनोपमानावन्मात्रेणैव सादृ
श्यपर्यवसानात् । ननु हारादेः साधारणधर्मस्य बिंबप्रतिबिंबत्वाद् दृष्टान्तन्यायस्यैव तत्स्व
रूपत्वमेव न तु हारनिर्झरयोरिव स्तनपर्वतयोरभिन्नाभावात्कथं साधारणधर्मत्वमिति चेत् । उच्य
ते । अस्यालावण्यधर्मस्य साधारणत्वाविनम् । नखधर्मस्यैकत्वे भवति न च वस्तुतो धर्मस्यावि
कत्वेन विवक्षितत्वम् अवगतोऽत्र लावण्यादिधर्मः स एव च वस्तुतो न स्तनत्वयोः संभवात् । अपितु
न जातीयो न भाग्यो स्ति धर्मः । एवं धर्मधर्मिभेदात् साधारणाभावाद् उपमायाः स्वरूपनि
ष्पत्तिरेव न स्यात् । अथ धर्मयोरपि सादृश्यमस्त्युपगम्यते तत्रापि सादृश्यनिमित्तम् ।

न्यइत्येवाम नन्नाम्यमुदिमानवस्थाम्यात् नन्नव्यर्मयोर्वस्तुनोर्भेदेपि प्रतीतावेकत्वसमारोपाद्भेदे
ऽप्यभेदइत्यनतिरिक्तमेकत्वमाश्रयणीयम् अन्यथा हि उपमायाउपमानमेव न स्यात् एवमिहा
पि हारनिर्झरादीनां वस्तुप्रतिवस्तुनयोपात्तानां वस्तुतो भेदेप्यभेदविवक्षयैकत्वमाश्रयम् अन्य
था हि तेषां पौनरुक्त्यप्रसङ्गादनुपयोगित्वेनाभिधानं न स्यात् न चैषामौपम्यमुक्तमिति समन
न्तरमेवोक्तम् अत एव चात्र बिम्बप्रतिबिम्बभावव्यपदेशः लोके हि दर्पणादौ बिम्बात्प्रति
बिम्बस्य भेदेपि मदीयमेवात्र वदनं संक्रान्तमित्यभेदेनाभिमन्यते अन्यथा हि प्रतिबिम्बदर्शने
हृष्टाहृष्टत्वलोकाभिमानो नोदियात् भूषणविन्यासादौ च नायिकानां द्वियेवन् प्रोद्यर
त्ति समुत्तिलोक्षितो मौञ्जीकृष्णाजिनपदैर्वहन् व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्टइवांशुमा
न् इति तथा सपीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः शतह्रदेन्द्रायुध-
वान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः इत्यत्र मौञ्जीतडितोः पीतवासःशशिनोश्च वस्तुतो
भेदेप्यभेदविवक्षामाश्रित्य साधारण्यसंस्पर्शीनत्वमादिकं चोक्तम् अत एव चात्र पृथङ्निर्दे
शेन वस्तुप्रतिवस्तुभावद्वयस्य शाब्दत्वमेव व्यवहारे दर्शयितुं प्रतिवस्तूपमावद्दृष्टान्तवच्च
तद्वदेकमेव दृष्टान्तहृदयं दत्तम् एवं चात्राभेदविवक्षैव जीवितम् एषा च लक्ष्येषु प्रचुरैव यथा
विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः सङ्गीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम्
अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशे
षैः अत्र विद्युद्वनितादीनामेव प्रासादविशिष्टताद्योतकतया धर्मत्वेनैवोपादानम् अत ११

एवं तैस्तैर्विशेषैरस्पृष्टत्वम् तेषां सकृन्निर्देशाभावनानुगामितया एकार्थत्वाभावानस्युद्द
समानमनुपपन्नमिति पारिशेष्याद्धि स्वशक्ति विम्बभाव एव एतेषां चाभेदेनैव प्रतीतेः सा
धारणधर्मत्वमुक्तम् एवं ह्यारादेरपि तेषाम् अभेदप्रतीतिश्चात्र सादृश्यनिमित्तानैव
तावतैवैषम्यमुपमानोपमेययोर्वाच्यतया नातिविवक्षणात् सादृश्यस्यैव सितत्वादिगुणयो
र्गिर्वेनामविनिमित्तम् एवमभेदप्रतीतिश्रुतेर्विनात्र ह्यारादेः समानधर्मत्वम् क्वचिन्निमि
त्तोतेरणाप्यभेदप्रतीतिर्भवति यथा देव्योपि समतः श्लिष्टस्तस्यान्तस्य येषा पयम्
त्साम्याङ्घ्रिः प्रायाण्यामी दृष्टोग्रह इवाह्निना अत्रोत्तरार्थे उद्भवदष्टनयोर्दर्शकारित्वादि
नैककार्यकारित्वमभेदकारणमिष्टत्वे बहुना इयं बहुव्रीहोः प्रकृतयोरप्रकृतयोश्चौ
पम्यसमुच्चिता भवति क्रमेण यथा सदयभुजे इत्यादि अत्र वपुर्मेदिन्योर्विरोपनता
नात्प्रकृतत्वेन सदयोपभोगात्वे समुच्चितत्वम् रवेरणतस्यामप्रकृतत्वेन प्रजल्पितायाः
सभिजातवापि अपाण्ड्या प्रतिकूलशाष्टाश्नाविनेत्रीर्विवाद्यमाना अत्र मयापम्
पेतायाऽपाण्डुत्वावितेश्याः प्रकृतयोः प्रतिकूलशाष्टत्वे समुच्चितत्वम् इयमेकदेशवर्ति
न्यपि यथा कमलदलैरधरैरिव दशनैरिव केसरैर्विराजते अलिवलयैरलकैरिव।
कमलेवदनेविवनलिन्याः अत्र नलिनी नानायिका उपमानत्वेनोपात्ता इयमेकदेशविव
र्तित्वम् इयं च सादृश्यपदाप्र्व्योर्थैकविप्रतिभाकल्पिते साधर्म्यकल्पिता भवति तत्र
क्वचिदुपमेयगतत्वेन क्वचिदुपमानगतत्वेनापि कल्पितामिति द्विधा त्वमस्यः यद

अ.वि.

२०

४०

क्रम उपमेयस्य वैशिष्ट्यमुपमानस्य चाकिंचिदिति वैधर्म्येणापि साधर्म्यमिति तृतीयः प्रका
रः पुनरस्यानवाच्यः अस्योपमायामेव सम्भवात् दार्ष्टान्तिकप्रतिपादनाप्रतीतेश्च क्रमेण यथा
नेणाम हणाहिणालिणिहरिणो गयणंगणाहिरामस्स कण्ठग्गहं व्व पिअराणो मलाव
चन्दस्मिजन्यविदी अत्रोपमेयस्य षट्पदावल्यादिनैव कल्पितम् आवर्जिता किंचिदिव
स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् संजातपुष्पस्तवकाभिनम्रा संचारिणी पल्लवि
नी लतेव अत्रोपमानगतत्वेन संचारिणीत्वं कल्पितम् न चास्याः पृथग्लक्षणं वाच्यम् द्वयो
रुपमेयप्रतीतेः सामान्यलक्षणस्यात्राप्यनुगमः अथात्र कल्पनास्तीति चेन्न एवं हि प्रतिभे
दं लक्षणकरणप्रसंगः सम्भवितत्वादेर्विशेषान्तरस्यापि भावात् अथोपमायां विशिष्टो नतु
पमेयावगमफलत्वेनोपमायाः प्रतिभेदं न वक्तव्यं तदभावप्रयोजनत्वेन चास्याः पृथगलं
कारत्वमिति चेन्न अत्रोपमेयस्योपमानगुणविशिष्टत्वेनैव प्रतीतेः फलभेदाभावात्
तथा हि आवर्जितत्वादौ भगवत्याम् हलतायाः सादृश्यस्य संचारिणीत्वेनाभावो मा प्रसा
क्षीदिति तयोः साधर्म्यमेव द्रढयितुं कविना लतायाः संचारिणीत्वं कल्पितम् ननु यद्भ
गवत्या उपमानान्तरं नास्तीति प्रतीयते अनन्वयादिवदुपमानान्तरनिषेधस्य वाक्यार्थ
त्वाभावात् एवमुपमेयस्यापि वैशिष्ट्यकल्पने उपमेयान्तरनिषेधफलत्वे वाच्ये समानन्याय
त्वात् न यथा हृष्टपरोपेत्रूपके विषयविषयिणोरभेदमेव द्रढयितुं कस्यचिद्धर्मस्याति
शायिकत्वं वा कल्प्यते तथात्रापि सादृश्यप्रदर्शनायैव कल्पितत्वं ज्ञेयम् अत्राप्यभेदादलं २०

कारान्तरत्वेन वाच्यम् रूपके गौणीवास्यादिविच्छिन्नः संगृहीतत्वात् विषयविषयिणोरभेदो हि रूप
कस्य तत्त्वम् स एव चात्र दार्ढ्येन प्रतीयते इति को नामास्य रूपकात्पृथग्भावः अभेदमात्रप्रती-
तौ रूपकं नियतधर्महानावनन्वयः सर्वतो भेदप्रतीतावभेद इति प्रतीतिभेदोऽप्यस्तीति चे
त् न एवं ह्यपह्नुतावभेदप्रतीतिरविशेषानुगता यत्तु विशेषः स्फुटतराभेदत्वं तद्व्यवस्थाप
कोऽस्तु न पृथगलंकारत्वे न हि शाबलेयतामात्रेण गोत्वमश्वत्वं वा व्यपदेश्यं भवति एवं
च गृहीतविग्रहः कामो वसन्तः सार्वकालिकः जहार हृदयं कामी नित्यपूर्णः सुधाकरः इत्या
दौ गृहीतविग्रहत्वादेर्नियतस्य धर्मस्यापि केऽलंकारान्तरत्वप्रसंगात् ये मालानादिना अ
नन्वयेति नश्यश्च श्रितिरत्नमयानन्वयर्पितम् एकस्यैव यो हि ननु सादृश्यप्राप्तयोनाम
लंकाराणां लक्षणपि तु प्रस्तुतत्वात्सादृश्यस्यावभासनिष्ठत्वे नैव संभवादेकस्य च तदभावात्
च सिद्धान्तदाचर्यस्यास्य वचनमित्याशंक्याह वाच्येत्यादि एवं रूपेति सादृश्यप्राप्तयनन्व
यस्यार्थः प्रस्तुतेऽस्य च शाह्यी सादृश्यप्रतीतिः मुखं चन्द्र इवेत्यादिवदत्र उपमानोपमेयत्वस्य
वाच्यत्वेनोपनिबन्धनात् अत एवाह वाच्याभिप्रायेणेति ननु न वस्त्वभिप्रायेणास्यार्थः वस्तु
तो ह्येकस्यैव सिद्धसाध्यधर्मत्वप्रकाशासंभवादुपमानोपमेयत्वे विरोधः स्यात् इत्याशङ्क्याह भ
वसादृश्यावगमसामर्थ्यमेवास्य फलत्वम् ननु यद्येवमेकस्यैवोपमानोपमेयत्वं विरुध्य
ते तत्किं वस्तुविरुद्धेन निष्फलेनैवानेनेत्याशङ्क्याह एकस्येत्यादि एवं चास्य द्वितीयस
ब्रह्मचारिनिवृत्तिरेवालंकारत्वप्रतिष्ठापकं प्रमाणम् अत एवानेनास्यालंकारत्वम्

अ.वि.
२१

यथा नभस्त्येवमपि पालयत: अनामेकोपमेयोपमेयलितं कस्यचिज्जेयम् यच्च भेदेनोपमितं समासमत्र
प्रशस्तिसमायमगापितन्मयो गुरुर्गुरुपतपातः अत्र यथैव गगनेऽनुपमेयो गुरुरवनश्यान्तेऽथवाद्य
त्त्वतुषाणालीति समनेऽप्येकस्यैवोपमानोपमेयत्वे द्वितीयसब्रह्मचारिनिवृत्तिश्शतियमभावा।
नायमलंकारः एकस्यैवार्थस्य भेदेन च सिद्धसाध्यधर्मसंभवान्नोपमानोपमेयाख्याविरुद्ध
धर्मयोः संसर्गः अत एवेति विरुद्धधर्मसंसर्गात् एकस्यैव सिद्धसाध्यरूपेणोपमानो
पमेयत्वेनाविद्यमानोऽन्वयः संबन्धो यत्र स तथोक्तः अर्जुनादस्योर्युद्धे प्रथितप्रतापोऽना।
लीति द्वितीयसब्रह्मचारिनिवृत्तिरवजीवितभूताप्रतीयमानोऽप्येव अत एव कान्तवीर्य।
द्विसमत्वयोरुपमानरूपयोरप्रतीतेः शुद्धमेवैतदुदाहरणम् इति असमेऽस्मिज्जप मेद
रमाह्लादसहस्रभरिए अणुहरइ रणवरन्निसाबामदूदक्षिणाडम्ब इत्यादौ वा नान्वयो वा
ह्वणान्वनवाह्यम् अत्रान्यार्थेनान्यार्थस्योपमानोपमेयत्वेनोपमायामभिधीयमानत्वात
अससपमानानन्तरनिषेधपरत्वेनैव साम्यमभिधीयमानमेकस्योपमानोपमेयत्वे स्वरूप
न वननत्त्वशाहनाभिधीयते अपि त्वाक्षेपेण प्रतीयमानमेव अतो नियताद्यन्वयान्न वाच्य
एवं चालंकारबन्धे विषयापहारः स्यात् एवं यथेनासिद्धरसध्वनित्वरवक्रमेशीमेवावणप्रभृत
योऽपि नशिहितनाख्ये ततेकवद्धिनयनाचलरन्ध्रमिति स्वीयप्रतिबिम्ब विशुद्धयपनितवमेध
स्यात्राप्यनन्वयो न वाच्यः स्वीयप्रतिबिम्बसारूप्यप्रतीतेन स्वरूपस्यासाम्याभावात् यदि नाम
चैतन्यत्वनीयत्वं तरयामसप्रतीयमानेनेतस्यानन्वयावाच्यत्वं यथा कथ्यायात् एवं चानदेकदेशेना २१

वसितभेदेनैव तस्यानेनैवानन्वयश्चैव सहृदयाणीयम् । यासमानमिवौ नामसिसदृशेयोर्गौरवेरितं
नामयस्याभिनंदतिद्वितीयापिसप्रमामुमान् इत्यत्रेदुसः पुस्त्वोपादनन्वयस्तपकमितियद
येहमेतेनदयुक्तम् एकस्यैव विध्यन्तवारभावेनावस्थानाद्वाराणाभावात् द्वयोरित्यादि द्व
योरिस्पुपमानोपमेययोः नपुनर्द्विसंख्याकयोः तेन कोनाननस्यकमलस्य सुधाकरस्य एवं
परस्परमस्तुउपमानभावः सयोजनान्तुहिनराड्पराहतानामयः परस्परमस्मावस्सः प्रस्तुतः
इत्यत्रत्रयाणामप्युपमानोपमेयत्वस्थितमस्यापत्रागम् नद्व्येहेनेतितस्मिन्निमत्रस्थितेन
योगपद्याभाव इत्यनेनक्रमस्तपतम् अतइतियोगपद्याभावात् सर्ववाक्यभेदः शब्दार्थो
भ्य नत्वशाङ्खां यथा रजोभिः स्यन्दनोद्भूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्यो
मेव भूतलम् अत्रभुवस्तलंव्योमेवकुर्वन्नितिवाक्यपरिसमेः स्फुटएवशाह्वोवाक्यभेदः आर्थो
यथा भवत्पदाश्रयादेवगांमल्लिक्यशास्रती अत्रतेनरसाद्दृश्यस्तुभगामेतिवन्द्यतानाम्
अत्रस्फुटेपिशाह्वेएकवाक्यत्वेगम्यमानवर्द्धकिंश्रीर्गावहन्त्यास्येवार्थोवाक्यभेदः अस्या
श्चोपमानोनरतिरस्कारएवफलम् अतएवोपमेयोपमेत्यस्या अन्वर्थाभिधानम् यत्रपुन
रुपमानानरतिरस्कारोनप्रतीयतेनत्रनायमलङ्कारः यथा सविताविधवतिविधुरपि
सवितरतिनथादिनन्तियामिन्यः यामिनयतिदिनान्यपिसुखदुःखवशीकृतेमनसि
नस्यत्रविधुसविताद्योनामुपमानोनरतिरस्करणाविवक्षितं किन्तुसुखदुःखवशीकृत
मनसामेवविपरीतं भवतिइति साधारणेइति एतच्चधर्मस्यानिर्देशानिर्देशाभ्यांपपत्त

द्वयाश्रयकत्वेनोक्तम् । तत्र निर्देशपक्षे यथा ऽपि साधारण्यमस्ति तथाप्यत्र सकृन्निर्देशेनैवानुगतत्वा
न्नोपलम्भः स्फुटः इत्यत्र भावः । पृथङ्निर्देशपक्षे तु वास्तवमेव साधारण्यम् । यदत्र सारं खमिव जलं ज
लमिव खमित्याद्युदाहृतम् । पर्यायेणानुगामित्वे तु यथा कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरि
व विभा विभेव तनुः धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति बत यस्य । अत्र विभातीति
सकृन्निर्दिष्टम् । वस्तुप्रतिवस्तुनिर्देशश्च पृथगेवेहापि शुद्धसामान्यरूपत्वबिंबप्रतिबिंबभावा
भ्यां द्विधा तत्र बिंबप्रतिबिंबभावः सच्छायेत्यादिनार्थपञ्चकेनैवोदाहृतः । शुद्धसामान्यरूपत्वं ।
यथा उल्लासात्कुलपांसुमिश्रितनितान्तनीरसाः पदमम्बरतलामधिरोहताद्य । प्रस्पन्दमानपरुषे
तरतारमेतदस्त्रं स्वरवधरवलितप्रमदेव प्रियम् । प्रस्पन्दमानपरुषवलितेनेत शुद्धसामान्यरूपतम् । ता
दन्यस्यरयोस्तु बिंबप्रतिबिंबभावः । उन्मेषाभिप्रायेणाचानुगामितेति भेदद्वयस्यापत्येन उदाहर
णम् । सदृशानुभवाद्वस्त्वन्तरस्मृतिः स्मरणम् । सदृशमिति सादृश्यस्याभयनिबन्धनात् । अतस्त
स्मर्यमाणेनानुभूयमानस्यानुभूयमानेन वा स्मर्यमाणस्य सादृश्यपरिकल्पनमयमलंकारः
यथादृष्टेपन्तत्त्वेना सामग्रीः स्मर्यमाणानां स्मर्यमाणक्रमतावाप्तित्वं यद्दृश्यगामिनीति
न तावत् प्रकारोऽयं ग्रन्थकृदुदाहरणे प्रतिशयितस्तत्र तस्य ह्यत्र तत्राद्विशिखा शरद्व रघुनन्दनेन सा
दृश्यप्रविवलितम् । द्वितीयस्तु यथा तस्याः स्त्रीरत्नविनिवृत्तिमित्रैः पशैलरिद्धनीलैः क्रीडाशै
लः कनककदलीवेष्टनप्रेक्षणीयः मद्गेहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण प्रेक्षोपात
स्फुरिततडितं त्वां तमेव स्मरामि । अत्रानुभूयमानेन मेघेन स्मर्यमाणस्य क्रीडाशैलस्य सा । २२

दृश्यपरिकल्पनम् एवं चात्र सादृश्यस्याभ्युपगमेऽपि अनुभूयमाने नैव पुनः स्मर्यमाणप्रतीति
भवतीत्यवसेयम् ननु यद्येवं तदन्यस्मादन्यप्रतीतेः किं नेदमनुमानमित्याशंक्याह अविना
भावेत्यादि अविनाभावस्तादात्म्यान्नियमसाहचर्याद्वा अनुभूयमानस्मर्यमाणयोश्च न तदभा
वः शिशुरत्नेदनयोश्च सादृश्यपरिकल्पनेनातिशायितस्मृतानुभवभाववादिधर्मेणानु
गामितया निर्दिष्टः वस्तुप्रतिवस्तुभावेनापि धर्मसाम्यं भवति तदनुद्भूतसामान्यरूपत्वे
यथा सांद्रामदं पद्मनेत्रकोवः सोल्लासमलक्ष्मीरिति विवभ्रमः उद्वेल्लनं ये यमुनाप्रवाह
मलीलतायाः स्मरणं मुरारेः अत्र सोल्लासत्वमलीलत्वयोरेकत्वम् विंबप्रतिविंबभावः
नापि यथा दृष्टेनानुलोमिनुलेवांकिते नयोः मुदितो मदो वीतमाणः विवाहहोमानलधू
मैरश्रोमीलककपोला भवती स्मरामि अत्र मेचलवस्मलेखाहीनाविंबप्रतिविंबभावः
एतदेव सादृश्यनिमित्तकत्वेद्भवयितं प्रत्युदाहरति सादृश्यमित्यादिना स्मरणसदृशत्वानुभ
वाभावात् तत्स्मृतेर्न सादृश्यहेतुकत्वम् स्मृतेश्च दृशाभावित्वमिति स्मृतेश्च दृशाभावित्वं
वांछामदनाहरुमेयस्थैः अत एव वाच्यस्यावत्तत्वम् स्मर्तृदशाश्रयाविभाविततमिति अवाच्य स्व
वत्वम् यद्यपि स्मृतेश्च दृशाया प्रतीततात्कर्तृविशेषणाणां स्मरणा या निहितमादीनां चातीतकाला
वच्छिन्नानां नद्गाविते तथापि वर्तमानकालावच्छिन्नत्वस्य तद्विशेषणाभावेनोपनिबंधाते
दानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतीयते इति यथोक्तमेवहृष्टाणां यं युक्तमिति सहृदया एव प्रमाणं
प्रत्युदाहरणान्तरमपि दर्शयति प्रेयोलंकारस्यैतदादिनानु शाहृष्टार्थे सादृश्यव्यतिरे

अ.वि.
२२
23

न्तरे कारणादि निमित्तम् न चापीति एवं स्थितेऽपि सतीत्यर्थः विभावनायाशक्तिनेवेश्रेयो
लंकारस्य माहरूपव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितास्तीति विषयो न तु स्वशब्दमात्रप्रतिप
द्यते स्तीति विषय इति भेदः न च विभावनायाशक्तितेस्तीति यथा श्लोकोऽपि कान्तं
त्वमिति स्वशब्दमात्रप्रतिपाद्यते यथोदाहृतमात्रानुगो दृष्टमित्यादि अत्र च विशेषालंक
गङ्गावधनेष्वाश्रयाभिन्नविषयत्वं तयोश्रेपव वक्ष्यामः एवं च प्रसिद्धोदाहरणद्वय।
स्यापि प्रयोजनं भिन्नविषयत्वात् क्वचित्तु साहचर्यनिमित्तापि स्यादिति रत्नाकार्थेत्वा
नास्मिन्नर्थे वक्ष्यतीत्याह ये हेलासीत्यादि वस्तुत्वनयापीड्हेवलक्षणम् वस्तुतत्र
भगवल्लक्षणम् अत्र च दर्शनमभिलषन्तो जनानां नवदर्शनावाप्तिरूपाभूद्यावतेषामसं।
भावो भगवद्दर्शनमपि ज्ञातमिति शाकववतेतरकरणम् विशेषालंकारस्य हि अशक्व
वस्त्वेतरकरणरूपम् इह पुनः शाकवस्त्वेतरदर्शने स्थितमिति कथमत्र विशेषालंका
र इत्याशंक्याह कारणेष्वित्यादि एतच्च गम्यागमकभावसामर्थ्यान्मेः कार्यलिंगत्वेना।
भ्युपगतमिदर्शयितुमाह मतान्तरेत्यादि एतदिति स्मरणं मतान्तर इति श्लोकेऽष्टे यउ
क्तम् ज्ञातमेकयदन्यत्र स्थितेन तत्र भवस्य वाहेतुनाऽप्रतिपद्येत कार्यलिंगानउच्याने इति
इह पुनर्गम्यगमकभावादत्र भूयमानस्मर्यमाणाव्यवहारो विशिष्यते इति एष्वग।
लंकारत्वेऽथोलउक्तम् एतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति नेदं तदित्यादिना एतदुपसाद्य
वेवावोलंकारः संप्रतीतिभेदाभेदत्वल्पवाश्रयालंकारान्तरमभेदप्राधान्यं लक्षयितु २२

अवितत्वाद्वस्य सामाविनर्थेः न त्वनावत्वस्य धर्मरूपं केवलं लक्षयति अभेदप्रापणस्य
स्यादि वक्तुत इति न त्वश्वेतीतितः सङ्ख्यैव इति शब्दानामध्यानयोः सम्बन्धिशब्दत्वात् आरोपो।
न्यथान्यायाप इति अन्यथेति प्रकृते अपवादो अन्यस्येति अप्रकृतस्यैव ग्रहः स च सामा
नाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वा निर्देशो भवति न तु सामानाधिकरण्येन निर्देशो एव
सः एवं हि यातनः कणादतोके विरूपो विषयवासिताम् शबरस्वामिना मन्ये शास्त्रक
राख्याययः इत्यादावारोपसङ्गेपि सामानाधिकरण्येनात्ती व्याप्तिः प्रसज्यते
न त्वत्रारोपस्थलेपि सामानाधिकरण्यमस्तीति नातिव्याप्तिरिति चेत् न भिन्नयोः सामाना
धिकरण्येन निर्देशो ह्यारोपलक्षणम् न चैतद्व्यतिदिष्टम् वैयधिकरण्येनातिदेशाने·
स्यार्थो वसेयत्वात् अर्थाव माये निर्देशश्च नैकरूपं विप्रतिषेधात् नीलमुत्पलमित्या
दावपि गुणजातिरूपेण भिन्नयोर्नीलनोत्पलत्वयोः सामानाधिकरण्येन निर्देशाद
रोपः प्रसज्यते इत्यतिव्याप्तिः स्यात् न वारोपो भिन्नयोः सामानाधिकरण्येन निर्देश
उच्यते इति अस्य भावोपीति न तिरव्ययमतदारोपलक्षणम् यद्येवं न किं पाहे शब्दां
नरमस्थ्यर्थान्तरमारोप्यते इति चेत् न ब्रूमः न शाब्दशाब्दान्तरारोपः स तु वस्त्वादेश्चन्द्र
शाब्दादिरूपेणाप्रतीतेरन्योन्याविविक्तस्य विभ्रान्तिरूपोपलेभासते इति भवद्भिरेवोक्तत्वा
त् किं तर्ह्यर्थान्तरारोपः स च प्रयोजनपरतया तत्रातिदिश्यते न चोत्तमा अत एव शुक्ति
कायामिव रजतारोपो न मुखे चन्द्रारोपः न सम्यक् समतया प्रतीयते तत्र भ्रमरूपत्वात् अत।

प्र. वि.
२५
25

एवमारोपविषयस्यारोप्यमाणेनाच्छादितत्वेन प्रतीतिः इत्युक्तं जातमत एव कश्चिच्चेदं विवि
क्तेन सम्यग्ज्ञानपरतया चेद्रूपमारोपयति अत एवारोपविषयानपह्नव इति भवद्वि
रचितेनैवाशयेन प्रतिपादनप्रभेदेन यथायथं प्रतिपत्तिरित्याद्युक्तम् । न तस्यारोप्यस्य विष
यः प्रकृतो विषयी चाप्रकृत इत्याभ्याम् एवं हुरूपकत्वम् । यदुक्तम् । सारोपात्वन्यत्र
तो विषयीविषयस्तथेति । अन्यथेति अत एव हि एवमनेनापह्नुतिरूपकयोर्भेदोऽप्युक्तः
प्राङ्गितिदृष्टान्तः । अत एव स्वासमयत्वादत्र याथिभेदश्चयानुप्राणितत्वमप्युक्तं य
यथा । कुन्दे पद्मरूपकर्णिकत्वमसितेन्दीवरकान्तिभिलोकितेषु मलयजे नवपद्मकालिमकलङ्के
पयाने रतेः श्रोणीं नीकहृद्युग्मश्यामलिमभिः स्वच्छायमानोदरं पद्मेन बलशालिनः स्वयाम
दववर्विवेकलङ्कोक्तिनम् । अत्र कलेकसदानामादिभिः प्रतिबिम्बतलौकिकतालौकिकतयो
रुद्रस्य मायरूपत्वे स्वधासहृदयतया स्वादु गानमात्रतुल्यामित्यभिन्नभेदश्चयानुप्राणितत्वम् । अते
नैवचे साहृश्यातिशयनपरोनापोह्रपकमिश्रकं भवति । केषांचिदपि समवृत्यानरूपं रूपणा
रोपाद्रूपकाणामेवेति भूतं यदाहालंकारभाष्यकारः । लक्षणापरमार्थश्यावतानरूपकं
स्वरूपमिश्रपक्षस्य सारोपाव साहृश्याद्यासमेवैयानवाहृत्यादिसतत्वयथा । अमलनकवलः
शोभावाधिः प्रमोदस्तपपाणिनिमशकंटकोत्ला वापीन्यधारस्वराहुकामलासिजह
स्त्रीश्रृंगारश्रीविमानमहोत्तुभोनिरवधिस्तवेश्वराङ्गहेवाः कृती मृगलाञ्छनः । अत्रैव रूप
कारणोकार्थरूपायाः श्रद्धायामारोपः । एवं कृता पञ्चालंकारानुसारिणामत्र श्रद्धा हेत २५

नाष्क्रुडेयमभिधायावित्रोषेलोकास्मिन्ननेकवस्त्वारोपणान्मालारूपकमित्यभिद्धयतायमे
वपतः कदाचित्तः नन्वाच्यवसायगर्भाणमप्यलंकारागमभेदस्यापायमेतिशय
समारोपगर्भा अलंकारा: किमिति लक्षिता इत्याशंक्याह आरोपादित्यादि इस॰
तितन्त्राहिन्यालंकारापेक्षयाभेदसमुच्चयार्थः अध्यवसायेष्वापि क्रान्त आरोपणस
णापरयत्नतन्नयोक्तम् सद्भावयवैरारोपणमाणावत्नेतेयत्नतन्नयोक्तम् परस्परयेक
स्मिन्नाहात्म्या द्दपरसुरूपणात्वमायातयत्नतन्नयोक्तम् अयमितिनिरवयम् माला॰
वैकस्यानेकस्यवानेकारोपाद्भवति एवं परस्परितमेमालारूपकं ज्ञेयम् द्वितीय
मितिसावयवम् समस्तसारोप्यमाणानामेकत्रवभिधायावित्रेषे यत्नतन्नयोक्तम्
एकदेश आरोपाविषयाणामर्थान्तदान्मकरूपकारोप्यमाणप्रयोजनप्रतिपादनाय
नन्नरूपतयाविवर्तते परिणमति यत्नतन्नयोक्तं न्नोयमिति परस्परितम् यद्यपि श्लेष
निर्दिष्टे येनेस्मिन्नाणाक्रियात्मकरूपमेलिवयत स्पसाहश्यपस्याभेदवपदवत्तयोशाहमात्र॰
कृतमेवाभेदाध्यवशायतः साहश्यप्रयासम् अन्यावितिपत्नेद्देदाष्टकव्यातिरिक्ताः सम
वतीतिविवितनालंकारकारगृहेषु एवंतेसमितिनिवद्वतलेस्पतेद्र॰ अभावः नन्वहितेषासहेषि
एवंतेत्रेदाष्टकहनमेवविवियेत्रतीयतेतथाचवादः कूर्मोबयद्दिनगपतिरयभा
जनंभूतयाणीनेलाहसः समुद्रः कतकगिरिरसौहन्नवातिप्रदहः अयिदंतीजाहद्धे
गगनमलितिमाकत्तलेदद्दमानावीरश्रेणीपतेगाद्बलतितिनरपतेनत्यतापप्रदीपः

इयमत्र समस्तापि वाक्योक्तत्वेन समस्तवस्तुविषयत्वकृतमेव वैचित्र्यम् क्रमेणोदाहरणानि यथोद्देशम् निर
वयवं केवलं यथा दासे कृतागसीत्यादि अत्र कएटकत्वेन पुलकावयवी एव रूपितः न तस्यावयवा रूप्या
वयवाः पीयूषेति हिमांशुः स्मरकार्मुकस्य रूपत्ववाक्यार्थपर्यालोचनयेन्दोः स्मरकार्मुक
रूपत्वप्रतीतेः कुटिलत्वाद्यनेकधर्मनिमित्तमात्रमेवास्यावयवः इन्दोश्चैकस्यैव बहुधा
रोपा इति मालारूपकं निरवयवम् अनेकस्य तु यथा बाहूबालमृणालिके कुचतटी
माणिक्यकाहस्यं चेतः सुकाशैलशालालितमवफलके हासः सुधापानिकेरः वाचः कोकि
लकूजितानि विक्रमस्त्रैतोपुवश्यामवेत्तस्याप्तलक्ष्मगश्यावकष्टशः किंकिनलाको
नेर अत्रानेकधर्मानेकारोपा रूपकमाला इयं च सावयवनिरवयवतापि दृश्यते यथा नेत्रपुष्कर
सोदरेमधुमतीवाणीविपाणमतिश्चेतोनदी नेत्रा कलयते शाणं त्वमेकाग्रयः राविज्ञत
त्रयापसूदनमहासामेघतीर्थाश्रयः ख्यातश्चावाक्पतिर्भूपतिः परमिति वीरेश्वदेकं वल्लु
ति अत्रानेकधर्माश्लिष्टाश्चैनेकधर्माणाश्चारोपा इति श्लिष्टा रूपकमाला समस्तवस्तुविषयं यथा
विलासेति कस्यचिन्मदाकृपाणस्यराज्ञोत्तृष्टे शाम समस्तावाचिनिरशनेवसतः नेत्र
जानेश्वरत्वमानः कस्याग्न्यामहाकवेरुक्तिः अत एव कलिकालकर्णोत्तिरपश्चात्सोल्लुब
तमुक्तिः अत्र नमस्तलपत्रपात्रादीनामारोपविषयाणामारोप्यमाणानां शब्दोपात्तत्वात् स
मस्तवस्तुविषयमेतत् एकदेशविवर्ति यथा आहतीति यत्र केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपा
त्ताः केचिच्चार्थसामर्थ्यादवसेयाः इत्येकदेशविशेषणविवर्तनादेकदेशविवर्तिशब्दोक्तार्थो २५

श्चते यस्मिन्नेकदेशविवर्त्तिनत् इति श्रीमम्मटाचार्यस्मरणात् अत्रारिकीर्त्तिविद्युद्व।
नायिकानामारोपस्य शब्दादेकदेशविवर्त्ति आभातीत्यत्र समासोक्तिमन्ये मन्यते
शब्दाहरणेनैवेणोदाह्रियते यथा भवत्सविम्बश्रियमत्तपमामोदमधुरासङ्गि
वनानाविषयवनराजीविकसिताम् मनोयानेभमासह्नवविशेषाहुसितयावि
हृत्वायः स्यामत्तहरनविवेकोप्ययमत्वेः अत्र भक्तेर्नायिकारोपस्य शाहृत्वादेकदेशवि
वर्त्तित्वम् किंप यत्र त्वं पीयूषस्यापरामृतेन श्लिष्टशब्द रूपणमिति लक्षकल्पितो
यमपपाठोत्तयः अराम तस्य हि पीयूषाणां रूपणमत्र स्थितम् अनयापरामृतस्यापी
यूषेणातिपाठोश्वासः अत्र च पीयूषवदस्तन शाहृस्यापरसमावावकत्वमन्यमेव्यते इत्य
दाहरणान्तरेणोदाह्रियते यथा अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रय स्तूयते देवा
सद्वंशमुक्तामणिनके भवान अत्र भवान्मुक्तारत्नमित्यारोपस्त्वं वंशावंशयारोपइति
श्लिष्टशब्दकेवलेपरम्परितम् एकस्यानेकारोपे श्लिष्टशब्दमालापरम्परितं यथा विद्व
द्विमाद्रिहंस रूपणमाहात्म्यान्मानसरूपेणेति परम्परितम् एवं यामिमनोवाञ्छा यि
तिमत्रायोव रूपणन् राजांगणपुणस्य हेतु विति परम्परितम् पर्यंकरूपे चैकस्य बहुवारोपा
इतिमालापरम्परितम् अनेकस्यानेकारोपमालापरम्परितं यथा श्रीः श्रीधरोरः।
स्थलेविंडलेखा श्रीकंठकंठाश्रुतनिश्चगौरी शक्रालिपद्माकरराजहंसी पाणी च भेद
कृतमंगलानि अत्र बहूनामनेकारोपात्पुनः परिनमाला एवमादयश्च परम्परितमेव

स्व.वि.
२६
26

कदेशविवर्तीत्येवंप्रकाराः त्रिविधमिति एतच्च दर्शनादेव ततः समावयवे द्विविधमपि श्लि
ष्टरूपके तत्र समस्तवस्तुविषयं यथा विष्णुवामनहृद्दले उत्ते फलदमाकारवद्दलकेसर
ज्जस्रं पद्महरिसर्ववेदालाप हासध्रेकंपणामहरहितोयोगमात्रम्। अत्र रूपकमुदसमश्लिष्टरूपके
एकदेशविवर्ति यथा यत्नारामैर्मौक्तिकावप्रकारपुलकितम्। वेदिकावदनामोदि।
तयसमग्रं हस्तस्थितकरकपयोधोतमाकाशलिंगम्। तोयाधारे प्रतीचि द्युतवति
दिनकृद्विवनिर्माल्यपश्यन्तस्थायी पुण्डरीकं क्षपितहिमकरे सत्वरं स्नातुकालः अत्र क
लविषयेषु जकाद्दिरोप्यमाणोऽनशहूर्त्यैकदेशविवर्तिनम्। तोयाधारस्य समुद्र
स्य निर्माल्योदकमोस्त्वावककर्त्वाङ्क्षिप्तम्। कविनाभेदमेवत्रछायेतविषयिणो लिङ्ग
पत्रवमारोप्यमाणेनेनदीयस्पर्वोभेदहेत्वे च समस्य हानिकल्पनेनाधिकेन वारः एतारोप
तेनापीदं दृश्यते क्रमेण यथा कलिन्दिया पाश्चदणालितास्त्रावतात्र ऋजानि पुण्डरीकयन्तो
जातानि जाया नत्त्रमेव हृत्या हृत्या न कृत्या सरलस्य यामैः। अत्र कृत्यानिषेधपूर्वं जाया
यामारोपितेनातस्तिवेधेन हृजायायाः कृत्यायादोष्ठेन या मध्यप्रतीयते। कृत्या नत्त्वा नस्व।
कर्मणो व्याप्रियते यत्वेतत्कर्माणाइति हृष्टवाक्यार्थः। अत्र वयपदमोविशेषोऽलंकार
त्वमाङ्कस्तदभेदालंकारतिगाकरणादेव निगाक्तुताभिनित्रपुत्रवायस्यते। हान्या यथा
वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्संगनिषक्तभासः। भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतै
लपूराः सुरतप्रदीपाः। अत्रातैलपूरत्वेन हानिकल्पनम्। आधिक्येन यथा नवीयाहोऽव २६

मध्योऽग्निगणकायः पंचमोऽपिवा अपिवाजंगमे नीर्थे धर्मा वा स्मृतिसंचरः अत्रवरीयवादे
धर्मोऽधिकम् हृद्धतत्रलिवदसुंहः कोशानिवर्म्यस्य सहजमलिनस्य हृदयारणस्य हृदयाण
स्य च केवलमाकारोऽनभेदः इयत्रापि हृद्धाशेपरूपकमेवज्ञेयम् अत्र हृदयारणस्य हृदया
णस्य च निसर्गशुद्धीयमानत्वेनानिर्देशाच्छाह स्यारोपस्याप्रतीतेः नैपिशुकारमात्रेणाभे
दस्योक्तैर्वाक्यार्थपर्यालोचनमाहात्म्यान्नविशेषसमस्तधर्मातरसङ्गावास्यत्वज्ञानाम
ध्यवसानेदार्ढ्येन विषयविषयिणोरभेदप्रतिपत्तिः सेव वरूपकस्य तत्त्वमिति एवं मेवा
क्रम अत्रोपि भेदाः स्वयमूह्यास्तोदाहार्याः वैयर्थ्यापातादिति न केवलं सार्धर्म्येणार्थः
अस्याच विविच्छित्तिविशेषणमेदर्शयितुमाह अत्रवेत्यादि आविष्टलिङ्गत्वमोनेन धर्मि
णः स्वरूपमात्रपर्यवसितत्वेऽपि धर्मान्तरसंबंधेन संख्यान्तरायमीनत्वस्यापि स्वीकारस्य
स्यावेदितम् अत्र भवत्संख्यायोगास्येति यथा एकादिव्यवहारहेतुः संख्येति नित्या एक
स्मिन्नपि द्रव्ये नघोगः संभवति तथाप्यनेकद्रव्यवृत्तित्वायमिश्रधर्मणो तद्व्यक्रम अत्रैक
मात्रोपादिति अयमग्निः कपिलायमाग्निः कपिलइत्येवंरूपात् अनन्त्वारोपमाणस्य
कपिलसुनेर्वतद्वायोगाद्विवसंख्यातम् स्त्रि एतान्निबंधनरूपरमविनस्यस्त्रबाह्नेत्वत्
णपद्योतयितुमाह अमिमिति अभाविनरेतिप्रश्न समसेवप्रतीतिगोचरीकृतत्वरूपार्थः एवं
मिद्दनाभावादिति रूपकनिबंधनम् अनिशाहहृद्यहेतो अत्र सङ्गे घपव्रजालंकारान
परम्परितं रूपकमन्यत्रतात्पर्यम् चित्तेवेतन यतः सैव स्ताव वाद्याव्यपोहद्यः प्रकृतेयोस्य

कृतयोः प्रकृताप्रकृतयोश्च भवति अप्रकृतद्वयोः प्रकृतेनाप्यप्रकृतेन वर्षासमये जलदस्येव
जलस्य वर्णनीयत्वात् प्रकृताप्रकृतयोश्च विशेषणसाम्यमेव भवति श्लेषः इत्यनेन विशेषणसा
म्यमात्रमिति गाढशङ्कानुत्थितस्यैव नेयपयविषयेऽन श्लेषस्य अनन्यावतेन श्लेषालंकारः नापि ध्व
निः जलदभुजगजमिति रूपकमाहात्म्याद्धि हृशन्मागरलार्थस्याभिधानात् एवमत्राश्लि
ष्टशाहनिबन्धने जलदभुजगजमिति रूपकमतेरणापि गरलार्थः प्रतीयते तस्माद्धेतेविषय :
स्याद्दिश्लेषम् स्थिते तु जलदभुजगमिति रूपके तन्माहात्म्यादेव विषशाह्श्लिष्टशाहनिब
न्धने रूपकम् अन्यथा हि जलदभुजगमिति रूपकवैयर्थ्यं स्यात् तेन विनापि गरलार्थः प्रती
यते इत्यलं बहुना आरोप्यमाणस्येत्यादि आरोप्यमाणस्यारोपविषयभावसाम्ये रूपकाद्वै-
लक्षण्यमस्य दर्शयन्नेतदेव व्याचष्टे आरोप्यमाणमित्यादिना प्रकृतोपरञ्जकत्वेनेति
यदुक्तम् विषयिणा विषयस्य रूपवतः करणाद्रूपकमिति प्रकृतानुमतेयेति प्रकृतोपयोगित
येत्यर्थः उपयोग इति तेन विना प्रकृतार्थस्यानिष्पत्तेः परिणमतीति प्रकृतमप्रकृतव
वस्थातया वतिष्ठते प्रकृतस्य स्वरूपमात्रावस्थाने प्रकरणार्थानिष्पत्तेः एवमप्रकरणो
पयोगितामावाहित्वारोप्यमाणस्योपयोग इति वान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतोपयोगित्वे
समारोपणादन्वयैतदीक्षितम् समारोपणस्य हि यस्य तत्त्वव्यापकत्वात् लक्षणम् अ
नन्यानाम्नालंकारान्तरेषु प्रकृतोपयोगित्वम् एवम् आरोप्यमाणस्य प्रकृतस्य श्लेषो
क्तिमभेदेऽप्यविजनमपेक्षे पुच्छलम्भस्तावत्तद्रूपम् भवति मध्यमभवतः पितेव इत्यत्रोपमा

याम् अत्रोत्तरे स्वरस्वसवर्णनवार्णीभिवकथयितिभिवावततारमध्यमंलोकसंशुमाली
न्यादातुर्मेयासाम् महद्भेदः तस्मादिह प्रसंसिकलोहसपरिसृक्रमलिलोक्तोनाम् यगरस्र
मेवालोवविरामसमनादिक्रमीणाइत्यत्रउपके तथा अलंकारे यो विन्यासे वनोपयो
गः यो विन्यादिह सिद्धस्यसतः प्रकृतार्थस्योपरंजकं भवति उपयोगः पुनः सिद्धावेव
प्रकृतार्थहेतुतांभजतइत्यनयोर्महान्भेदः तथाहि अंन्वयेचशुाहं कमो विन्यादा
वर्षिताकम् अस्मिंस्तुलाटानुप्रासेसात्तादेवप्रयोजकम् इत्येकस्यैवशुाहंकारस्योपवि
न्योपयोगास्यांभेद्उक्तः अतश्चोपविन्योपयोगयोर्भेदमजानद्भिः सर्वत्रैव प्रकृतोप
योगित्वं यदभ्युक्तं तदयुक्तम् तस्मादुपकारकयोः एव परिणामः इहपुनः प्रकृता
थस्य प्रकृतार्थानुपमेरणसिद्धिरेव न भवतीति प्रकृतोपयोगित्वं जीवितम् हा
हाभः प्रस्तिम्यचः प्रच यवान्वाम्नः प्रणालोचेत्तः स्वाभाः प्रोक्षिततदी प्रदीपलतिका
लाडिम्रिमग्नवपुः किं नाम कथयामि रात्रिमरिविलोलमार्गेवातायनेद्दत्तचक्षुरेति
इवेद्रमदहलसुप्तः स्थितिवर्तते अत्र हि उपमतेरणावेद्यानपनिरोधएव न भवति
इति तस्य प्रकृतोपयोगितम् अतश्च प्रकृतेऽमप्रकृततयापरिणमतीतिपरिणामः य
थैवं तर्हि सांख्यीयपरिणामादस्याको विशेष इत्याशंक्याह आगमसन्नादि जडइमांतव
एवंगुणदत्तेयदापरम् तदादप्रच्युतेयमीपरिणामः स उच्यते इति सांख्यीयप
रिणामतत्त्वानाम् भेसीहपनयेति मे ध्यानमनयेत्यर्थः उपयोगादित्ति अनवमतरेणा

प्र. वि.
२८
28

तरणायोगात् अनन्तरघ्नतेयत्नश्चानन्तरो यो योगः ननु च प्रकृतायाप्येवमेवास्तु कार्यका
रित्वात् तत्तद्व्यवहारादेः एतदेव दृष्टान्तेन चैतेनापि प्रतिपादयति तदित्यादिना परिणाम
समासोक्तौ वाच्यस्य मानस्य प्रकृतोपयुक्तत्वम् प्रकृते निसर्गतमेवाप्रकृतस्याहेयादवाः
प्रमाणमपि तत्र प्रकृतानां वक्रोक्तेः कविनोक्तम् न तु नवाक्याद्युक्तत्वेनेत्याह नतेत्यादि
अत एवात्र शास्त्रेऽपि विषयात्मकत्वादेव नत्वेतिसमासोक्तौ एतदेव प्रकृतेयानयुक्ति
एवमित्यादिना यद्येवं तदा समासोक्तिपरिणामयोः को विशेष इत्याशंक्याह केव
लमित्यादि तयोरिति अभिधीयमानयोर्द्वयोः उचितमिति उपप्रकृतयोर्निशेषः विष
य इत्यादि विषयविषयिणोः संबंधिशब्दत्वाद्विषयस्योक्तौ विषयिणोऽप्याक्षेपादवश्य
णाम तेन विषयस्य विषयिणा संबंधेऽह्यनीति विषयत्वेन ग्रहः अर्थः ननु विषयशब्देन विष
यिशब्दस्य संबंधिशब्दत्वादाक्षेपेण विना वचनमात्रेण माध्यात्विषयिणः कथं संदिह्यमा
नतालभ्यत इति चेत् न अनियतो मध्यो हि शाबलेऽपि मध्यत्वमात्रत्वादविषयमात्रगते तेनासम
वान्येद्दह्यमानत्यत्र उपपद्यविषयः संदिह्यमानत्वेन लभ्यत एवेति यथा सवितमेवज्ञा
यः एतदेव विभज्य व्याचष्टे विषय इत्यादिना यद्विक्रितनेनेति अन्यथा सप्रकृते रेव वि
षयत्वमप्रस्तुताभिधानलक्षणत्वादोषः स्यादिति भावः एवं विषयाभिमते तयाविष
यिणामेव तथाभावो भवतीत्याशंक्याह अप्रकृतेत्यादि विषयोऽपीति न केवलं विषयि
णा एव संदिह्यमानतया वाच्यविषयस्यापीति तापि शब्दार्थः तेन विषयिण एव संदिह्यमान २८

नेकविच्छविषयविषयिणोरप्यलंकारो भवेत् । उभयत्रापि सामान्यलक्षणानुगमात्
अनियतोभयांशावलंबी हि विमर्शः । सर्वविषयिणामेव भवति विषयविषयिणोरेव
तु संदिह्यमानत्वात् । अत एव च प्रकृताप्रकृतगतत्वेन यथासंभवं योज्यम् । कविप्रति
भोत्थापित इति नत्वस्वरसोत्थापितस्य स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादावुमादिरूपेण स्पष्टः । तदेव भे
दत्रयं विहृत्यैवेनुदाहरति अयमित्यादि । अत्र प्रकृताप्रकृतयोः संदेहप्रतीतिर्विषयत्वाभा
वाद्विषयिणां मंजर्यादीनामेव संदेहः । विषयविषयिणोर्यथा किं पंकजं किं मुखमथवा
करविंबमेतत् किं वा मुखेन्द्रमद्दरं समद्विरत्नणायाः । यद्रूपणेन मधुकरा मकरेण कांते
नत्वद्वयान्तरलिकाश्रमसुष्ममध्ये । अत्र क्रमसहर्षभावात् । समानो धर्मोनुगामित्वेनो
पातः कश्चित्तत्र वस्तुप्रतिवस्तुभावेनापि भवति यथा किमिदमसितनालिकलितं कम
लं किं वा मुखं सुनीलकचम् इति मेचकनैलोकस्यापि तत्त्वसमर्थवतीर्णायाम् अ
सितत्वसुनीलत्वयोः शुद्धसामान्यरूपत्वम् अलिकत्वालीकयोर्विंबप्रतिविंबभावः । एवं वा
स्यसादृश्यनिमित्तवाच्यमानधर्मानेकधर्मनिमित्तत्वेन द्विभेदत्वेन व्याकार्यं सादृश्य
निमित्तत्वेनैवास्य समग्रहस्थितिः । विप्रतिपन्नादिनिमित्तान्तरत्वव्याकरणाभावाच्च भिन्ना
श्रयत्वेनैव यथिकत्वेनैवेत्यर्थः । अत्रैव पतान्तरमाह कविदित्यादि अनेनैव संदेहस्या
ध्यवसायमूलत्वमपि प्रत्युक्तम् । तेनाध्यवसायांशे योग्यस्वरूपहेतुफलानां
मादृश्यमानत्वेनैवात्रिधा भवति । तत्र स्वरूपसंदेहो यथा रजनात्विमित्यादि यथावापतनके

प्र.वि.
२९

यकेवलमसंसंगारहीनाशुमोदिकां नामाऽमोवकोयस्तु हिप्रोढेवघ्यावियि कर्षे:
किमप्राहिकिमलयजेगोलप्रकिंणावेतेरत्नानि स्फाटिकोपलैः किमयंदिपावाहप्रियाव
पुः एवंकामुद्दीपवलिम्नः कर्षेरहरणादिनाध्यवसितनादध्यवसायफलकम् हेत
संदेहोयथा देविनत्वरणोद्भवस्तानिविघोगाध्यवपानस्पृशाधन्यानात्रसवेति सन
नतयायेवाध्यायाराकरा: किंतेस्फुष्णिरकालिमाविनमवाधश्रुक्तियाशोधनः किंवा
सादिनशुक्तिवंइवदनासंदर्शनानंदनः अत्रापहेतोरानंदस्य विरपरिचितेसमांव
वियोगेशुक्तिसाम्यमुत्प्रेक्षितेहत्वध्यवसितम् फलसंदेहोयथा नतोतेण
द्विजानंकिंशुविवयितुस्पृहमाकाशगागाकिंस्विद्दासयेवेदो किंशुविदलयिवे
छेतवकार्जुयालयुनसंयमालाभरणाभवत्तरगजेवाभियोडुंदूरदोक:
समफलवगणपतिनायस्पयेसाफ्लुरहस: अत्रकोकरणादिनिध्यादनस्पा
रिजातविच्छेदनादिफलमध्यवसितम् अत्रेवचेवाहिवनुशाहस्वाप्रिमभावनाघो
नकवास्पेतानरमपिप्योतयितमाह अस्पइतिप्रतस्पेजिनाइवेयर्थः एवेत्युश
होवितर्कमात्रएवव्याख्येयः सादृश्यादित्यादि अस्पस्यरत्नानवसायस्यादि नपु
नरारोपणाभवस्माज्जात्माहुतिनमितिभावः अारोपाहिविषयविषयिणोरुपदे
कथनीतिविपरीकृतनेभ्रांतिमान् भवतीति नारोपणामेोऽभ्रमः कविदपिसंभवति
शुक्तिकादीनांशुक्तिकादिरूपतयावगमेस्तत्वाभिमानानुदयात् नत्रांतिश्चि २९

नयुर्मः सदृशाविति भ्रांतिमानितिकर्त्तव्यायुक्तः तत्कथमलंकारत्वेनेदमिमान मित्या
शंक्याह भ्रांतिरिति सादृश्यमूलेति प्रकारः अत एवालंकारो भ्रांतिमान् शरद् उपचरितश्चि
भावः सादृश्यप्रयुक्तेति नतु कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपप्लुताः अपूतान
पि पश्यंति पुरतो वस्थितानि वेत्यादिभिहितानां तत्र तन्मिथ्या यापि नेत्यर्थः अतश्च सा
दृश्यनिमित्तैव भ्रांतिरलंकारविषय इति तात्पर्यार्थः एवं च ग्रामादेस्मादि दिशि दिशि च स
न्त्र एकस्यापि वधितमितायां ग्रापि पोषितो गाढा वरागो हेतुकेतन्मयत्नात्सयानग्रामा
दृष्टावनेकत्वग्रगापत्यतीतो नानिमित्तमिति तिन्नभ्रांतिमदलंकारः सदृश्यमादौ दृष्टेवलभा
पवेनयतीतो स्यात् अस्य स्यामदृपवेनासयगाभिमानानामानिश्चयाद्धि भ्रांतिमलंकारो
न च ग्रामादादिष्वेलभावेन प्रतीयतेन इति स्फुटपदार्थविशेषालंकारस्यविषयः अस्य ग्रा
मादादावभूतायाग्रपि वल्लभायादर्शनादुत्प्रेक्षितेति चेन्न नेनन एवं इव भ्रांतिमानस्या
लंकारः गाढानुरागात्मकनिमित्तसामार्थ्यात्स्वरसत एव ग्रामादादावसत्या अ
पि प्रवन्याः प्रतीतिसमुल्लासात्क विप्रतिभानिवर्तितत्वाभावात् देवमपि श्रीहर्षपि
नशोकविह्वलीकृतेप्रियेशापइति महीमहापातकमितिराज्येवाग्यइति भोगान्भु
जगाइतिनिलयोनिरयमिति समयमानेभिमादावपि भ्रांतिमदलंकारः अत्र हि वि
षयानवगमएवनिमित्तसामर्थ्यात्स्वरसत एव विषयप्रतीतिरुल्लसेन शुक्तिका
दीनां शुक्तिकादित्वएनयावगमेरजतायभिशानानुदयादितिसमनंतरमेवोक्तत्वात्

अ.वि.
३०
30

इत्युक्तविषयश्लेषोऽप्ययमवगन्तव्यो नापि श्लिष्टत्वं । श्रीः पितृशोकविह्वली भवता वाक्यापवेन
भावतेस्तिविपर्यालंकारोऽन्याख्यायान् हातेवाक्यानिदर्शनाविपिनयनेवामः कारः कज्जलेभो
गेगविभुजंगे गह्वरे वाने विवामेतरः इत्यनुप्रासमध्ये विकल्पितेभागवेनार्थे वश्वः पुष्पलताः
माधवः स्मितेनालंक्रितेदिशनुवावक्रमनोवाक्षितम् इत्यत्रापि संस्कारपूर्वालंकारेऽन
प्रोतिमान् अत्रहि मेनावयानेत्रद्धयाजननदानसतताभ्यासाहोमनेत्रजननदानानंतरंदे
विकाने त्रजननदानवासना त्रैवधीजायते इति संस्कारस्यैव वाकार्थत्वम् अथात्र संस्कार
प्रबोधे विनातद्भावाद्जननदानसंस्कारहेतुत्वाभावादर्थस्य स्मार्थत्वेनाभिमानत्वपायो
तिरेवेति चेन्न तत् अत्र लान्नहि मयावदर्थस्मरणं प्रतीतेनेवावगमाद्जननदानसंस्कारोनप्रयो
हम्बुपानानतरं इतिकारणात् स्यैव स्फुटत्वप्रतीत्याकार्यस्य प्रथमस्योपादानं एवनतमभवति इति
नभ्रांतिमलोककाशः अनुकूलपूर्वहि संस्कारोद्भवः स्मरणमात्रावष्टिनतत्संस्कारालं
कारः अतएव स्मृत्याबाध्यतामसूकम् एवगात्रनेत्रद्धयाजननदानसततनाभ्यासहेतुकं
संस्कारएवप्रतीयतेनत्वनतिमित्तकोऽपि भ्रमः परमेश्वरस्यार्थस्यतथ्यानेनेव त्रवृत्ताः
मानेहेतुस्याभावात् अतएवाशोलिनीस्मितेनालंक्रितेत्वेतस्मकम् अन्तर्भावोनस्थानेया
विशेषालंकारभाष्यएवोक्तम् इति न तथा एवोत्तरमलभ्य इति एवंचसाहृप्यनिवंधनेऽपि
मत्स्यलंकारविषयेनानिमित्तानतेरास्यापितेविनलक्षणाप्यावाधकत्वे वाच्यम् एवंचसा
दृश्यनिमित्तकमान्यापारणाय मेस्यापि त्रयीनातः नत्रात्र गामितायथा नीलोत्पल ३०

मिति श्रीमत्या विकासित विलोचनम् अत्र धावति त्वरया त्रिपथगा स्तुरयोमयूखततः अत्र·
विकासी मुखांभोजमासिनेवानिर्दिष्टाधर्मः शुद्धसामान्यरूपत्वे यथा अयमासीत् मकरविभ
जम्मतीबीकृणितवलीमुखवेत्ततामविविधः जलनिधिमकरैरकदीप्यते द्राङ्क·वक्रयि·
ताकूणमासपिंडलोभात् अत्र ताम्रनाकृणत्वयोः शुद्धसामान्यरूपत्वम् विंबप्रतिविंब
भावो यथा उन्मुखि शाकसाद्दृशोन्दणीलकिरणाद्द शामसिमङ्गलामाणीणवत्र
णामि मकज्जलस्य संकाशरूपेण अत्र सकज्जलत्वेंद्रनीलकिरणाहतत्वयोः विंबप्र
तिविंबभावः साद्दृश्यनिमित्तकमेव वा सादृश्येन विवक्षितं इति गाढत्वादिना साद्द
श्यनिमित्तकतोपिक विश्रांतिभोग्यापि नेवोत्ति रसा विषयान पुनर्वाललीवीरहसा
द्दश्येत्यादि उदाहृतमिति गुरुविंबफलाश्रयेत्यादिना एतदेव संदेहरूपिणी जयति
एवमित्यादिना संशयश्च तथा द्वाररोपगर्भ एव तत्रैव ह्यस्य साद्दृश्यनिमित्तत्वम् प्रथ्य
वसायमलेहिसंदेहे साद्दृश्यान्तर्भावात् विषय विषयिणोः संदिह्यमानत्वात्
यच्छयादुदाहृतेशाक एवमारोपगर्भ एव साद्दृश्येनायमलंकारः स्पष्टत्वात् नस्मा
दविश्रीमतीवसाद्दृश्यविरहायाणिनिमित्तो ननमवलंबना सालंकारत्वेनावयम साद्द·
श्यपि कविश्रांतिभोग्यापि नैवालंकारत्वेन पुनः सा वक्रिकसंगति एकस्यापीत्यादि
शनेकपाश्रुहणेशति न पुनरनेकधा कल्पने यद्वर्णो हि स्वावसिकाश्रुत्यादिना यो
वप्रति पतेसमवति न पुनः स्वाबासिकामेव यदाहुः अतः शाहातु समायानवन्यथ

ध्व.वि.
३१
31

नन्वेवं यदि ना ज्ञानादिविषयग्राहि सर्वज्ञत्वमभिधीयते इति कल्पनेपुनः कस्यचित्प्रतिप
त्येकमामीति स्वाभासिकी प्रतिपत्तौ न सम्भवतीति उभयत्रापि व्यापकत्वाद्यथा लक्षि
तेऽपि च युक्तम् इत्यव्याकुलत्वेति अत एवास्मुखेव स्वतन्त्रस्यैव अन्यथा ह्येकस्यानेकग्राहक
त्वमेव न स्यात् अत एव वक्ष्यति मदनन्तरमेवास्य लक्षणम् एकस्य च न स्यात् अनेक
ग्राहकत्वमपि तु तस्य योजनवशादित्याह नवेद — मित्यादि एतदिति अनेकग्राह
कत्वम् एकस्यैव नानाविषयधर्मयोगितम् अविरुद्धं न प्रतीतिगोचरीभावात् कथमेकैक
धर्मविषयमनेकग्राहकत्वमुक्तमित्याशंक्याह न चेत्यादि न चेति अनेकग्राहकत्व
स्याने येन विकल्पनेऽपि अर्थक्रियाभिलाषपरमार्थितम् हेतुर्व्यवहारदशायाम्
नानुपपत्तिः उक्तमिति श्रीप्रत्यभिज्ञायाम् न नन्दनगोपालादिनि विविक्तवादिना
नाविषयधर्मैः सर्वथा न मुनीनां तपोवनविषयमर्थितम् वेश्यानां कामायतनवि
षयमर्थितमेव लामकानां संगीतशाला विषयापनुपपत्तिरर्थितं च अयं शाद्वलने
न रूढिरत्र नास्तीति सिद्धमित्यवम् ननु यद्ययं श्रीकण्ठाभिव्यञ्जनपदत्वेन ग्रथितं उदाह
रणत्वेनानीतः न चालेकायतनमेव प्राप्यतीति कथमतद्विषयत्वमित्याह नविधा
मादि एतदेवास्य पदार्थान्तरविषयत्वे समन्वयमित्यादिना नावस्थाहोत्रूपकाभावाविश
प्रतिपत्तिस्थानत्वादिः ननु रूपकाया इति न पौनरुक्त्यात् रूपनायाः अत्रापि यद्येव रूप
वाच्यविशेषमेव प्राप्नोतीत्यलक्षणायाः स्वरूपकालंकारमाशंक्य एतदेवि ३१

न्यस्तविंशतमुक्तेन दयुक्तम् । अवयवावयविभावसंबंधाभावाद्दलतणायायण्वासना
न नहि श्रीकेदाराख्येन पदेन तपोवनमवयवभावेन कृताण्यकेदेशास्ति यत्तदवय
विति श्रुतिभिरारोपितम् । किं तत तत्तुल्ययोगिनः श्रीकेदाराख्येन पदस्याविविक्ता॰
दितपोवनस्तु तपोवनत्वेन निजविजनसमनाश्रमारण्याश्विनादिनाश्रुनिपथभूतान्नामीहणाभा
मः अवयवावयव्यस्ति अवयवावयविभावविवक्तानलक्षणामात्रेन रूपकम् । न स्थलतः
णापरमार्थे तेपि विषयाणां विषयस्य रूपकत्वेनः करणादलंकारत्वम् । अवयवालंकरण
मात्रत्वम् । नहि लक्षणापि रूपकपरमार्थो । इह वनपोवनायारोपेणारोपविषयस्य नाति
शयः कश्चिद्धलक्षणैव तद्रूपतायाः संभवात् । अतश्च स्थिरयथावाश्च रूपकादिविविक्तो स्याविष
यः न केवलमलंकारविविक्तोयमेवास्याविषयोयावयवत्रापि रूपकालंकारयोगादि
तत्राण्ययश्च भवतीति दर्शयितुमाह यत्रेत्यादि । इयमपि संगीतिरिति एकस्यानेकधा
ग्रहणारूपापत्तावनेनेति रूपकयोगमात्रेण । अनेनेति रूपको हेत्वयोः संकरात् नैव
यथाद्यत्र रूपकयोगोनास्ति । तदलंकारान्तरयोगः संभवतीत्याह एवं हीत्यादि । अत
इवस्येति । अतपोवनरूपस्यापि तपोवनरूपताभिसंबंधादनस्मिंस्तदुहाधमद्भ्येतः
दैवश्रमसन्ततम् । अत्र एवेत्यत्र श्रौतिमत्त्वं भविनः नेदृक्त्वकस्मादिति अनेकधा ग्रहणा॰
त्प्रातिशयनिमित्तकत्वात् । यदिवाश्रौतिमानप्यस्ति तेन महात्म्यसंकर एवास्ति
माह संकरेत्यादि । यथेवामिति श्रौतिमनोस्य विशेषः । मनसस्तंकरो वेत्यर्थः । पथस्य

अ.वि.
३२

तिशयोक्तिसद्भावः नैषेति गृहीतभेदान्यस्य विषयभावनात् तस्याविच्छित्तेन त्वमेकस्य
वैषमलंकाराणां भेदहेतुः नेदं वैतन्न क्वचित्कामिनीसमत्वं मस्तु मेवाभिहितानीकन्य
नरप्युदाहरति नानायेनास्याग्रेचनारायणोस्यागुह्लावेनेहङ्ग शृन्नीनायथाक्रमे
युतमस्थितत्वरूपः एतदेवाभ्युपगम्य योजयति एवमित्यादिना विशेषइतिद्वे
स्मात् विषयभेदेनेति वचनादिभिन्नत्वेनानेकधोल्लेखे गुर्वादिरूपतया श्लेषइ
ति गुर्वादीनामुभयार्थवाचित्वात् तत्रातिशयोक्तिहेतुरिति श्लेषमन्तरेणोल्लेखो
त्थितेः तदभाव इति उल्लेखाभावः अत एवेति श्लेषाभावेपि एतद्विच्छित्तिसम्भवा
त् एवं विधइति विषयभेदरूपे तत्र यथा सखीजनादयो नानात्वेन कण्ठमालेत्या
मात्मवेन्मनसा गुरुरोमविस्मयस्थित्वाद्देशतत्प्रादि तत्र यानज्वलातुवलोकविधौ
दीनां कपालो देवपार्वत्यानवसेराम पूणि पिनीराहोः शिवायास्तवः अत्रैकस्यापत्व
रूपेल्लमद्भिषयभेदेन नानात्वोल्लेखनम् तदर्यद्ध(?)प्रकारोपि रूपकाद्याश्रयत्वेदं।
न्यालंकाराश्रयोपि सम्भवतीत्याह एवमलंकारान्तरस्पर्शादि तत्राद्यः प्रकारः संदेहा।
श्रयो यथा किं भानुः किमु विश्वमातुरुचितियं निष्ठिन्वते वीरणाः किं चिन्तामणिरेष।
कल्पविटपी किं वा निधानं गतानाः किं पुण्याकरपुण्यपुण्यविशिखरः किं वेति रामाज
नाः किं रामः किमु कामसद्रमा इति वाचयन्ति तोमन्त्वेन अत्रैकस्य सन्दिह्यमानत्वेनाने।
कधोल्लेखनम् अतिशयोक्त्याश्रयत्वमेव यथा वक्रे सोमाज्यवाली पौरिकालित ३२

महाः शक्तिमाहीपतायेदं हं एवं हृगीपुष्टीश्रमसमहृदणविल्लपवाण्णादिहेत्यापाशांण ।
णावपश्यनधनमणिवलविन्काशेवदीगदावलाक्ष्ययज्ञाल्हि मूललिखितिकरातेलदेव
विज्ञाहतेनस्ते श्रुत्वमेवेदं इत्याद्यतिशयोमालोकपालोमेशोज्ञाताल्पमतेद्रत्येक ।
स्यानेकधामोहोलेवनम् विषयभेदेनबहुप्रकारश्चायंयथा सुधांशुइहायोनतावाक्यरु
किसलयविद्दमोचः समुद्रदिक्ष्वातेतानमावोद्धमिनवोतिहृतः सोइसिद्धूवरोणः
मोक्षिमोमृगुस्थः सुरशिविरिभुवोज्ञायतेय ःप्रकाशःशाणिश्रीमोखवोश्रीउधृष्ठि
हिशानवःश्रमसंशिष्यनानः प्रत्येकस्यैवविषयभेदेनबहुप्रकारश्चयंनानात्वम् कारक
नेरोगान्यपपादः प्रकृतकारकविविक्तिस्यायश्चायमेवातेकवात श्रुयत्वबहुपदेनफलोल्हि
खेनहृपत्वात्रिधा श्रुत्वस्वरूपोलेखः समनेनतरमेवादाहृतः इतेहोविवस्ययथा सर्वोदेहि
नेः सदायमेः स्थितिरैतोवपिप्रजाः द्विषः सदाहितोश्रुविदुलाजातमात्मनः प्रत्ये
कस्यैवजन्मनोहेतूनामनेकधामोलावनम् फलोल्हेलविलयथा धर्मायेवविहितिपा
शिवयथा शास्त्रप्रजाः पालिता श्रष्ठोयेववज्ञाननेनरविदः कोशेकदेशस्ययका
मायेवहूकूनाथताभूणागनानिक्षिवतेसुशुवामातायेवचवेदजन्मभवतः कश्चिदि
पश्चिन्नः प्रत्येकस्यैवजन्मनः फलानामनेकधामोह्लनम् विषयस्यपादि वस्तुनेव
स्यादिशोनिमनोङ्वतेनेइतिशेषः श्रुतएवकेवनमडूकस्तुनिन्मायनाङवर्तमान
स्यात्रयितनलानयोक्षिमदनेतरमपङ्कनिर्धयहृतललक्षिता डलेविस्यातिशयोक्तनेत

प्र॰ वि॰
३३
33

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ३३

ya eva śabdena śrutyādipramāṇavartamāne gauṇatvam ity ucyate na cātrāsya svaviṣayam anyatra kṛtvā vṛ-
ttena yatnasya gauṇatvān nāsyāt evaṃ hi nīye vidhiyatena gauṇatvam upakramaṃ nāpy asya viṣayaḥ
svasya svaviṣaye viṣaye svasya vā vidhīyamānatvāt na nīye vidhinā gauṇasya sato viṣayasya vidhyanta-
syaiva hetutvābhāvāt mukhyārthabādhāt guṇatvaṃ vaktavyaṃ hi tatra tasya gauṇatvāt evaṃ ca
svasya dārḍhyena viṣayasāmānyatvenīti vidhiyatiyitāśayita yāt tathā tadviṣaya evaṃ viṣaya sābādhi-
tam iti hetvābādhamaveva rūpake rūpakam na tv asya svaviṣayam idam iti punaḥ ka vyāsenopakṛteḥ
syāt na tasyānuprayogasya vā mayāsya viṣayasyāropitaṃ vā vidhi vā upakṛti viśeṣalakṣaṇaṃ kā-
ryam na tasya rūpakasya āvyāsyāleṅkārasya vākyabhedena ekavākyatām iti cānena yathā sa-
m eva dvayasyāsvarūpanirdeśaḥ kṛtaḥ na tv evam iti yathoktopakramaniveśābhāvāt
ata evodāharaṇāntaram āha haṃsīmāditi ity ādi sarvaprāhasyoyogāśe iti sambhāvanādyānaka-
tvāt na tu atra sāmyavasāyād vetyatāsāmānyābhāvāt vastutaḥ sanniveśitāni rūpaṇāv
sve nyāyādāsyāsyāvādiśe haṃsakeśādeviṣayanipādakaḥ kiṃ tu tasya sāmānyābhāve sa-
neśāha prayogābhinnake meva śanipādayānīti atra svābhāvaḥ śābalyamitrāvādvapaṅk-
tyarthāharaṇam abhidhyataḥ samānena vidhyādhiyamane māṃsya tena dhyeyatvena śāśakaparaiḥ syāt
āhṛtatvād asya sāmyapratinasyāsambhāvanāyāḥ sambhāvanāyās tenaiva kiṃ tu pratyekaśeva nitya
tathā hi niśyante kintu meva manyate iti teṣām evāparvivāraśīlānāṃ kim abhiddhyāḥ

प्र॰वि॰ २५

34

एवमभेदगन्धवृत्तौ दाहहरणादौ वह्न्यङ्गारे सत्यपि नेतनस्य नैःशङ्क्यं विसर्गमर्यादं समर्हणेन द
न्तदोषोद्धरणस्य वा प्राणिजातमात्रस्याशिः शक्तिस्पन्दनमहिषिते पतस्मिन्निति व्हलादि॰
शङ्कितनिपात्यमसमवमावेश्यनन्दशोद्दितमन्तङ्गदाहतम् वह्न्यत्वे रूपतामिप्यायीति॰
वपुः शङ्कनश्शरीराश्यामिथ्यापिवादस्य स्वाम्यरूपतासम्भावनायामुत्थातानत्साविष
यियाप्तिशयान्तिः अत्रानुगतरूपमानस्योपमेयरूपतापरिणतोपादिगमत्विति परि
णामालकाव्वेयदृष्टे कक्नदष्टक्रुते हि मशिवाम्यसमावेतस्यरिणतेरूपरो
मावलीशाधानस्यात् इत्युक्तः शर्वस्त्वेषमदनेनिपननानुमापकेवितुरामावस्थप॰
क्रुवेष्टमशिवायाएवमभ्यासविवर्तितमितिनपरिणामः नापितुरूपकव्याज्ञार्थ्यपर्य
वसायिवपुः शङ्कवलादौषोपविषयापक्रुमावारोपमाणस्यप्रतीतेः आरोपविष
यानपक्रुते हि रूपकमिति ह्येवमेवाकम् अथाज्ञापिभिन्नयोः सामानाधिकरण्याया
गादेकतरस्यानिषेधसम्भावनायामाणस्य वानिषेधात्रूपणेः आरोपविषयस्यावप॰
ह्नवमानेनिषेधः प्रतीयते इतिचेत् नेतत् अत्रहि मुखादौ चन्द्रादेरूपमाबाह्नापित :
मन्द्राथ्यः स्वात्मसहव्याधिनोगुणलक्षयति नतमुखादेर्विषयस्यनिषेधः प्रतीय
ते मुखेशशाद्दैः स्वाथ्यएव प्रतीतेः पर्यवसानेयत्रमुखादि चन्द्रादित्वेनाविशिष्ट नतम्॰
खादेर्वापः नमस्तवमिसेवमादेः अपत्यस्याभावात् नापिनिदर्शनासम्बन्धघटनायमा
वात् आदिशाहास्त्रनीययापिकाविदमन्यर्वेप्रतिपाद्यते यथा महाहोव्यवहारभुक्त २५

नलिनाकंठस्थलेनागकेसरकं धीरतिस्माहस्मेश्रियतमेदासमलवयाणिति नीनाहृदि
ममीवपेवक्रहैमेवंव्याख्यायमाणाद्रमाहृहेतिवृत्तिकामिवालिखल्पयख्यानेनपाशाह्लि
दे अत्रक्रस्थमेरितिस्नीयायक्रवनिवेपनेम श्रोणगाभनाचेयसाहश्यणाद्भवतिस
वधानताद्भासाहश्यण्यस्पः साधारणधर्मस्यद्योतितः नचात्रगामिनायथा नरुणात
मालमलीममेतदद्ग्कलपतिवंद्माः किलकलकमिदत्रुवते नदद्ननेमवनिंद्य
विधुतद्दननपरत्रणाविवेपदशितमिदेहिविभातिनभः अत्रतमालमलीमसमिन्दु
गामिवतोयानम् शुद्धसामान्यरूपत्वयथा अयमैंद्रीपवनाइतिद्दशीमयाविजातो
हरिणाप्पनीतः न प्राप्यतायेस्मनः पूर्वेदः कश्मीरदेशाद्भवनाभिसारम अत्रापन
यनशापणयोः शुद्धसामान्यरूपत्वम् विवक्षितविवभावोयथा नज्योत्स्नाभरणान
भोनमिलितव्याप्यपथोवाद्वेलानामाराश्रकारोनवेदस्तनज्योतिश्वतोमंडलमलो
रेलाभमयोच्छणानिक्षिरमोनेद्यादिनामरदरः एकोपमणिष्टगणपक्षकलशशास्त्रायस्तुपा
निभेदः अत्रज्योत्स्नाभरणानस्पतीरतोभमयूखेषुनिविवेवनर्विदिश्यमसमेवधावा
यथा हलादवनमलयपवनाइवरेणफलासुधेवाकेलिकमपिभजनोवृत्तेशालोत्त
लासु वाचालनेनयडदमवक्काननेकोकिलानां सोनिवनतास्त्रिकहृदिशीलालवनाके
ववला अत्रकाकिलावाचालत्वस्यकारणस्यनिवेयेपथिकस्त्रीमोनित्वस्यकार्यस्यवि
धिः एवमादयस्तभेदप्रपञ्चदर्शिता अथयवसाणगभीतदृघ्नदंरूपेते यथा नलस्मी

प्र॰ वि॰ मोहयोन्नवसंवृशावत्पैकृतसुगमसुपादिज्यैह्वात्मसुकुहमणिणात्कृगावनः न हेवेवाले
३५ हेतिदिशाविहितीवप्रयनगुदितेस्फुरदेवतत्कालानामुखेकमलदास्याद्रुपनतम् प्रत्युवयनस्य
35 प्रभागादिहेतुकत्वानिगीयहेवतरमस्यावसितम् यथावाकलाभिन्नस्पार्थसुखपिरु
दणोपवदशामिःसुधामहतिदेवः प्रतिदिनसेद्गतीमसहिदम् परिशाम्यसंघप्रतिफलन
मामायुष्मवतीकपालान्तर्गतत्वानद्यरसुपासंग्रहपदं प्रत्योदयादीनसद्गापृष्ठपोभाग
लतणोनिमिनेतिमीयेनन्फलस्थूननिमित्तानरमस्यावसितम् एतद्रूपसंहरत्नन्यादव
नारयति एवमिमादिना शालीपगर्भीनिति प्रत्यवसायगर्भवस्यापि विद्यमानत्वा
महयामहत्मादिवदादोपणमेवस्पष्टाधान्यादेवव्यपदेशः नत्वनावङ्कुस्थितालतयाति
प्रत्यवसायस्यादिना प्रत्यवसायेनिनपुनः मेदेह इदहि निश्चयानिश्चयरूपत्वेनेष
त्ययनातेहेतिवत्थम् निश्चयस्यार्थाव्यभिचारी सम्यगामयानस्यादिति भेदेनया
ः यतीनिद्युत्निमावेद्येवेदत्वेवावस्थितस्रुपकत्वात् नश्चवशामाण्यविवादपूर्ण
यायान् प्रतिनिश्चयस्य संशयानेकरूपत्वे नाद्दिविधः अतस्त्वानिश्चितमेवसंदिग्धमेवेति
नवाच्यम् नकोन्मनःसंभावनाप्रत्ययस्यापि निश्चयात्मकत्वे संदिग्धत्वाभावात् उत्प्रे
क्षासंभावनादिशब्दाभिधेयनकपवित्यतिलक्षणेति नश्यांः संदेहफलत्वम् नस्याभिमत
लक्षणत्वात् प्रत्यासत्तिविषयत्वज्ञानेन संशयरूपत्वे यावज्ञानेन्द्रियविशेषस्संशयस्तावत्यौ
तरभावः नकेवलं निश्चयस्याःसंशयफलत्वमितिवेदन नेनत प्रत्यवयारणात्मनश्चावि ३५

शेषेपि संशयतर्कयोर्भिन्नत्वापत्तेः यथा हि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयेन प्रत्यक्षेणाले-
स्वेः संशयः पुरुषेणानेन भवितव्यमिति एकतरपक्षानुकूलकारणदर्शनेन पक्षान्तर-
बाधनमित्थं तर्कः पुरुषेणैव भवितव्यमिति पक्षान्तरासंस्पर्शिनैकतरपक्षलिङ्गेनातिस्थापयतु
मर्हति स्वरूपसाक्षिकप्रत्ययानां वैविध्यम् नानुवादकमस्येव प्रत्ययानां वैविध्यम् किं
तन्नवधारणज्ञानत्वाविशेषात् तस्मात् सामान्यान्नैकोपि संशयप्रकार इति चेत् नैतत् एवं
सम्यग्ज्ञानत्वाविशेषात् प्रमापि संशयप्रकारः स्यात् अथ निश्चयानिश्चयस्वभा-
वाद्भिन्नमन्ययाविशेष इति चेत् इहापि तर्कोस्तीत्यत्र किं प्रमाणम् संशयाद्धि नियमे
भयोः शबलविनिर्मुक्तादेति तर्कः पुनरंशान्तरबाधनेनैव वाहकेलिदर्शनादयमनु-
लकारणाविनाभावदर्शनतो बलेनैव चेत्यन्यन्ययाविशेषः दर्शनतो हि यथा स्पर्श-
मानप्रवस्थाणुपक्षश्राप्लवेन तथा वाहकेलिभूमावपि तच्छिथिलीभवतीति समवत्या
दत्वाद्धस्वभावात्मनानातिवर्तेतेइति अत एवैतन्निश्चयः साधकप्रमाणाभावप्रयोजनैः
तर्कप्रतिपक्षबाधादवतिष्ठमानो भवति साधकबाधकप्रमाणसद्भावेन तदसादात्
तेनानियतोभयपक्षावलम्बी किंस्विदितिविमर्शः सन्देहः एकतरपक्षावलम्बीतर्क-
के इति अथ केवल फलस्योपायविशेष इत्येकतरपक्षावलम्बेनापि सन्देहः संभव-
तीति चेत् नैतत् किमर्थं नानियतपक्षान्तरस्वीकारादेकतरपक्षावलम्बनस्योपतिष्ठा-
नात् वा स्थाणीदर्शनाद्व यथा पुरुषविशेषाः स्मरणपथमवतरन्ति न तथा स्थाणुवि-

प्र॰वि॰ श्रोभास्मभयविशेषजन्मनः संदेहादेकतरविशेषस्मरणाज्जन्मविशिष्यते नकेवलमाप्य।
३९ वान्तरमतिमहनमस्मनयोर्भेदस्मापने तत्त्वतःएकत्वानुपपत्तेर्देहतोऽकस्य तेन संदेहाति
36 श्रयानवालवर्तीतद्विलक्षणःसम्भावनाप्रत्ययस्त्रिशंकुरिवलंबमानोवर्ण्यप्रपन्नतयः
एवमध्यनिश्चयात्मकसंभावनाप्रत्ययमलनाडम्बतायाःकथमध्यवसायमलभन्
नसाहि विषयनिराकरणे विषयिनिश्चयस्य स्वरूपम् नचानैकमपि संभवति विषयो
पादानाद्विश्चयाभावाश्चेति श्रोत्रोच्यते इहहि यास्य अध्यवसायः स्वादभिकज्ञानादि
नच नचस्वाप्निके विषयानवगम एव निमित्तमसामर्थ्यान्नवयसत्यएव विषयिप्रतीत्
नेत्यसमान नचवाराशुक्तिकास्वरूपस्यप्रमातःकदाचिदपिजननमिदमित्तिप्रत्य
योमादृशान इत्यत्र विषयमवगम्यापि नदन्तःकारेणप्रतिपत्तौ स्वात्मपरतन्त्रवि
कल्पवलाद्विषयिप्रतिपत्तिप्रस्मादृश्यते ज्ञानान एव हि विषयिविशिष्टा विषयेनत्त्र
योजनपरतयाविषयिणमध्यवस्यति नत्वेषाप्रतिमदादिविषयः नत्रहिप्रमात्रन
रानाद्यवश्यकमेवनयाविपर्ययप्रतिपत्तिरेकानुपपद्यते नत्वत्वनुपपद्यते यदाहुःप्रमाणतर
योऽर्थप्रतिरूपणयास्मिन्ननूद्यते सम्प्रतिमानितिस्वाप्निकवेष्टितरकविप्रतिभासित
वेतिनमेवेष्टम् अन्यथाविप्रतिमात्रेस्यादितिएवंसंमेवाक्रम इत्यत्रहेतोतादिवि
षयःसर्वहिविषयिसिद्धःसाध्यश्चसिद्धोयत्रविषयस्यानुगतत्तयानिर्वीर्णतादर्थ्यवस
नशायामम सार्थ्यरोपवाद्युपादानात्संभावनाप्रत्ययात्मनाहिविषयस्यनिर्णयम ३९

सामर्थ्यादध्यवसायक्रियाया एव प्राधान्यम्। अत एव व्यापारप्राधान्ये इति। अत एव चात्र कश्चि-
द्विषयानुपादानेनाविशेषेणोपयोगि अध्यवसायस्य साध्यमानत्वेनोपक्रान्तवान्। कश्चिच्च
विषयानुपादानेऽपि न सिद्धत्वमिति वा यद्वनुपादानान्निर्णीयमानतायाः प्राधान्यात्संभाव-
नाप्रत्ययस्येवोद्रेकात्। अत एवात्र विषयस्य निर्णीयमाणत्वादोषणाभिर्वनवाच्यम्। न
च विषयस्य विषयिप्रत्यायकतास्ति इत्युक्तविषयस्य निर्णीयमानत्वेन विषयेण एव प्रती-
तिः ननु विषयनिर्णीतिरणामध्यवसायफलं तेन सिद्धं न विषयस्य निर्णीयमाणतो-
त्विकथमप्राध्यवसाय इति चेत् नैतत्। विषयान्तःकरणे स्वसिन्नासा स्यात् साध्यवसानि-
केनापि अध्यवसायस्य विषयिणो विषयस्यान्तःकरणेऽलक्षणम्। न च विषयस्य नि-
र्णीतेन निर्णीयमाणत्वेन वा भवतीति न कश्चिद्विशेषः। निर्णीयमाणमपि एवंभूतं क्रि-
याविषयस्यापादानस्यानुपादानस्य वा भवतीत्यपि न कश्चिद्विशेषः। एवं सिद्धाध्यवसाय-
ध्यवसितप्राधान्ये साध्येऽध्यवसायप्राधान्यमिति सिद्धम्। एतच्चैवं यत्कुतो विभज्या-
ऽऽरे द्योतयिष्यतीति। अत एवावधार्यम्। यदेवाध्यवसायस्य साध्यत्वेन संभावनाम-
कत्वम् संभावनात्मकत्वे एव तु शिथिलीकारणाय तानरदाढ्येन च प्रागुद्भवतीत्यस्या-
ध्यवसायत्वलक्षणत्वम्। न स्यात् विषयशिथिलीकारेण विषयदाढ्येन चो-
त्पत्तेः। अत एव विषयिणोऽपि प्राह्नेन हेतेन सत्त्वे विषयदाढ्येनेव साध्याध्यव-
सायस्वरूपप्रादुर्भावात् यदुक्तं भवेद्धि एवं संभावनायां च संभावनस्य दार्ढ्यादपर

अ.वि. सवशैथिल्यादिति इह संभाव्यमानस्य विषयिणः शाब्दज्ञानेनैनसत्यत्वमिति अत एव सं-
३१ भाव्यमानस्य विषयिणोऽध्यवसायाद्भेदः संशयादेर्लक्षणम् न सूक्ष्मनियतोभयांशावलम्बी
37 किंचिदिति विमर्शलक्षणम् संभावनाविषयस्यावशैथिल्यान्निश्चयादपि भेदः निश्च-
येहि बाधकसद्भावादेकस्य पक्षस्यापाकरणान्न शैथिल्यं न वा साधकसद्भावादपरपक्षोत्था-
पकसिद्धिः स्यात् अतिशयोक्तिस्तु निश्चयात्मिकेति न तेनास्या भेदः यत्तु साध्योऽयं विषयि-
णामसत्यतयाप्रतीतिरित्यादि ग्रन्थकृद्वक्ष्यति न हस्तु वृत्ताभिप्रायेणावगन्तव्यम् तदेव
विषयस्य निगीर्यमाणत्वाद्विषयिणश्च निश्चयात्मिकमध्यवसायलक्षणमस्या इति
यथोक्तमवलक्षणपर्यालोचितमभिधानम् तस्मात् इवादेनिश्चयाभावाद्विषयस्याप-
रिग्रहात् क्वचिदध्यवसायेन नात्यन्तापि ते संशयादिभ्यः पृथक्कृतमेवमलंकृ-
ता एतदेवव्याचष्टे विषयेत्यादिना अभेदप्रतिपत्तिरिति विषयस्यतःकरणात् सं-
भावनाप्रत्ययात्मकत्वे साध्याध्यवसायस्य च स्वाभिप्रायेण तल्लक्षणं प्रदर्शयितु-
माह साध्ये इत्यादि विषयपरिशोधनद्वारेण प्रमाणानुग्राहकत्वात्संभावनाप्रत्यय-
स्य प्ररूपणेनैन भवन्तीत्यभिप्रायेण स्ववृत्तेन प्रकृष्टस्य सत्यत्वम् इह तु न स्वरूपयो- तर्कै
जनपरतया अध्यवसीयमानत्वात्संभावनाविषये संभाव्यमानस्य च तेनासत्यत्वम-
स्याह असत्यतयाप्रतीतिरिति अन्येवनिमित्तमाह असत्यत्वेति विषयपरिनिबद्ध
इति न हेनयमोमेदेनाध्यवसितैत्यर्थः अनेनास्य प्रयोजनमभेदोत्कीर्तनम् ३१

यमेइति विषयिणः सएव चोद्यत्वेन निमित्तम् नद्येति धर्मेत्य संभवं वाश्रय
स्येति विषयिणः नचैव संभवाश्रये विषये इत उच्यते अत्र संभवाश्रयस्य विष
यस्य यस्ये विषयिणः अनश्चेति अध्यवसायस्यासाध्यमानत्वात् अस्तम् सापीति
वस्तुतो विषयिणस्तत्रासंभवात् सर्वत्राप्रतीतिरिति निश्चयस्वभाववादति शेषा
केः अस्तत्वादिति नियमस्येति धर्म संचारादेः अनश्चेति धर्म संचारान्निगीर्यमाणतायाः
प्राधान्याभावात् अध्यवसितप्राधान्यमिति विषयस्यानिगीर्यत्वाद्विषयिण एव प्राधा
न्यमित्यर्थः साध्यत्वसिद्धत्वयोश्च समनन्तरमेव स्वरूपं प्रपञ्चितम् इह पुनर्नीय
त्वम् नचैतिह्ययनिवारणी अध्यवसाय इत्यादिशाहे कथ्यते इति संबन्धः एतदेवोप
संहरति तदेवमित्यादिना तदाह विषयित्वेन संभावनमुत्प्रेक्षेति प्रतीयमानाया
मिति इवाद्यप्रयोगाद्वाच्यत्वं नास्त्यर्थः तदाहरणान्याह अलंकारसर्वस्वमेतानि प्रति
पिपादयिषितत्वाद्यत्वेऽभिधानस्य प्रसक्तत्वात् एवं वाच्या प्रतीयमाना चोत्प्रेक्षा
भवतीत्यनुवादद्वारेण विधिः साचेति वाच्या प्रतीयमाना चेति नैवविधामिति नस्य
निगीर्यमाणत्वेनाप्राधान्यात् प्रत्येकमिति जात्यादीनामिति निमित्तस्येति धर्मस्य
नहृणादेव हि प्रकृतगतत्वेनाप्रकृतोपनिबन्धः हेतुस्वरूपफललक्षणमेवात्मभे
दत्रयं जीवितभूतमिति नद्यैव विश्रान्ति यामनत्याप्यष्टाइ हि इष्टम् जात्यादिभेदाणा
नेतुनरवैविध्यावहमपि विचित्रताधायकम् अतएव शेषप्रकृतापत्तिर्णायनो

प्र. वि.
२८
38

दाहकत्वम् अस्मामि अग्नेर्दाहो दृश्यते एषेति सम्भवेन तेनोक्तम् तथापीति सत्यामपि सम
नेन गाहितायां भेदव्यवस्थापनायाम् अयं शब्दः हेतुफलयोः कथापि सम्भवो नास्ति दर्शि
तम् अत एवालोकानुसारिणा अयथार्थकृतानयापि सम्भवो दर्शितः तदेव द्रष्टव्यम् हेतु
फलयोः सम्भवेऽपि तु केवलमाभ्यां व्याप्यम् अन्यथात्वे तत्र षोडशकाभावादर्शनिर्भे
दाः अस्माम् आश्रयवस्तुमात्राणां मोहहेतुफलयोर्निर्मितानुपादानात् सम्भवोऽस्त्यस्माद्धि एवमे
दाः सम्भवेति एतावतैव व्यवस्थापनेति अयं प्रकार इति प्रतीयमानो भिन्नालक्षणः आ
य इति यथा स्वरूपान्यत्वालेख्यप्रत्युत्पादनप्रयोगेन भवतीत्यर्थः न पुनरत्र तन्मेवास्या
अभावोऽव्याख्येयः कश्चिदपि लक्षणाभावात् यथा सम्भवाभिन्नलक्षणभेदानिर्देश इति
कार्यः अत एवास्य अद्वैतविशेषदाः सम्भवेति तदुक्तम् लोकानुसारिणा प्रती
यमानो भिन्नाभेदाद्वैतविशेषादिति अर्थाश्रयापीति अर्थाश्रयस्य यद्यपि शाहदे
तुकत्वेन कार्यप्रयुक्तं तथापि स्निग्धशाहदेतुकत्वमस्याः कश्चिद्विषमाव्याहतीति
भावः उपक्रान्तेति उपक्रान्तास्य प्रमाणस्य तत्र यत्प्रवर्तस्यतीति सम्बन्धः आत्मानमिति
बहुप्रकारत्वम् साधनमिति स्वभावसरम हिस्रात्मनेति अनेन जात्यादिभेदानाम्
तत्त्वार्थभिन्ना नमो नमो नातेनेति अत्र स्तम्भयत्वेनेत साधनव्यापनादिषु म
निराकरणे नेतप्रवर्तनक्रियेव लक्षणेनेत्यर्थः अत्र हितमसाधनमिति व्यवस्थितेः
तेनायं व्यवस्थापितमिव भवस्थापितमित्यनेन प्रवर्तमानः इत्यात्मोत्पत्तिपातालम् २८

ति अत्र द्वयस्यापि द्वयस्य स्वरूपेणोत्प्रेक्षणम् नस्यैव वा हि हेतुत्वेनोक्ता यथा जयति शिशिरता-
पः कारणं मा हिमाद्रेर्हिमवद्धृदयकेलीतटादापतन्ती सुरसिन्धुः सततमहिवासीन्दीर्घि-
र्यः अमृतनो हिमकर इवेद्धतः श्वेतशैलास्य यस्याः अत्र द्वयस्य सहेतुत्वेनोत्प्रेक्षणम् फलो-
त्प्रेक्षा यथा मज्जसलिलमादित्यसमुद्रे भसंभ्रसराः कुमुदिन्यालपर्याप्तिवद्वायेव
दिने दिने अत्र वेदस्य द्वयस्य फलत्वम् एषामेवाभावाभिमानोदाहरणान्यस्मिन्नि द-
र्शितानि एतानीत्यादिना ग्रन्थेनेति अभावाभिमानोदाहरणत्वम् निमित्तोपादान-
स्येति कुटिलत्वस्य तामनागमनस्य चसातानिर्देशात् अनुपादानमुक्तिनिदर्शनाय।
कत्वादेर्निमित्तस्याग्राम्यमानत्वात् भेदानेषु इति स्वरूपफलादिकं च ज्ञेयमिति प्रती-
यमानत्वात् न च स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा मलयसमीरसमागमसंतोषपरिणाम्यहिः सच्चेनो।
विहारश्चलकिसलयकरांहिः साफाल्हिः मुकुलच्छवी। अत्र मधुलक्ष्मीगतत्वेन किसल-
यकरत्वादिनिमित्तविहरणक्रियास्वरूपेणोत्प्रेक्षितेति तान्तदीयस्थ्योत्पादकत्वादिर्निमि-
त्तमनुपात्तम् यत्तु न हि दृश्यमनीयमानोत्प्रेक्षायां निमित्तानुपादाने न संभवतीत्युक्तम्
न च प्रायस्तस्याः स्वरूपोत्प्रेक्षणस्यासंभवो निमित्तम् ग्रन्थकृतोद्दिष्टप्रतीयमानोत्प्रेक्षाहे।
तुफलस्वरूपेण भवतीत्यभिप्रायः हेतुफलोत्प्रेक्षयोश्च गम्यमानत्वात् निमित्तानुपादानेन
संभवतीत्याशयेनेतदुक्तम् नेत्प्रतीयमानापि स्वरूपोत्प्रेक्षा निमित्तोपादानानुपा-
दानाभ्यामेव भवति न च निमित्तानुपादानेऽदाहृताऽनुपादाने यथा प्रसारिसमवेतोविश्व

अ.वि.
३९
39

निरोदयादिदं नमः सर्वाङ्गालिङ्गितं नेमां मुहुः कज्जलकूर्चकैः अत्र शमादिना दिलितीयनेमा
गनत्वेनलेपनक्रियासम्बन्धेपणौ सेलेनातिरोधायकत्वादित्युक्तिमितम् तृतीयोद्देषम्यो
ग्रहाणाय: एवमादिना शपिवाजेगमलीश्चेयमोवासंतिसंवरः इत्यादौ तत्त्वामननमनेव
श्लोकोक्तिः भूतलकालिकेयइतिवत् येथकम्भनेनेच्छारोपरूपकेम यद्दल्पाति याविक
गुणहानिकल्पनायांसम्भवदर्थो विशेषोक्तिरिति विशेषोक्तिर्लोलितासाम्य दर्शनेत्र
कमेदएवेति अतएवाउतन्मामगमभावाउक्येनोदाहरणोत्वेनवाच्यम एवमपरः पाकृशा
सनोराजेति अत्रापिदृत्वा रूपेद्रूपकमेव पतत्रालेकान्तरमनाविणामुल्येन्नाविचारेयत्य।
कृतेवदर्शितम् फलोत्प्रेक्षायथा। गिरौ नेमगलभाहि सुम्राहिः वृद्धगोनेदनकस्माप सो।
नविपणाग्नाउ ग्रहोरेवक्ष्याग्रेमश्च॥ अत्रश्रोत्रमिति फलमुत्प्रेक्षितम् इवशाहानु।
पादानात्प्रतीयमानत्वम् अनन्यातिम्लिष्ट इत्यर्थे शरवाचकत्वात् ग्राह्यत्वेऽस्ति नतुवः
पर्यवसाने उपमाध्वनीतिनिरस्तमिति तदर्थमेवक्लिपः प्रहृतेः अतएवात्रवाच्यकाभावा
त्रोत्प्रेक्षात्वमित्तिनुवाच्यमनर्थसंभवात्संभवमात्रमेवालंकाराणांभावाभावप्रयोजकं
एवंव्याजस्तेनोन्निदेवोच्यतेपवाच्यसम्भवादेः अतीतिरलंकारत्वपर्यवसायितीन
स्तान् तस्मादलंकारार्थएवपरिहृतोलंकाराणामवरूपशतिशापकंप्रमाणम् वाकार्थस्य
पदार्थोन्वयवेलातातोवप्रतिपत्तिः सभवोविपणादिति कत्वरीतिलकादिविषयेणा
भालफलकादावेसंभवेयत्थाविरोधनतथाकेवविरादादिविषयस्येत्यर्थः अतएवात्रोपमा ३९

याः प्रकृतत्वात्प्रकृतेः कस्तूरीतिलकादिरूपपरिणामविशेषापेक्षयार्थभेदयदनेककृतं
तेषां परिणामरूपाणामभिन्नत्वम् न चैतद्विरुद्धमेव तस्य रूपं किंतु यथा प्रकृतेः परिणामि
त्वं विना नैवतायाः विरुद्धत्वस्य सर्वेष्वेव भावात् उत्पत्तायाः पर्यवसानमिति कंठनि
षामेव कस्तूरीतिलकतादिप्रतीतेर्विषयिणो विषयिणि गावणीनामभेदप्रतिपत्तेः सादृ
श्यावगमाभावात् सादृश्यस्य भयनिष्ठत्वाच्च प्रकृताप्रकृतयोः संस्पर्शित्वात्प्रतीतिः
यथा वेत्यनेनास्या लक्ष्यायां द्वयं दर्शितम् सेतिसमस्तोपमाप्रतिपादकविषये दृश्यमा
माना सा तु यथा मदडपाटोऽभवदण्डपाटस्तु नवडयत्रत नवेदिकायाः यस्यां डलेखाड
रतः स्फुरन्तीत्युत्पलकोटिलाभुपैति अत्र स्मरणापि तलाशहे वेडलेखायाः एव तल
कोटिलत्वप्रतीतेरुक्तमेतावत् स्व्यशब्दप्रयोगेन यथा मदडोविडम्बडस्वस्य नानव
राजते स्मरेण वेस्मन्नदीपितनौर्ववकडुस्थली अत्र स्यायनन्तस्वशब्दप्रयोगात्प्रयोगात्र
प्रतीतिभेदालंकारैः सहाविषयविभागं दर्शयितुमाह श्रपरश्मादिनप्रयोगइति
श्रपरशब्दप्रयोग इव शब्दस्य सम्भावना द्योतकस्य प्रयोगात्सिद्धत्वमत एव चात्रविव
यस्मात्तूपादानमेव तदुपादाने हि इदवीपेनूपकमिति समनन्तरमेवाक्रम अन्यत्र
नः सर्वत्र विषयोपादानमेवमान्याययम् नहि स्यभेदवैविध्यणाव स्थितायाड स्तायाः
हेतस्वरूपफलानां यथा सम्भवं स्वरूपं दर्शयति नदेवाभिमानादिना स्वयमेवइति यथ
मेव हेतकत्वेऽपि तत्त्वव्यवसायवशोदितिमेदस्यमेवात्मसमर्पणात् श्रमिन इति अत्र

अ० वि०
५०

कृतसंबंधिनाधर्मेण समानिमित्तत्वेनाश्रितो धर्मः नियमेनेति अवाच्यः पुनः कदाचित्सं
भवतीत्यर्थः अन्यथेति अवाच्यत्वेकप्रतिहेतुरिति तस्यैव हेतुफलरूपत्वात् नहि धर्मस्यैव हे
तुफलत्वेन तस्यावाच्यत्वं युक्तम् साध्यसंनिवेशसाधनस्यानिषेधत्वापत्तेः यदि वाच्य
निमित्तमात्रत्वमेव स्यान्नवाच्यत्वमवाच्यत्वं वा स्यात् एवमेकधर्म एव धर्मो हेतुफलत्वे यथा
स्यानिमित्तफले चेति सिद्धं एतदेव दर्शयति अपशब्दतावित्यादिना तेनेति हेतुत्वेन
निमित्तमिति तद्धि तेनोपलक्षणत्वस्यानिष्पत्तेः द्विविधमेवत्वमनात्मनोऽपि जनितमदर्शन
जनितंच तयोः यथाक्रमं अयथार्थदर्शनेनाश्रयाणि अतश्च हेतोरेकधर्म एव धर्मो निमित्त
फलं च वस्तुतस्तज्जनितस्य निमित्तम् अन्यस्य तु हेतुफलरूपत्वम् अत एव तेनेत्य
नन्यथायोदोषः द्वयोरपि भिन्नत्वात् सोऽनित्वमेवेति न पुनरन्यत्किंचिदित्यर्थः अत
अनिष्पन्नत्वाद्विजनितस्य च सोऽनित्यस्यासेदेनाश्रयणम् सर्वेत्रान्येनेनमन्तलक्षण
विकल्पत्वेहेतुत्वेनावाचकरूपकथनस्याक्रम एवं हेतुत्वेनायायथासंभवस्वरूपप्रदर्शनस्य
रूपेणैतायाश्चापि दर्शयति स्वरूपोत्पत्तायामित्यादिना यद्यप्युद्देशतएवैतत्स्वरूपोत्प
त्तायां निमित्तोपादानत्वानुपादानत्वमवगम्यते तथापि हेतुत्वेनतायां यथा निमित्तो
पादानमेव संभवति तथा चापि न संभाव्यमित्याशयेन पुनरिह तदुक्तम् यदा चाश्रय
मायमानत्वात्तत्वेनोत्पत्तेन तदानन्तुनिमित्तस्यकोऽपि स्वरूपं भवतीत्याशंक्याह यत्रेत्या
दि यत्र धर्मणैव तन्निवृत्त धर्मी धर्मिणा तत्त्वेनेति धर्मिमिति तयेत्यर्थः अत्रहि धर्मिणो यय ५०

मेयमिति निगीर्यमाणधर्माधर्मित्वमवस्थाप्यते अतएवात्र धर्मी भिन्नत्वेन तया विष
यधर्मिणो विना केवलस्यैव धर्मस्याध्यवसायापयितुमशक्यत्वादध्यवसाय्यमानत्वे वा
धर्मित्वमेव स्यात् वस्तुतस्तु धर्मएवोपमानविषयाय धर्मिगारणेनाभेदप्रतिपत्तिवि
षयीवसीयते सर्वो निगीर्यमाणो धर्मः किं विठुपानो भवति किं विच्छेदापानः शब्दाभि
धेकमिश्यादौ वाच्यहेतुत्वेन न मन्यते इत्युदाहरणान्तरेणोदाहियते यथा णावरोमः
दलिप्तवर्णगिरवलेवसंवतिष्ठ नतिककद्यो रहतिणानघृङ्कङ्कम्केसराकर्य
तेवेषधर्मिणि संकरन्वे निगीर्यमानेतिकटवेनयस्तिलितम् कुङ्कुमेनैव नितिनखुपानम्
निगीर्यमाणस्य धर्मस्य सिद्धत्वे नोपानः लेपनादिक्रियानकर्तृनोपपन्नायामुत्प्रेक्षा
शक्तितायाम् एवं हि तमो लेपनमिवेति प्रतीतिः स्यात् नचात्र तथेत्याशङ्क्याह व्यापना
दावित्यादिना निमित्तमत्राहिता निरोपायकत्वादिते न तमसि धर्मिणि व्यापनादि धर्मिनि
गीर्य लेपनक्रियाकर्तृत्वेन रूपोपकल्पितमित्यर्थः यदाह श्रीमम्मटाचार्यः व्यापना
दि लेपनादिरूपतया सम्भावितमिति यत्र च धर्मान्तरनिगरणेन धर्मएव धर्मिणि
निन योत्प्रेक्ष्यते न तु भिन्नत्वेनत्वाद्विषयरूपस्य धर्मिणः समन्वेनात्र सिद्धीमोत्पेक्षा
नत्वेन प्रज्ञाते इत्याह नेत्रादिविषयस्येति निगीर्यमाणात्वेत्प्रेक्ष्यमाणयोर्धर्मयोर्मि
तिघ्नत्वस्य धर्मिणा इत्यर्थः न तु निगीर्यमाणास्येति व्याख्येयम् तस्य हि उपादानानुपा
दानाभ्यां द्वैविध्यं भवतीति समनन्तरमेवाकम् तत्र क्रमेणोदाहरणम् यथा वा यमङ्करीकरव

प्र.वि. पार्वणएवंवेदाविंदीवरद्वयमिवाहितमेकनाले नमयगतानिधिमलमिवाधिगम्य
४८ सम्यावित्तिनेनयनयोर्मेमभागयशात्मा अत्रमुखोदीनामुत्पत्त्याविषयाणामनुपादाना
दुत्पद्यमानत्वम् नसंभवति यमत्रपत्याविषयस्य उत्पादितनायावेति उत्पादितत्त्वलेपना
५१ देर्धर्मस्याव्यापकत्वादियमेनिराकरणानोत्पत्तिविषयीकृतस्यायावेतेनभिन्निभूतयोर्ध्यः प
र्मिणामेतवेयणयमेस्याविश्रान्तेः प्रसक्तमेवेति अत्रवृणाभिधेयमेष्यः एवंहेतुफलातिरे
तयोरपियमिगतेनेनेवान्ययधर्मेहेतुकत्वेनिर्णीयान्ययधर्मेहेतुमन्यधर्मफलत्वेनाध्य॰
वसीयते अतश्चमयमीवाच्यएवमवति यथोक्तेपण्णनेः निर्णीयमानः उत्तरधर्मः उपादाना
नुपादानाभ्यांद्विधैव ननुयथा पधास्थलीनादि अत्रप्रत्युपरस्यधर्मिणोवर्द्धमानिनेति॰
मलत्वादियमेहेतुकत्वेनिर्णीयेऽतः हेतुकत्वमनुपाधितम् निर्णीयमानस्थानुपानाय
मः उपालेक्लययथा मृणालसूत्रनिजवल्लभायासमर्पणकस्माऽद्भुतमृचक्रवाकः अन्यो
न्याविस्मेषणमत्रसूत्रधात्वेवतुष्ट्यितमावकर्ष अत्रवक्रवा कस्याकर्षणवाङ्मसुक
वेहतुकत्वेनिर्णीयप्रीतिहेतुत्वमप्यवसितम् निर्णीयमानस्यधर्मउपात्तः अत्रउपात्तय
था ऊर्ध्वदिन्यः प्रमोदिन्यसदानीमुद्रमीमिलन नलिन्याभर्तेविवद्दानज्ञानिमानसिवेति
तम् अत्रऊर्ध्वदिनीनामुन्मीलनेचवृत्तोदयेहेतुकत्वेनिर्णीयनलिनीदर्शनेफलत्वेनोत्प्रे
तम् निर्णीयमानस्यधर्मोऽनुपात्तः नेदंहेतुरूपयोर्यथासंभवंरूपदर्शयितुमिनाफलो
त्प्रेक्षायाअपिदर्शयति फलोत्प्रेक्षायामित्याहिना नसंभवतिफलस्य एतस्यहेतुत्प्रेक्षाविवा ४८

रंशेऽपि हि तेन रेव गतार्थमिति निर्णयविस्तरभयान्न पुनर्वर्ण्यते नैदं वेदं वेद्यरूपमात्मनः ।
ख्याव्याकरणावयवेन तु उपसंहरति न दृष्टमाविन्यादिना ग्रस्याश्च वाचकत्वं वस्त्वादर्शय
ति ग्रस्यास्मेत्यादिना उपेत्यासामग्रुभावदृति संभावनायत्म्यवात्मकत्वाभावान्
शान्तिसपङ्कैतौ एवमिव शाहोपि कश्चिदिहितं कमेव प्रतिपादयति यथा इन्नातुच्छवे
वनवाति दीर्घैः स्वेतेष्व भूरूहवनलतादीये शोभां गनिर्माणविधौ विधातलीवण्यउ
त्याय द्रवासयत्नः इयं वभेद्ध भेद इत्यवमायातिशयोक्ति मध्यापिदृश्यते नत्रभेदेभः
दोयथात्वाहृतम् यस्तु दीकदृवेमादि अभेदे भेदो यथा शहृह्रिः परयाभक्त्यावाणलं
गतरमता अनन्यदेवपते स्मयानि रमीयत न भेदा अत्र भेदाया अभेदेपि भेदः संबधेभ
वंधो यथा अवेतेन इवलभवतोसंवितं हे नपूर्वे हत्या आत्मयोपरिह्व मार्का ताने रेहरु
यस्य पत्राकारस्येतिनत्रइव विदन्वृतिणार्थप्रमामिदं हे त्वषा मपिम्न्रवरिपुः कार्श्यमनः
श्रमाहि अत्र कार्श्यस्यासंबंधे पर्यसंबंधः असंबन्धे संबन्धोयथा नीरवतालितं चेद्वनीली
यानेौ स्वरेवचटकालिनिवितं स्पर्शं वंवम्लनश्रीरित्यत्र अत्रनीरवतालिनतायसंबंधे पिसंब
धः कार्यकारणयोस्तुल्यत्वेन यथा यशोभवसहोद्भूतः श्रियवमहवर्धितः ते जमेव सहादी
न मृगाये तेन वसहोक्षितः योर्वीपर्यय विपर्ययं यथा वाराः पुत्रकादिव निष्पतं तनिकोट्ट
माद्रोपयतीवपश्चात् अत्र कार्यत्वा इव मखे रे तेषां एव हितषः प्रदोसिवस्पने ति कार्यकार
णयोर्विपर्ययेण प्रतिदृश्यते संबंधनत्वतेमानभगवहाणा चेने कथितां ब्राह्मणोतल

अ०वि०
५२
५२

नाविमृष्टकस्मस्माचेद्यस्त्वितिवेदीयस्याः पाण्डुरपुण्डरीकपटलव्याजेन नृत्यतीव हृद्येशस्वस्यावेणां
द्रुमण्डलशतानीविभ्रमैर्जलम् अत्र नर्मदा तटे द्रुमाणां नृत्यति प्रतीतेः कार्यकारणविपर्य
यः कार्मिकविपर्ययोयथा अरविन्दानामस्मिन् दंतदेणाविराजमानाणोयरपल्लवेन समुच्छ्रित ः
ती रविपाण्डुपाणिपीतेवसद्योष्टितेनायशांसि अत्र समकृदयानानेनरमाविनोयशः पान.
स्य पूर्वनिर्देशात्क्रमिकविपर्ययः अत्रैवपिविनिवेशितेतितपादेक्रमिकयोः समका
लभावित्वम् पत्र उपसंहरन्नन्यदवतारयति एवमित्यादिना तामेवलक्षयितुमाह अ
वच्छिन्नेत्यादि एतेनेवमाख्यातमध्यवसायस्यतावद्यथासम्भवं स्वरूपं दर्शयति अ
ध्यवसायइत्यादिना एवरूपस्यनिगूढत्वादुपपत्तेरध्यवसायस्य किंविषयविषयिण्यामि
त्याशंक्याह विषयस्येत्यादि विषयविषयिण्यामतेऽणाध्यवसायएवनभवतीत्य
र्थः एषामेव विषयविभागं दर्शयति तत्रेत्यादिना तत्रेतितद्यनिर्धारणेन स्वरूपशाया
न्याभिमध्यवसायप्राधान्यम् अध्यवसितप्राधान्याभिविषयिप्राधान्यम् सिद्धत्वंसा
ध्यत्वेनोत्प्रेक्षायामेवनिर्णीतम् नेवंसंभवतीति अध्यवसायस्वरूपानुरयात् तदेवंवि
षयिणः प्राधान्यविवक्षायामयमलंकारोभवतीत्याह अध्यवसितेत्यादि तदुक्तंप्रा
नत्र अवसायस्य साध्यत्वप्रतीतौ विषयमिष्यते नतिस्म द्रुतापत्तौ तोतभवेदतिशयो
क्तिरीतिरिति पंचेति न्यूनाधिकसंख्यानिरासार्थम् अत एव कार्यकारणपौर्वापर्यवि
ध्वंसरूपत्वेऽभेदानभावेनवाच्यः एवं हि भेदानतारामपि नदंतभावएव स्यात् भेदे ५२

भेदस्याप्यसंबंधे संबंधस्याभेदे भेदस्यैव संबंधे संबंधस्य तत्रोपनिबंधात् अथाप्य
वधेर्नादर्शितं चेत् न प्रत्यक्षस्यैव पर्यायेण भेदाभेदावलंबिनो संबंधे संबंधप्रवर्त्तनापिते।
शक्यते तथाप्यवान्तरभेदविवक्षया नैव लिंगलिंगिनो हि विकल्पस्यासंबंधे संबंधस्य दर्शितं।
त्वात्स्वविभागेन निर्देशः कृत इति भवद्भिरेवोक्तत्वात् तत्समानन्यायतया कथमस्यापि व
न्वयभेदो न भावोत्पाद्यः ननु यदि कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविधेः समानकालता
द्यभावेपि तथोपनिबंधोपपत्त्या तत्प्रकारे भेदेन देशकालयोः पदार्थसंबंधविशेषा
भावाद्भिन्नदेशत्वाभावेपि तथोपनिबंधे भेदोपि भेदः परिगणनीय इति चेत् नैतत्
यस्माद्रातिशयो नाव्यतिशयाद्युपयोजनप्रतिपिपादयिषया विषयाति गरीयान् विष
यिशायाम्भिविवक्षितम् प्रसंगतो विरुद्धयोरपि तथाप्यकार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वमभि
मतत्वात् त्वल्लिंगाव्याप्तिविवादो लक्षणभेदः कार्यकारणपौर्वापर्यविधेरेवबहुमुकर
कस्य दृष्टत्वात्तथापि तु कारणस्य समारकं चैकस्यैवैतदभिलापपर्यवतद्रूपस्य कार्यस्य।
पूर्वापरीभावेन गरीयान् दर्शनपथविषयानन्तैवमुख्येनाभिलापपर्याययोजना इत्यतिश
यप्रयोजनशालिपादनार्थमन्यथा तन्मध्यवर्तिनामत्यतिशयात् किं भेदत्वमेवाख्यामाश्च
नवसंगतिभेदवत् न चाहुर्विवेचयन्ति लम्बयीरदृष्टः स्मानाथकस्त्वरूपकमालिका
भिः चित्रेणमन्यः स्थिरतो नगामविपलसांद्रा विलोचनानाम् इत्यादौ यस्मिन्नेहे
वयत्स्थितेव मन्यस्थैर्य भीति कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वम् यत्रैवबंधस्तत्रैव न कार्य

ग्र॰ वि॰

५२

43

सह्येयं स्थोपपत्तेर्विरुद्धत्वप्रसञ्जकम् विरुद्धस्य चात्र भासमानत्वे यस्मिन्नुक्तेऽपि समस्त्वे
ऽप्यविरोधेऽपि कार्यकारणभावमङ्गीकारात् समुत्पत्त्यात्मकप्रत्ययत्वोल्लासात् न च वाच्यं योऽयं
पि विरोधाप्रतीतिर्हि वद्ध्यप्रतीतिवदनुपपद्यमानतया सकलकेतित न तत्प्रतीतेरवस्थाना
त् न चातिशयोक्तौ सकलकृतिविनिश्चयस्वभाववादस्यानुपपद्यमानत्वाशङ्कायाश्च
प्यभावात् तस्मादेव हि कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविध्वंसेनातिशयोक्तिः भिन्नदेशत्वे
चातिशयोक्तिरिति यथाक्रममेवयुक्तम् अत एव पौर्वापर्यविपर्यासे समकालसमुद्भवो
कार्यकारणयोर्यौ तौ विशेषाभासपल्लवावित्यादावपि यदस्मै इत्युक्तं तदसङ्गतमिति ननु
नयकारूचनम् केचित्सर्वालंकाराणामप्यतिशयस्यात्मैवेन तत्प्रभेदत्वाद्धेत्वादृष्टकारत्वे
सादृश्यत्वे तथा ह्युपमायामप्यन्तेन तद्भेदतन्मूलनगुणास्पर्शु वदेशपिकगुणेनवेदृश्यादिना
साम्यातिशयानतिपातात् अतिशयं विना च नोचितः वयं चमत्कारादावनलंकारत्वात् अ
तस्मादतिशयस्यैव सर्वालंकारबीजभूतत्वात् एकैवातिशयोक्तिरस्त्वलंकारो लक्षणी
येति युक्तम् नैतत् इह हि अतिशयस्वरूपयोगातिः यद्यपि कविप्रतिभानिर्वर्तितः साम
न्यात्मा वा भवति भेदाभेदरूपत्वमात्रैकरूपो विशेषात्मा तत्राद्यः सर्वालंकारबीजत्वे
नयास्तु पुनः अन्यथा हि नोचितवयस्कानलंकारत्वेन तस्मात् नावश्यं तत्प्र
भेदत्वं सर्वालंकाराणामनुगुणम् नन्वेवं हि विशेषालङ्कारविरोधादीनामपि तत्प्रसंगः सर्वाल
काराणामपि विशिष्टोल्लसत्त्वत्वेन अत्र हि तावत् पृथ्वीराजयेणाद्युक्तेन तदगुणमुक्तं ५२

अस्याश्चाध्यवसितप्रायायं लक्षणम् तस्यालंकारान्तराणां न संभवन्तीति न्याय्यानवगमात्
अतश्चैषामसंभवेनास्यामान्यत्वाकथनेहि शेषत्वमिति विङ्प्रकारत्वमध्यस्यानिरस्तम्
मुखादीनामिति ननु वास्तवस्य सौंदर्यस्य कमलाद्यैरिति न तत्कविसमर्पितत्वे सौंद
र्येण अतएवचाह्लादितिशयात्मिसाहित्यदर्भिणायैणोवाध्यवसितप्रायात्वमिति
सौभरकालिकोऽयः समतिजाड्याह्वेवकैरन्यथालिखित इति निश्चितुमः अयं हि
थकृतः पश्चात्कैश्चिद्धिपश्चिद्धिपत्रिकाभिर्लिखितेन इत्यविनीताप्रसिद्धिः ततश्चैतेः
नवयानेव शब्दान्तरसंगतादत्रयमुक्ताह्लापत्रिकानवादयमसमंजसप्रायोयं ग्रंथांविडोलि
खितइति नचुनेरकैवनेदंवमुखादीनां कमलाद्यैर्भेदस्याभेदस्याप्यभिमतत्वदनादी
नांकमलादिभिर्भेदाध्यवसायप्रयोजनीयइत्याहविवचनेनैकोपपरपराहृतनमन्युष्ठवेमुख
श्शशिनोरथकारस्यसमभाव्यम लटभावादीनामित्यादिशाहाह्वेनेन छायायायाएवथह
णम् नेवाभेदेपिभेदविवक्षणात् उक्तायैहिसंबंधेप्यसंबंधः सत्त्वादयस्यहाविज्ञनस्य
वस्तनश्चिन्तानलादीपिनप्राणिस्वयमेवनल्परमणाभावाद्दृष्टाकीर्तला कोऽर्थश्चेनस्मि
वेषसाविनिहितनस्तन्यात्तत्वेनवनाइस्यस्यपादश्चयीनवीलावर्ण्यप्रतिपादनार्थमिति प्रकर्ष
एतन्मयोजनदर्शनेसर्वोलाहरणोपलक्षणपरम् तेनान्यत्रस्वयमेवप्रयोजनमभ्यूह्यम्
संभावनयेतिनन्वुत्प्रेक्षणम् अतएवसर्वपस्त्वाकात्वत्वनाद्दृष्टान्तरमाहद्राहाभद्र
माहिवाशद्दः समुच्चयार्थः अथचकार्यकारणयोर्वाचपर्यविधसरसनेनप्रसिद्धयोः का।

प्र.वि.

४४

र्यकारणयोर्विधेः क्रमिकाणां क्रमविपर्ययः सहभावो वेत्यपि भेदद्वयं तत्रैव तेनोक्तम् प
र्यवकार्यकारणयोर्वा पर्यायविधेः समस्तापि पर्यवसिताः प्रधानतया प्रकाशमानास्तु न तेषां तस्या
पर्यवसिताकारत्वे नियमः प्रामिकारेण सूत्रे व्याख्यातम् तत्र कार्यकारणयोर्विपर्ययो यथा प
नन्त्वपत्रसंकोचकरणकारणकाले गहनस्य पादारविन्दस्य करणं भवति तस्य ब्रह्मादे
कालेः संकोचविपर्ययेण शासनपत्रस्य कारणत्वमस्य स्थितिः अत्र भेदस्य भेदस्य वेदना
निशयोः किं हेतुत्वेन स्थिता अत एव धर्मे व श्लिष्टशब्दनिबन्धनाद्धेतुः तथाभावो निबन्ध
नेनात्र वक्रस्थलावर्णप्रकर्षप्रतिपादनार्थम् क्रमविपर्ययो यथा क्षपितस्य प्रथमम
पकारी भवति विद्यालतो क्रुद्धः द्राक्षादि द्वितीया रागाः समाश्च क्रुद्धति च रसवत्त्वः
प्रारम्भे तपोगलितपङ्कात्वेदसलिलम् एवमयशः स्फुरति प्रतनतमयशः इति अत्र
कोपकार्यविद्या क्रुद्धादीनामपकारी भवनादौ क्रमनिर्णीयते विपर्ययो व्यवसि
तः तेष्वेव सहभावो यथा रतिभवनात्यक्तेनो मृगणाममणिभेवेला निनदात् ल
ताहितहृदयान्समपसरति शशिभृतां नाम अत्र पतिजनादीनामपसरणक्रमिकत्वे
पि समकालत्वमध्यवसितम् एवमेषामेवेषामेव भेदानां लोकासंभवद्विषयत्वं दर्श
यितुमाह एतदित्यादि एषितिविषयसप्तमी एषता वयवनिर्देशः लोकातिक्रान्ते
कवि प्रतिभा विभाविते मेवमातिशय्येवत्वेषां विषयइत्यर्थः अत्रेति भेदपञ्चकेचशब्दः
प्रमेयालङ्कारसमुच्चयार्थः फलमिति तत्स्वैवर्यतिपादयिष्यतित्वात् तत्रेति वास्ते ४४

वस्य सौंदर्यस्य कविसमर्पितेन सौंदर्येणाभेदवचने न तु वास्तववदनादीनां कमलाद्य
ध्यवसायः प्रतीयते इति कथमेतदुक्तमित्याशंक्याह नहि स्यादि इत स्त्रतेष्वव्याप्तिः
त्याशंक्याह न च हीनस्यादि कमलमनम्भसीत्यादि यदि वदनादीनां धर्मिणामभेदा
ध्यवसाययोजनं क्रियते न तस्य धर्मिगतत्वेनैव ह्यतिरूपधर्मिणां न स्यादित्यव्याप्तिः अ
नन्वेवं तर्हि धर्मिणामेवाध्यवसायो योजनीयो येन सर्वत्रैकरूपत्वपत्तः स्यादितिनाम
धीर्थः उपसंहरेतत् यावानस्याध्यवसितप्रायत्वमस्त्वेतन्नाम न तु धर्मिणामस्तु
धर्मिणो वेति को विशेषः येनाव्याप्तिः स्यात् प्रस्तुतधर्मयोरभेदाध्यवसायाभ्युपग
मे उपमादीनामप्यतिशयोक्तिप्रसंगः स्यात् नत्रापि धर्मिणामेव भेदेऽप्यभेदविवक्ष
णात् एवं च विजातीयेन न भेदे धर्मयोरव्याप्तिः प्रसज्यते इत्यलमसंगतेन ग्रन्थाश
हरणोदीरणो न पदार्थमिति नन्वतिनिर्णयार्थमिहैव तस्य निर्णीतत्वात् एवं च अ
नेनैव दर्शयिष्यते ७८ एतदुपसंहरन्नन्यद्वदनावयति एवमित्यादिना गम्यमानोप
म्याश्रयाः इति इवाद्यप्रयोगात् पदार्थगतामिति वाक्यार्थोपत्तयापदार्थप्रतीतेरन्त
र्गतत्वात् न च प्रश्नमतन्त्रयोगिनामाह श्रोतस्यमित्यादिना एतदेव व्याचष्टे इवेत्यादिना नत्रे
ति गोपस्यस्याः सामान्येन सति प्रकरणिकानामिति द्वयोः समानधर्मसम्बन्धस्य भमाद
व ग्रहणमिहैव द्रूवचनानिर्देशो बहूनां ग्रहणार्थम् अतएव संबहूनामेवोपमाग्रहणा
येति न वाच्यम् बहूनामात्मोदाहरणेषु द्वयोरेवोपमानोपमेयसामान्यात् एवं दीपकेऽपि ज्ञेयम अ

कृ·वि·
४५

न्वितार्थो निमज्जमानयपर्मसंबंधविनाभावात् अतएव चास्याः प्रकृतानामप्रकृतानां वा गुणक्रि
यात्मकधर्मयोगमात्रे हि विशेषेण च तत्तुल्यकार्यत्वमगुक्तम् नचास्यामतिशयोक्तिवत्तु शारणका
याव्याख्यानं विनापि वस्तुसाधारणोदाहरणमुक्तमस्याः संभवात् तेषास्याभावेऽपि गुणमात्रोदाह
रणं हृद्यं गाम्योदाहृतमनानन्तरमुक्ते नोक्तम् यत्र तु नयोपमेयप्रतीयमानेन तद्दाहृियते यथा इ
त्याविकारणवसरेन वाविन नाभिदित्यैषमन्दनिवववसालीलाचनक्रमणात्स्यच अत्रोभयत्र
गुणः अप्रकृतयोर्न्तयथा भूभागेहृहृतन्यच्छेमविरंव्यथिनिकृति दवाय्यफलानामप्रः
कमेऽसुमविनोपमम् अत्रसाविनतेगुणः यावदित्यत्रकेचित्तुनाधिकासितनयोः प्राकर
णिकत्वमप्येतस्मात्प्रकरणानेत्रणोदाहृियेन यथापोभोयंनवरविसिभिः प्रणमतस्तु
ड्रमणिनेव्यिवागंगावेड्कलाचमवज्ञानाम् वेयनभ्रमापादितानुक्रमायाः परितापद
वविपदः कयापितृणामसोहृणकायेहिमालयाकथ्यतुपापादहृयीशायेन अत्रचमग
वतीपादद्वयस्यववर्णनीयनाद्भागवेड्कलयोरप्रकृतनम् प्रापादनेचक्रिया विवप्र
तिबिंबभावेनापीयंभवति यथा लिंपन्तिविम्बानिपदानि हेलयावसनहेमानयिहस्य
चस्थिनाकवीद्रवकेषुवयंशारदामदस्यपेषुरसावन्याति अत्रवक्रपयमयाविं
बप्रतिबिंबभावः अनेनैवचाशयेनात्रालेकारवातिके प्रकृताप्रकृतानां वेशिष्टसम्यादर्शि
नम् अत्रड्सामान्यन्तुपलनेनयथा प्रासावालस्यमन्त्रडेदु यायोतस्यहृदयेपकापयः अ
हविणीसवेसेपन्ननः पुरा अत्रप्रस्तवणास्यप्रसवेनवशुद्धसामान्यन्तुपलनम् एतदुपम ४५

हृत्रमपद्रवत्तारयति शल्लेनमादिना नदेवाद्यप्राकरणिकेति एकैवेति प्राकरणि
के अप्राकरणिके वा अन्येवेति अप्राकरणिका वा दीपकमिति संज्ञायामिव नन्वेक
मा हृदयेन समुदायवाच्यायाः संज्ञाया भावात् नवेति दीपके वात्र वेति प्रकृताप्रकृ
तयोरुपमेयोपमानत्वनात् एवेवेति तुल्ययोगितायाम् इयानेव दीपकतुल्य
योगितयोर्विशेषोऽस्तीत्यनेन दर्शितम् नवेनावेतेवानयोः पृथग्लक्षणं युक्तम् उपम
गर्भत्वात्प्रमामास्रदृशोरप्युक्त्वामात् एवं च समुच्चितोपमादेरपि पृथग्लक्षणं स्या
त् अप्रकृताप्रकृतक्षित्रितेनाग्रेयातत्कृतम् वैदिक इति यच्चैव वक्तुरुपमानवत्
पमेयते वा वक्तुमिष्टं तत्रैव प्रकरणादिबलादाश्रयणीयमित्यर्थः अत एव शक्तत्वस्य
तु नान्येन व्याक्षिप्त वाऽस्य दर्शनादिना इत्यादितीन्यायशक्तत्वाशक्तत्वमात्रनिबन्धन एवोपमा
नोपमेयभावो न भवतीति भावः एवं प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य सादृश्यमुपमामनन्यादिदि
श्याप्रसिद्धाप्रसिद्धत्वमात्रनिबन्धनोऽप्युपमानोपमेयभावो न वाच्यः खमिव जले जले
मिव खमित्यादौ द्वयोरपि तुल्यत्वात् प्रसिद्धगुणताया अभावेऽप्युपमानोपमेयभावस्य
हृव्यभिचारस्य दर्शनात् न च वाच्यं साधर्म्यं वा कार्यं तन्ननैव श्लेनी यथेरनिकेयचनस्य
पदार्थगतत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह अनेकस्येत्यादि एवं पूर्वत्रापि ज्ञेयं यथेनसंज्ञायाः प्रकृते
न्यावचात्मेन तुल्ययोगितामन्येनैरस्तुदाहरणान्तरेणोदाहृतियेन यथ्यायपर्याजेनेनके
षामपिकेषामप्यर्थार्जनेन व्रजति कामाजेनेनकेषामपिकेषामपि एवमेव संसारः

एकक्रियासम्बन्धेनैककारणामपि दीपकं स्वयमेवोदाहार्यमिति सूचितम्। तत्र यथा फ
णासहस्रस्पर्द्धयोदितिनेत्रसहस्रस्यात्र अद्वितीयः पृथिव्यां च भवात्मासहस्रस्यात्र अ
द्वितीयत्वेन गुणः एवमेका क्रिया गुणा वानेककारकमप्यनेकक्रियागतत्वेन दीपकं
भवतीत्याह अत्रेत्यादि अत्र द्वाभ्यामवर्णनीयमेव वाच्यार्थादिसम्बन्धमुपकारककरणा
दिविशेषणरूपमस्त्येव आत्मनववोधयितुं कुविकरैवमिदं साक्षादुपकारककरणादीना
मासामान्यानुमप्रस्तुतानां प्रशंसनम्। तेषां च सामान्यानां परस्परमौपम्यप्रतीतेरेक
कारकगतत्वेन युक्तकारकतुल्ययोगिता अनेकस्य नैककारकदीपकस्योदाहरणम्। तत्र
यथा आलिंगितत्रशाखिशाखापुव्वीचरसावपातकौतिकसायमिवमञ्जाश्वितेवलक्ष्मी
तद्धाक्रिमङ्कुतरसोद्रष्यवकलेमदादरजनम्हृपशुमेवजाने। अत्रालिंगनाद्यनेकक्रि
याकर्तृत्वेनैककारकजनो निर्दिष्टः प्रस्तुताप्रस्तुतत्वे स्फुटमेव स्त्रियन्ति क्ष्णाति वेल्लति
विवलति निमिषति विलोकयति तिर्यक् अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणीता वधूः
शयने इत्यत्र स्वेदनादिक्रियाणामप्रस्तुतानामेकाधारगतत्वेन समुच्चीयमानत्वात्समुच्च
यालंकारो न त्वकारकदीपकं नहि प्रस्तुताप्रस्तुतानां क्रियाणामौपम्यसद्भावो भवति
एवं च क्रियाणामप्रस्तुतत्वेपि समुच्चयस्यौपम्याभावादेव तुल्ययोगितातोपि भेदः औप
म्यसद्भावेपि तुल्ययोगितेव यथा चकारकुवलानीयः समासमास्कृतामपि नहि निर
पराधानामपि यश्चवलीयसाम् अत्र कारणाहरणीयाः प्रस्तुतत्वे ह्यायविराजगतत्वेन ४८

वर्णीयत्वात् इदं बिंबप्रतिबिंबभावेनापि भवति यथा मणिः शाणोल्लीढः समरविज-
यी हेतिनिहतः कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालललना मदक्षीणो नागः शरदि स-
रित् श्यानपुलिना तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नराः अत्र शाणोल्लीढत्वा-
दीनां बिंबप्रतिबिंबभावः शुद्धसामान्यरूपत्वं यथा फणारत्नानां रश्मयोंऽशुश्रेणा-
हृद्यो मञ्जुहारकिरणाहृदस्पन्दणाणसोऽह्निश्रमिहृत्रतहृणाहृदग्रसदड अत्र राजितत्वशोभि-
तत्वयोः शुद्धसामान्यरूपत्वम् ननु पदार्थवृत्तेरेव मालादीपकमेतल्लेखितेन तद्विरहोऽपि किं
न लक्ष्यते इत्याशंक्याह ध्यायेत्यादि ध्यायतेरोचिते शृंखलारूपेण प्रस्तावात् इति
शृंखलावैपरीत्यरूपत्वात् वाक्यार्थेत्यादि एतदेव व्याख्यातम् अलंकारांतरैः सह
स्यातिभागाद्दृश्यते तत्रेत्यादिना तयासहैतस्याविशेषितस्तत्रोपमायासहैकनिर्देश-
पात्स्यैयमस्मापि तत्स्यैवहार इत्यादौ वासकृन्निर्देशः तदेवमिवाद्युपादाने साधारणधर्म-
स्य यथासंभवं स्वरूपनिर्देशेवाद्यनुपादानेऽपि निरूपयति इवादीत्यादिना अत्रापि दीपक-
तुल्ययोगितयोः सामान्यस्यासकृन्निर्देशोऽपि संभवति तथापि सकृन्निर्देशविनानयोरनुस्था-
नात् इवेह स्थायाम्येनोक्तम् असकृन्निर्देशस्त्विह प्रभवतीत्याह असकृदित्यादि अयं प्रक-
र इति शुद्धसामान्यरूपत्वम् यदि वा त्वसामान्यस्यैकरूपत्वमेवास्ति तत्किं पर्यायांतरेण
इत्याद्युद्देशः क्रियते इत्याशंक्याह केवलमित्यादि यद्युक्तं नेकपदैर्हि योज्यं पर्यायेण
नि बिंबप्रतिबिंबभावो द्वितीयः प्रकारः एवमेतद्रूपसंहरन्नुक्तमेव सिद्धांतयति त

देवमित्यादिना ऽपस्याश्रेपेणोक्तेन दर्शितं यतोऽप्रकृतात् प्रतिवस्तूपमायाः दृष्टान्तो भेदटो।
क्तिः यतोऽस्याः प्रकृतार्थस्य विशेषाभिधित्सया सादृश्यार्थमप्रकृतमर्थान्तरमुपादीय
ते प्रस्तवाच्यप्रकृताप्रकृतयोरुपमानोपमेयभावः दृष्टान्ते पुनर्नैतादृशो हेतुर्नाप्यत्रापि
स्थित इति प्रकृतस्यार्थस्याविस्पष्टाप्रतीतिर्मा भूदिति प्रतीतिविशदीकरणार्थमर्था।
न्तरमुपादीयते अत एवास्यां तेषामुपादाने प्रकृतस्य न काप्युपक्रम अपि तु प्रतिपत्तेः
प्रकृतार्थप्रतीतेरविस्पष्टत्वनिरासार्थम् केचित्तु दृष्टान्तेऽनयोः समर्थ्यसमर्थकभावे।
नात्तयोर्भेदमाहुः तदसत् यतः सरूपयोर्विशेषयोः समर्थ्यसमर्थकभावो न भवति व।
क्तनैरुण्यवक्तृतासिद्ध्युपपत्तेः स हि सामान्यविशेषयोरेव भवति सामान्यस्य नियमेन
विशेषनिष्ठत्वाद्विशेषस्य च नियमेन सामान्याश्रयत्वात् यदि चात्र समर्थ्यसमर्थक
भावः स्यात् अर्थान्तरन्यासादस्य पृथगलंकारत्वं न स्यात् समर्थ्यसमर्थकभावात्मनः
सामान्यस्योभयत्राप्यनुगमात् अन्ये पुनरुभयत्राप्यर्थे सौपम्यमात्रं यत्सामान्यस्य तु सा
मान्यरूपत्वं बिम्बप्रतिबिम्बभावास्पदत्वं वा स्थितं तत्र तयोर्भेदमाहुः तदप्यसत् एतावता।
वोपमायाः सामान्यलक्षणस्यानुगतत्वात् उपमाभेदत्वमेतयोः पृथगलंकारत्वानुपप
त्तेः अतएव वाक्यार्थयोरेवरूपं प्रतिपत्तेरेव विशेषादनयोर्भेदः सिद्धः वैधर्म्येणापी
ति भवतीति शेषः न त्वापीत्यादि उपमानोपमेययोरिति प्रकृताप्रकृतयोर्धर्मिणो
रित्यर्थः अत्र च धर्माणां धर्मिणां च बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशो यत्रालंकारः यदुक्तमस्या ५१

णापि दृष्टांतः पुनरेते तेषां सर्वेषां प्रतिबिंबनमिति उपमानोपमेययोरितिनत्वार्थे
एवमन्यान्यप्युदाहार्यम् प्रथांतरस्य प्रकृतेन दार्ष्टांतयोपादानात्सादृश्यस्याविवक्षणात्
प्रायः इति आयदर्शनसापेक्षत्वात् यथावा स्यानेपुशिष्यानिवेदः प्रतिपाद्यमानाविद्या
गुरुहृद्गतावज्ञरमानतेति आद्याय पुनिर्बलाहकविप्रकीर्णे रत्नाकरो भवति
वारिभिरम्बुराशिः अत्रस्थानादीनां पुरुषादिभिः प्रतिबिंबनम् यत्निवेषनेवेति प्रथा
लंकारेण पुनरेषामुपमान्तरमेवोक्तम् न्यासमवाति मेसवनेनादि बिंबप्रति
बिंबभावमिति उपमानोपमेययोर्भिन्नधर्मः धर्मयोर्मिथ्यो वस्तुनावापि एवंवाद निर्दे
शानामासादृश्याविनाभावः तेन प्रभातेष्ठकृतीरत्रहमर्षमहृवीतोवन्ध्यानश्री
उपुरुमलिनस्तावीपकथयति लिंबनीनापत्राकरमनिशमस्यापत्कवयोः सम्भवका
गूढकरजपदमासाकथयति इत्यादौ संभवतापि वस्तुसंभवकथनमौपम्यामावा
न्निदर्शनालंकारत्वम् अनेनैव वस्तुसंबंधस्य संभवासंभवाभ्यां भेदद्वयमप्यु
क्तम् नदेवोदाहरति चूडामणीत्यादिना चन्द्रमसोभावरणप्रयोगादिति काचीपद्याय
नीत्यादिवक्ष्यमाणानस्य देवेशिशिरणशिरसाधारणोनस्यमर्थावरणम् अनएवात्रैवाथ
यत्रितिरिणवस्तुनस्यमर्थावरणप्रयोगानुस्पेव भवद्भिर्यातिथिसपर्याकार्येति संभ
वहस्तुसंबंधमूलमसाधर्म्योपम्यम् एवंचण्डेन सम्बोधनक्रियाकरणत्वसंभवादेवाभि
मेयाख्यापायेपोनाहाभावाज्ञाउपनीयमानोभेदानाधिसरत्यलंकारः श्रुत्वमेषिनाहर

कु. वि.
५८

कर्तृकस्य सद्विषयातिशयबोधकत्वस्याकार्यत्वात् तथाहि समस्यादर्शनादसत्त्वेतरस्य स
ति भवति न चात्र शृङ्गमेव धिनारविन्दर्शनादिति यथिस्यैनोक्ते तेनैषा सदातिशयकतेत्यतायो
गोच्यत्वात् नाप्यत्र रविणानेत्थं विनाचारेवः सास्येवि वलितम् अपितु मेघवशृङ्गमे
घिमिथिमितामातिशय्यं कार्यमिति अत एव नात्र वस्त्वन्तरकरणाम्नापि विशेषालंकारस्य
पनाववाभेतिस्याहेरसंभाव्यमानवगमोजातरूपत्वमात्मिकायाप्रतिपत्तेरभावात् अन
अस्यसतिवासेवधेनिदर्शनेतिवाच्यम् तेनयथाक्रममेवभेदद्वयस्यात् असंभवादि
ति यस्मिन्नसंवृत्तिनोपमेयस्य धर्मान्तरत्वेनयायाथात् अहृत्तिविप्रकर्षादिति यत्र स्वेना
साद्दृश्यस्य किंचिन्मात्रसमुत्थात् अथवा अंगोपलक्षअहरंसवापि अजयि असमिका
र मध्यस्मिमिरणाकशृञ्जे कनेनापिगुरुमेतण अत्रवहुमकार्यस्यगुलकादेर्यमस्य
त्वनश्चनेत्रशिशिराणकरणामभवानस्यासाम्यमवगमयतीति शिशिरस्य वलमत
ल्पनाप्यतीतेरौपम्यम् अतश्च धर्मीणामसंबन्धाभावान्न निदर्शने मुक्ता शनिमालंकार
त्वे नवाच्यम् अतिमायाया अन्यादाहरणेषु लंकारादिष्वायोगः स्फुटएवेति हृष्टान्तालंकार
नवाच्यम् एवमेतेषाम एषमयाणामलंकाराणां वालेरच्यम्तालंकारादियायोगो
जयितेशका एवेति ग्रन्थविस्तरभवादस्माद्दर्शनेभिनवात दूषणोद्धारेष्वेवचप्रति
तानवादस्माभिःप्रतिपादितनदूषितम् न पुनरेतावतैवपरमतमप्रतिषिद्धमनुम
तमेवेति दिशेषामपि दृष्टान्तालंकारत्वं युक्तमेतव्यम् एवेनासंभवद्वस्तुसंबन्धनिबन्ध ५८

नानकेवलंनिदर्शनायावमङ्केदोष्यायंहिविषयइत्यभिप्रायार्थः उदाहृतेति त्वय्यात्मवर
त्यादिनाकेचिदितिश्रीमम्मटादयः तदितिनिदर्शनालंकारवचनम् एतदप्यत्रापियोज
यति एवमित्यादिना उक्तन्यायेनेति प्रकृतवाक्यार्थवाक्यार्थान्तरस्य सामानाधिकरण्य
नाध्यारोप्यमाणत्वात् अतस्तयोर्वाक्यार्थयोः सामानाधिकरण्यनिर्देशाल्लोकेनारोपस
म्भावेनवाक्यार्थरूपकं यदुक्तं तन्नावद्यास्ताम् यस्तु नः प्रतिवस्तूपमोदाहरणमुक्तं दृ
ष्टमेव निरूपे तयोर्वाक्यार्थयोर्हि धर्मस्यैकस्य सामान्यरूपस्य प्रतिवस्तूपमानत्वेनैकमपि
सम्भवति वाक्यार्थयोः साधर्म्ये नानैकस्य सामान्यरूपस्याभावाच्च अत्राप्युदाहरणमे
व्याप्युक्तम् जाग्रतः कमलाल्लक्ष्मीयन्नहारेन्दुनाम पाददेहस्यमनेभवतिस्मयेतत्का
लिनीत्यत्र तु प्रतिवस्तूपमोदाहरणे पापात्मोपीयः अत्र हि वाक्यार्थयोः परस्परसा
दृश्यमात्रमपि नास्ति इन्दिकाकथा प्रतिवस्तूपमायाः एवंविधचारुत्वं वालंकारोदाह
रणेष्वासमञ्जस्यसंभवद्रूपिसमन्वयेकदेशतन्द्रष्टव्यामदर्शितम् तथा च प्राज्ञापरः पंचश
रः श्रुतत्वात्तद्याप्युनःकमकरीसुरवस्य सत्यापमोऽद्ये विशेषवेदीयन्तेऽद्रौ दीवरलोच
नानाम् इत्यत्र विषयविषयिणोर्द्वयोरप्युपात्तत्वात्तदीपत्रूपकत्वेऽप्यतिशयोक्त्युदाहर
णत्वमुक्तम् तत्रावातिशयोक्तिर्वमेवनास्तीति किंकार्यकारणभावाद्यैकवीनिर्द
लेनेनमलवहुना श्रमंभवद्वस्तुसंवंयनिवयनायाश्रयपयोपिवस्तुसंवपसविशेषणाम्
भवउक्तत्वादपि समनन्तरोक्तोदाहरणेष्वप्युपमानसंबन्धीयमडएमेयगतेनेनसमः

अ॰वि॰
४९
49

वति तथैवोपमेयस्यैव धर्मः क्वचिदुपमानेपीत्याह इत्यादिनत्यादि उभयत्रेति उपमेये
उपमाने वा अत्रैवं संनवतीनस्यापकत्वेनवानलक्षयोः यकृतेनवापिगाइतल सोपमेयत्वम् तद्
तन्नैवेवपादिस्तुःसमाधर्याविनतान् सिद्धसाध्य धर्मतमेवचोपमानोपमेयत्वम् यथाक्षो
तद्धक्ते लावण्यमिहमगानिसलक्ष्यते पद्म रोपितपायाः कथंतत्तेनाहृतेममदृयकलावता
वा किमसाध्यमस्ति अत्रवाटवत्रेनतोनमनायिकायाः प्रस्तुतमाहृत्य उपमेयत्वम् तद्धर्म
स्य चलावण्यस्योपमाने शशिन्यसंभव प्रवद्धसमेभवद्धस्तमंवधनिवधनात्वेः श्रातिभा
सातिशामिहर्वकलात्मनिषयस्य सेतिशामि: सादृश्यमिति पादेपादे स्यानिमल्पाया
गानः इयंच सामान्यस्यानुगामितया यथा अन्यान्य वद्गत्यादि अत्रविभ्रमैव कलाख्ये धर्म
स्यानुगामित्वम् क्वचित्सामान्यरूपत्वेन यथा हारेण मलकस्थूलधवकेनापुक्ततेत लः फ
तीइतवद्गूटस्यांशियमापमस्पजेटः अत्रापुक्तवद्योपकूसामान्यरूपत्वम् विवप्रतिविव
भावेनयथा ॥ उअमरमदनमाउणोक्तगलपदिमामात्र अनुक्तो इत्रेनेरसिंहादि अस्माभ्वेव
तकरणावहृद्वेदे ॥ अत्राद्धद्वं तत्तनसिद्धोति तयोर्विवप्रतिविवभावः भेदप्राधान्यद्दसा
दि अभुतेनिशामानावमस्म भेदस्यचात्रप्रधान्यादभेदस्यवस्तुतः सद्भावः सादृश्यपर्य
र्यवसानात् अतएवसादृश्यव्यतिरेकेणाभेदवनेपिभेदोनास्यविषयः यथा दिङ्मात्रमेरीपश्र
तिकोसुभद्रतमासिदेवेदप तलकुपिपोतुवेयम् रूपदिगावरमीलवेडतचूदइतूइमा
वकमेवतवेन गम ममप्रहाये अत्रवैम्लवेभ्यः स्तानतिविधेभावायरमेस्त्ररेवोभदमाउे ४९

विवक्षितम् ननु केनापि कस्यचिद्वैपम्यमस्त्विति भेदः । तस्याधिक्याद्विपर्यायात्मको हि विपर्या
यतिरेकोऽपि द्विविधः सदाश्रयमात्रस्य वैरूप्येतयेति शशियौवनयोर्हि भामामानेऽपि नतवैल
शशिनः पुनरागमनमपि संभवति न तु यौवनस्येति न तोऽन्यूनगुणत्वम् न शान्त्वविपर्य
य वेति सविवक्षितम् भेदात्तस्य भञ्जस्य उपमानादुपमेयस्यान्यूनगुणत्वं वा स्त्वेवत्वात् न तु चाल
का व्याप्ताउपपत्तेः यौवनस्य चाचाञ्चल्यस्थिरत्वेन शशिनापि वैरूप्ये तस्याधिकगुणत्वमेव विवक्षित
यदेतत्सुरूपं वयातं समागतं पुनर्नायातीति प्रसिद्धेत् यतो गतं वदद्भिः तस्य यौवनं विहितं रथ्यागत
नुतिर्यथाप्रति विस्मीयायत्तं वयनो गुप्तेन कालान्तरेऽपि यस्य तदेव लोकत्वादिना सफली
कारः स्यात् इदं पुनर्हन्त यौवनं यात समस्तं न तो गच्छेत् इतीदृशं तरायपरिहारेणानिवत
त्वैव विप्रियेण मद्धफलयितव्यं यौवनमिति निविमीशं त्यजप्रियं यथा तिसंयुक्त मयसात
स्मिन्स्मिन्निव यवयस्यापदेशात्प्रियप्रति कोपापशमाय वेद्दीपेतयाऽपि यौवनस्यापुनरा
गमनन्यूनगुणत्वेनैव विवक्षितमिति वाक्यार्थविदः प्रमाणम् नवैतद्दात्तवमुप
मेयस्यान्यूनगुणत्वेनैव सातिशयत्वेनैव प्रतिपाद्यत्वात् मङ्गलार्थोपरञ्जकत्वेहि सर्व
थाकवेः संरंभः तत्राधिकगुणत्वेन भवति नरथ्यावाक्ये विशेषः तस्माद्युक्तमेव विपर्य
ये वेति स विवक्षितम् प्रस्तुतप्रतिकूलत्वमविवक्षितम् उक्तम् उपमानादुपमेयस्याधिक्ये इत्ये
नावतैव लक्षणेनाव्याप्तत्वात् यतः स्वेतरान्तस्यामस नन्वेतेन त्यादावन्यगुणालाल
पस्य प्रतिकूलत्वात्कैः कर्णकटुकत्वादिनान्यूनत्वावगतेरुपमेयश्रुतायामप्रावत्या ॥

सू॰ वि॰
५०
50

सेवं यदिनः स्वरूपमुक्तं केतेनैवत्यभिधानादावेदातिशयदर्शिवाद्येवापि कामेवावगम्यते इ
त्यलं बहुना अस्यापि सादृश्यमूलत्वेन सामान्यस्यैव गतिः नन्वनुगामिनायस्य नाविः द्द
हस्ताः विकचकेशानादेकान्तशोभा कदलीविशेषाः लक्ष्मीलोकपरिणाहिरूपेजाताः
हेवोक्तमानवाग्माः अत्र परिणाहित्वमस्यानुगामित्वम् वस्तुप्रतिवस्तुभावेपुनर्यथा
हूतैवोदाहृतम् दिवृत्तव इत्यादिश्रवे हिमनोहरत्वं रम्यत्वयोः शुद्धसामान्यरूपत्वम् पद्मल
नाविलासविकस्वरत्वयोश्च बिंबप्रतिबिंबभावः उपमानेत्यादि किं हेतुकं वा इभेदप्राधा
न्यमित्याशंक्याह गुणेत्यादि गुणप्रधानभावोपि किं हेतुक इत्याह सहार्थेत्यादि एकस्य
धनविभक्तिनिर्देशादन्यस्य च विधिविभक्तिनिर्देशात् वैवक्षिकमिति न पुनर्वास्तवम्
उपमानोपमेययोर्हि द्वयोस्तुल्यकक्षत्वेन भवति तन्वाव किं निमित्तकमित्याशंक्याह
सहार्थेत्यादि प्रतिशिष्टस्येति प्रथमान्तस्य अनाहृ इतिन पुनरार्थः वस्तुतो विपर्ययस्यापि
संभवात् एवं गुणप्रधानभावनिमित्तकमेदृश प्राधान्यमपि शाब्दमेवावगन्तव्यम् वस्तुतो
हि सहार्थस्य सेवायं व समानाद्भेदाभेदयोस्तुल्यत्वेनैव प्रतीतेः तस्माच्छाब्दमेव भेदप्राधा
न्यमाश्रित्येहास्य वचनम् विपर्यय इति प्रधानविभक्त्यानिर्दिष्टस्य प्राधान्यम् गुणवि
भक्त्या च निर्दिष्टस्याप्राधान्यम् नियमेनैवानेनातिशयोक्त्यनुप्राणनामं तरेणालंकारांत
रत्वमेवास्यानभवतीति ध्वनितम् सेतिअतिशयोक्तिः कार्यकारणयोः प्रतिनियमस्य क्र
मस्य विपर्ययस्तुल्यकालत्वादिनोक्तः अन्यथात्वस्वरूपः तदेवास्यातिशयोक्तिमेदवत्व ५०

स्युमनुप्राणकम् कर्ण्णादीत्यादिशार्दूलकमादयः नवेतिनिर्धारणे अस्यामनुप्राणकत्वेन
स्थितेत्तिशेषः अत्रापरायानाशाह्वोगुणभावः वस्तुतस्तु प्रधानस्य तेषामेव प्रतिपाद्यत्वात्
एवमन्यत्रेत्यम् नयमेतिसावराकौस्तैहेनसह नदीयनेत्यस्यार्थम् कवेर्हामाहृतानारुण
शिरसिजनावङ्क्तिसाहसौ भावानस्तुनिम्नकथं विहृदवजलममीवायवायुवेभ्यः मार्गेना
नानिर्दितानहनन्तरराहनेवोडितानेशुकके नियस्याघपादत्रयम् सहकमलैर्बलनानामान
मकाद्धमायानीयस्यार्थम् एतद्विशेषपरिहारेणेति अतिशयोक्तिप्राणनामतरेण हीपा
नगनीत लंवणपुष्पे रूपाहृत सेदलवामकाङ्क्षितिनिद्वितीयमर्थम् एतानीतिसमनेतमी
कानि भुजनइत्यादियमाप्तेत्याभुजनस्यानन्तरमाश्रममनोरथत्वमित्यादिपश्चाद्भावेत
क्रमिकयोस्तुल्यकालत्वेनोक्तिः यथावा मार्गणैः सह सपत्नैर्व प्रजाभिः सहपालिनम्
वर्धितेस्तुकृतैः सार्धमेणावाजमस्तनमा अत्रसमुच्चयान्नेततरेतद्भावयानामुत्पत्तिरिति
क्रमिकयोः समकालत्वम् अस्याश्च शुद्धसामान्यरूपत्वं यथा मलयानिलेन सहसो
रहवासिपुष्पादरेणुन्ता वच्छतिसोमलयपरिमलालालसमानितकमा अत्रसौरभपरिम
लयोः शुद्धसामान्यरूपत्वम् बिम्बप्रतिबिम्बभावो यथा दिनप्रवशनातकस्थाः कमला
मलकेऽस्तुरेणुविस्फुरितश्री विलक्षसन्तिपरिमलभराः मदेन्दुकमलाश्रीयोऽत्र समम् अत्रक
नकावलकदकरेणुविस्फुरितनसपरिमलभरोद्भटत्वेपुनितिविवतेनानिर्दिष्टम् प्रतिसट
भ्रतामानिप्रतिपत्तव्यताम अनपवतदनेतरमेतल्लक्षणम् नदेवाह विनाकिंचिदिमा

वौ :

प्र.वि.
५१
51

हि एतदेव व्याचष्टे सत्त्वेत्यादिना कस्यचिदिति यत्र यो हि धर्मो विवक्षितस्तस्य तत्र वा ऽसत्त्वासत्त्व
योर्विपर्ययेणैवेत्याख्यातं किमिति यतीति वैषम्यं तदपि नानिष्टं प्रत्युक्तं निर्देशः कृतः इत्याशंक्या
ह अत्र चेत्यादि न तत्र शाब्दे न सत्त्वासत्त्वयोः प्रत्यवमर्शः अन्यनिवृत्तिं प्रत्युक्ते न तन्निवृत्तिरुक्तोप
नेनापि किं भवतीत्याशंक्याह एवं चेत्यादि अन्यस्य कस्यचिदनिवृत्तौ सत्त्वमसत्त्वमेव वा भवती
त्यर्थः आपतितश्च सत्त्वनिवर्तनोक्तिः काश्चीनेकाविद्धमिति निश्चयो विरह सद्भावः विनयाभ्या
वेकः संख्यावत्त्वमेतदप्ययानेश्चयो सत्त्वेपर्यवसानमिति विनयनिवृत्तिप्रकाशयोः सत्त्वप्रके
एवं विनयास्यान्तर्हितोऽश्चयः सत्त्वपर्यवसायकाशोऽभावमिति विनयपर्यवसानं रूपः कार्यः एवमन्या
पित्तेयम् यन्नैवात्र वास्तवत्वमन्यथासाना: तस्याः शब्दं विना नेत्यात्मा व्यवहारः सोऽयं भविनावि
नोऽसत्त्वे चक्रत्वप्रक्रमोऽविनाप्रतिभासने इत्यत्र विनोक्तमलंकारत्वमाह: अत्रान्योन्यादीनां शो
न्यादिभिर्विनाभावस्य विनाभाव उपनिबद्धः यत्राहालंकारभाष्यकारः नित्यसंब
न्धानामेव यत्र वचनं विनोक्तिरिति विनोक्तिरूपं सत्त्वस्य नेह इति ग्रंथकृता पुनर्वस्तुविवेचनेन
लक्षितत्वाल्लक्षिता यथा कथंचिदिति यद्यपि यथा सदृशं विनापि सदृशार्थस्य तत्तीयास्ति
तथापि विनाशब्दं विनापि द्वितीयादीनां भक्तीनां विनार्थसद्भावो नास्ति तथापि वाक्यार्थपर्या
लोचनसामर्थ्यात् तदर्थः पर्यवसानेन स्वभावः सदृशशब्दप्रयोगे विनापि सदृशार्थस्य विवक्षाय
या विहितत्वात् सोऽयमेव दोषवद् द्विवचनवर्णगणेः स्पृशेत्या विकस्वरकस्य न कार्याणि कारे
वाणेन स्पष्टं स्वरूपविवादः अत्र घाणेन सहेति तस्य योगा विनापि तस्य तीते रविख्याते एवं वे ५१

ति यस्माद्विनाशहेतुं विनापि तदर्थस्थितिर्वृत्ता भवतीति भावः यद्याह देहेनेति निरर्थकमित्यादौ
यथा वा रसानां सर्वोऽभिविलासरसा शोभा विना नु रसः अत्र यमप्यवनेत्रात्मानं नपरं गङ्कं
वेति द्वितीयेति शोभनत्वं निवेदयन्नाह्निकः नेत्रं यत्नेकार्यद्वयमसम्भवात् आदाविति प्रथानत
या अस्माद्विशेषणमात्रावष्टम्भात् अहिकाद्विशेषणसामर्थ्याद्विशिष्टेन विशिष्टत्वमाह
विशेषणेत्यादि अस्यालङ्कारान्तरेभ्यो विभागं दर्शयितुमुपक्रमते रहेत्यादिना वाच्य
त्ववाच्यत्वयोः प्रस्तुतत्वयोरप्रस्तुतत्वयोः प्रस्तुताप्रस्तुतत्वयोश्च भवति तस्यत्वपुनः कश्चित्प्र
स्तुतस्य कश्चिदप्रस्तुतस्य प्रस्तुताप्रस्तुतत्वयोस्तत्र भवति नाद्वेगाल्पत्वसम्भवात् अप्र
तिदर्शने वेति प्रस्तुतत्वयोरप्रस्तुतत्वयोश्च प्रस्तुताप्रस्तुतत्वयोरेतदिति वाच्यत्वम् अत्र वाप्र
स्तुतस्य किं निमित्तं गम्यत्वमित्याशंक्याह नत्वेत्यादि नत्वेतत्प्रस्तुतगम्यत्वे विशेषण
नोपात्तवकृत्वमेवविवक्षितमिति नाचाम् अप्रस्तुतविषमानीर्ष्यात्वात्तदेवापि तद्विष
माणिशिमाणिपुंवा वा व्याख्यातेन निमीलति पाद्यनी उपविष्टतमो मोहभूमिष्वन्तर्वि
वर्णेनां तददिना हृतेन दर्शं दर्शं कष्टमविजीवन्ति इत्यत्र विशेषणाद्वैयाभावेपि समा
सोक्तिः सद्भावादत्रत्र विशेषणानां साम्यादिति न प्रत्यणीयमत्र यत्र वक्त्रा तत्र स्याप्येतेवि
शेषणसाम्यमपि कस्माद्वत्रैतन्न भजतेतराशंक्याह विशेषणेत्यादि अप्रस्तुतमिति
न पुनरप्रस्तुतधर्मापेक्ष न ह्यन्यधर्मिसंबन्धिनो धर्माः स्वधर्मिणां संनिधाप्यतां हेतो
न ह्यन्नायकेनायकधर्माणामन्योन्यानुगुण्यते अन्यधर्मिणामसम्भवात् अपूर्वारोप

श्रु॰ वि॰ माणेनाव्यवहारोऽप्यवचनसंभवति न ह्येतद्विना भावान्तराव्यवहारविशिष्टमात्रप्रतीत्यासिध्यमा ।
५२ णेनाप्रस्तुतेन धर्मिणो व्यक्तस्तेनाध्यात्मीयत्वं विवक्ष्यते न पुनरारोप्यते तथा तेनाप्रस्तुतेनप्र
स्तुतस्यात्मीयत्वेनत्वान रूपसमारोपः स्यात्तदव्यवहारसमारोपः अतएवाह प्रस्तुतस्यावच्छेदक
त्वेनेति अतएवाप्रस्तुतस्य गम्यत्वे इति सूत्रितम् एवं समासोक्तौ व्यवहारसमारोपादप्र
स्तुतेन प्रस्तुतस्य वैशिष्ट्यलक्षणमवच्छेदकत्वं विधीयते रूपके तु रूपसमारोपाद्रूपवत्त्वेऽपि
न तादात्म्यमावच्छेदकत्वमित्यनयोर्भेदः तेन विशेषणानां साम्यादप्रस्तुतावच्छेदः समासो
क्तिरित्येव लक्षणीयम् अतिशयोक्तेर्व्याप्यभेदकाः पुनरत्र निष्प्रमाणिकैव सर्वथा विषयस्यो
पादानाद्विषयिणश्चानुपादानात् तदिति अप्रस्तुतस्य गम्यत्वे निमित्तम् न त्वेतन्निर्धारण
मात्रकेति सद्रूपयोरेकशेषः अप्रस्तुतस्य कस्य रूपयोरिति रूपत्वेऽपि तन्निहितं यदि व्यक्तस्य
रूपत्वं स्यात् अत्रेति लक्षणाव्यवहारप्रतीतौ ननु यदि लैङ्गिकसाम्येव विकासाद्योऽयं स्त
कथं संकेतेऽसंगच्छते इत्याशंक्याह विकास इत्यादि एतदेवान्यत्रापि योजयति एवमि
त्यादिना न हि संसाधारण्येन समासोक्तेर्विशेषणसाम्यमत्रप्रकृतं संस्पृष्टि धर्मकार्य
समारोपमन्तरेण तद्व्यवहारप्रतीतिर्भवतीति सिद्धम् सुवेशत्ववशादिति सुवेशत्वं
प्रकृतार्थ एवानुगुण्यमिति सूचयता साधकम् अतश्च तत्समाश्रयः समासोक्तेराश्रय
णेनेति यद्यप्यत्रोपमासमास एव स्थितस्तथाप्युपमानोपमेययोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् समासो
क्तेरवसरः एवंपितया श्रयान्यथा त्वात् अत्रेवेति दंतप्रसेत्यादावुपमारूपकसाधक ५२

बाधकाभावादिति परीतनस्य हि पदकृतास्वहृतयोलक्ष्यानाउग एवमिति बाधकाभावः
तथा रूपविशुणत्वमिति बाधकाभावः अतएवैकपदलाश्रयाभावादुपमारूपकयोः संदेह
संकरः तत्पुरुषसमासाश्रय उभयसमासग्रहणम् न चैकस्मिन्नेव वाक्ये संभवतीति काम्यवा
रणेन योर्ग्रहणं संकरसमाश्रयेणापि उपमासमासयोजने कृते यद्दूदयमेवालंकार
त्वेन रूपकसमासयोजनेऽपि किमयमेव किमलंकारान्तरमित्याशंक्याह रूपके त्वादि ए
तच्चसाक्षादपि रूपकान्तर्भेदसमासयोज्यसमानन्यायत्वात् यद्येवं तर्हि उपमासमासाश्रयेऽपि
एकदेशविवर्त्युपमासमुत्थे नेवार्थान्तरप्रतीतेः किं नैतद्भवतीत्याशंक्याह नचेत्यादि एवं
ति रूपकोऽप्युपमाऽभावादिष्टमतेन यदाहुः नवकेदृष्टस्त्वेवाङ्गस्यैकदेशविवर्ति रूप
कवदुपमासंकराद्वेकदेशिनोक्तः अतएवतन्मनाभिप्रायेणाक्रम यथाकृत्मते हिवस
माणानीत्यानयोः संभवः ननु यदि तयोर्ग्रहकृन्मते संभवत्येदोषमस्तामविशेषणेन्या
यिनः समासप्रकारस्तर्हि न संभवति नत्वेकदेशविवर्तिरूपकदेशविवर्तिन्या उपमा
संकराभ्यामेवार्थान्तरप्रतीतिसिद्धेर्वैयर्थ्यात् नेतत् यतोऽस्यवतावदोषस्याभविशेष
णाहेत्वकत्वे समासोक्तिः किं तेन द्व्यभेदसहचरितमेवास्यानिमित्ततोऽभजते नपुनः के
वले तथा ह्येवं हि विशेषणानामौपम्यगर्भेनैकदेशविवर्तिन्या उपमायाः श्रोभिः नत्वेक्षि
हृतसहचरितमेन यथा परिपिञ्जरितामिलावैरनिविडैः कुंतहरं तिहारिभिः प्रभिन्न
विभिमाः पर्यायवैः स्फुटरागाञ्चलताबकादिशः अत्रस्फुटमस्यानपर्क्रमेरितिपाठ

प्र.वि.
५३
53

संख्यानवपंक्तिक्रमेऽतिशयोपमागर्भे विशेषणे साधारणधर्मे इव वर्तिर्यथा नवीनमनोरमाबाला
लीलालतीलवकलतीनि विकासमेति सभगामवदृशेन माद्यतः अत्र लवकलतीनीलोपम्य
गर्भे विशेषणम् शुद्धकार्यसमारोपसहवर्तिर्यथा समाहृतोऽस्योपरिपादपानो लल
ठगुञ्छाकरेणगुंजे ललनाग्रहनांशुकसावकर्षक्रीडनैः किं न चकार चैत्रः अत्रग्रह
नांशुकमित्योपम्यगर्भे विशेषणम् केवलं तु पुनरेषामेकदेशविवर्तिरूपमेव यथा व
भौलालायरदलेलसदृशानकेसरम् भ्रूविलासमालिवलयललितलपनाम्बुजम् अत्र ल
लितलपनाम्बुजमिति रूपकम् समासान्तराश्रयात्समानविशेषणाभावदपि नात्र समासोक्ति
प्रयोजकमित्येकदेशविवर्तिरूपमात्वेनैवार्थान्तरप्रतीतेस्तस्या वैयर्थ्यात् एवं दृष्टान्तप्रभे
वेष्वादावपि ज्ञेयम् दन्तप्रभाः पुष्पाणीत्येव समासे कृते उपमानभूतायाल्लतायाः
प्रतीतिप्रसिद्धेः समासान्तराश्रयणगतायास्तत्प्रतीतेर्वैयर्थ्यात् अत्र कुतारूपणाद्धि
कवेः संरंभः न त्वात्र येव सिद्धमिति किं समासोक्त्या चित्रतनानुरोधात् तनरत्र ग्रश्शुक्ल
ताः समासोक्तिरुक्ता यत्र यत्र समासोक्तावुपमायां समासान्तरेण विशेषणसाम्यया
नयितुं शक्यते तत्रोपमागर्भे विशेषणाभावान्न समासोक्तिरुक्तेति वस्तुतस्तदपि विर
तनानुरोधात्परमेव अन्यथा हि समासान्तरायत्ते त्वेकदेशविवर्तिनि रूपकेऽपि यत्र सम
न विशेषणान्वयोजयितुं शक्यते तत्रापि समासोक्तिरिति किं नोक्तम् यत्तु नोक्तं तद्रु
रूपकमाहात्म्यात्तत्समयमेव तत्प्रतीतिसिद्धेः अनन्तरं समासोक्तिप्रसङ्गेनाप्रस्तु ५३

रूपतीति वेदयिष्यामः आह्लादितेन्दुवदनास्फुरत्तारकमौक्तिकायतनोपकारयस्मिन्लाराजते
गगनस्थली इत्यादौ पुनरुपमायाः साधकाभावादेकदेशविवर्तिरूपकमेवेति न समासो
क्तिभ्रमः कार्यः नत्वेवमादावुपमारूपकयोः सन्देहसंकरोऽन्याय्योऽस्तु स्यालंकारसारकारादिभि
निराकृतत्वात् समासोक्तिलक्षणावसरे किं रूपकनिरूपणेनेत्याशंक्याह श्लेषस्यादि श्लेषा
श्रयत्वोपपादितामेदात्सकलयति तेन हेतुमिसहितो भेदद्वयमिति सामान्यदिशमानेन
तवा न विषयइतियथाकोपप्रपतेः रूपकएवविश्रान्तेः श्लयममिति एतद्वैद्व्वयमस्यामलंभू
तमित्यर्थः उक्तं पुनः प्रकारपत्रकं श्रुत्वा श्रवणानन्तरमेदद्वयविशेषणसाम्यस्थतद्वैदत्वात् यद्यपि
श्लिष्टसमारोपेऽपि विशेषणसाम्यमेवास्ति तथाप्यत्र श्लिष्टएवकार्यसमारोपउद्दिष्टतयाप्रे
तीयते इति न स्पष्टमेदत्वमुक्तम् सर्वेत्रेति मेदसमके बहुप्रकारेति लौकिकादीनांव्यव
हाराणामानन्त्यात् उदाहृतमिति उपोढरागेणेत्यादिना क्रमेणेति यथोद्देशम् मीमां
सेत्यादेरन्त मीमांसाविवक्षितेनातत्राहितिखिलप्रमाणानां च रूपमात्मस्वरूपं दर्शितं यत्र व्यव
हारसमारोपोत्रहितः ननात्वर्यं तिय उक्तनाभिधेयेन न तात्पर्यं लक्षणानुमितिने वाध्यं
तभो वेन शङ्काभेदेन विषयस्थितेरिति श्रवृकार्यारामादिः प्रवृक्ताननादिः नक्षावस्त्र
त रसः प्रतीयते यदुक्तेनानुकार्यरामादीनटादौ नानुकृतेति रसः सवेन सांक्षिति इति प्रम
दिति प्रत्यशास्त्रप्रसिद्धव्यवसमारोपणाम् नहि त्यसमासोक्तिसप्रपंचप्रतिपादयपुन
रपि सहृदयानां हृदयसंगामीकर्तुं प्रयत्नेनेत्यनीतिविभागेन लक्ष्ययोजयति इति

अ॰वि॰
५५
54

त्यादिना अविशतिपतिषेधान्नार्थस्यावच्छेदः अत एवोक्तं किमस्याभिमतमिति भावः त
दात्त्वगुणादिति भावेनाधिकात्वप्रतीत्यनुगुणत्वात् न योविनिरविशेषणोः कथमिति
प्रकृतार्थानुगुणत्वात्समासस्यायोगात् अवश्यमिति विशेषणसाम्यायोगात् समासोक्तिरप्र
मेयैकदेशवर्तिन्या उपमाया अनुक्तत्वात् सामान्यलक्षणेति उपमानोपमेययोः साधर्म्यमे
दाभेदतुल्यत्व उपमेति एवमेकदेशविवर्तिन्युपमासामर्थ्यादेवानायकत्वप्रतीतिरिति
भावः अग्रेति एतानेव [illegible] श्लेषेवानुगुणा इव विशेषणोः समासोक्तिस्त्वेवन
नायकत्वप्रतीतिः नद्यादिना वक्तृताभ्रमिति विशेषणात् कथं सामान्ययोजनमपि तु श्लेषाश्रि
त्याश्लेषात् नदद्वेयादि एतदेव शास्त्रान्तरप्रसिद्धदृष्टान्तमुखेन हृदयंगमीकरोति यथे
त्यादिना अग्निहोत्रं जुहुयादिति नान्यतीति विधिवाक्येनाहितो होमो विहितः तस्य पुनर्विधाने
मदध्यद्दहनन्यायेन यावक्याभिविधेर्विषयइत्यस्य पुनरमानुपज्यते इति तथा पुनरुक्तवाद
दयदर्शनसंचार्यते इत्यर्थः उपमानुप्राणितेति [illegible] विशेषणस्यापि तेनायमर्थः स
मासोक्तिरेवेति न पुनरेकदेशवर्तिन्युपमा तत्त्वेनास्मलंकारान्तरम् यदि त्विति उद्भटादिभिः
यत्र विद्यादोषं [illegible] सर्वमेवास्माभिरग्राय उक्तः सत्कृपद्वासासाम्यस्संगनाशाहस्त
स्त्रीत्वमात्राभिधानात् [illegible] लिंगविशिष्टेति विसं
वादयोः पुंस्त्रीरूपत्वेन कार्यं भजनात्वेन एवमन्यालंकारसंभिन्नत्वमप्यस्या दर्शयति श्ला
ष्टेत्यादिना संश्लेषनायकः काल इति तत्रासौ समासो [illegible] अंगीकारो बोद्धव्या उ। ५५

स्यानात् एवमिति यथोक्तगत्येत्यर्थः विशेषणेत्यादि इहेति समासोक्तावनेनैतद्वम् शेषणा
नां चारुत्वहेतुत्वमेव विवक्षितम् अन्यथा सदृष्टार्थस्य दोषत्वाभिधानात् निराकरणेन स्वीकृ
तस्य दुष्टार्थस्यायं विषयः स्यात् एवं चैवंविधानेकविशेषणोपन्यासद्वारेण वैचित्र्याति
शयः संभवतीत्यस्यालंकारत्वम् प्रतीयमानार्थस्य वाच्यानुगुणत्वेन प्राधान्याभावादन्य
गभीकारत्वादलंकृतत्वम् अत एवेति प्रतीयमानार्थस्य प्राधान्याभावादस्य सत्त्वम् वाच्य
स्यैव प्राधान्येनोन्निर्देशात् गंभीरेत्य प्रतीयमानस्यार्थस्य गुणीभावेन गभीकारात् य
च्चैव प्रतीयमानस्य समेनीकृतस्यार्थयोः शब्दार्थयोरवस्थानेन सम्बन्धेन विषयत्वमिति श्रु
त एव नामार्थस्यैव सांसिकमित्याह एवं चेत्यादि सोऽभिप्राय इति यथा च राजेत्यादि
त्ति नव्यमस्य पुनर्निजावजस्यापि त्वं शामिजेत्य देवनाममात्रेणात्मनो दमित्यपहासप
रत्वम् एवमस्येषामपि स्वयमेवैतद्वगन्तव्यम् आदिशब्देन यस्यैकस्यैव दाक्षिण्यते
दशशतीसमये याहारविहङ्गः कारागारेऽपि गणे पतिर्निपतित शावीवामक्ष्यव गृहस्था
कस्मात्सेयमकाण्डेनैव चरणेन मेघ दुष्टानां मेको वा लानिः शङ्कसमस्याः प्रविशन्ति तनम।
त्तज मे वृषवाय इत्यादावपि विशेषणानां प्रसङ्गतो भीरत्वं ज्ञेयम् विशेषस्यापीत्यादि इ
दमिति प्रस्तुतलक्षणम् अप्रस्तुतमिति प्राकरणिकगतत्वेनाप्राकरणिकगतत्वेन च एवंका
रश्चात्र भिन्नक्रमोऽत्र द्रष्टव्यः तेन प्रकारद्वयमेवेति व्याख्येय एतच्च तृतीयः प्रकारो विशे
षणसाम्यपर एव भवतीति श्लिष्टविच्छेदफलम् अन्यथा हि प्रकारद्वयस्यास्य विषयसाम्यात्

अ. वि.
५५
55

वेपि दर्शनाद्व्याप्तिः स्यात् यथा सेवाप्रतानि दिङ्गं नगानि कृवेल्यादि अत्रप्रभापेनोर्द्ध
योः प्रकृतयोर्विशेष्ययोः साम्याभावः आवाहूकृतमंडलाग्रवयः समुद्ववतः स्थलाः सा
म्याणोग्रणिनो विपत्सद्ध यशोन्माथिनः कर्कशाः उत्सृष्टाव रष्ट विग्रहभरायशस्यरा
शसमोयावारवभूपतिवास्त्र रङ्कः तोभः सेवार्जितः अत्र स्तनयोरप्रकृतयोर्विशे
ष्ययोः साम्याभावः विशेषणसाम्यमेवेति न पुनर्विशेष्यसाम्ये एतदपि विशेष्यसाम्ये किं न भ
वतीत्याशंक्याह विशेष्यसाम्ये हि मादि यथा लोकालयानां प्रकवधंतमाससलिलजप्रस
राणामापीनोल्लासि नानाविभेतिजनः पलाशानाम् अत्र पलाशानामिति विशेष्यस्यापि
श्लिष्टत्वम् प्रकरणवशाप्रकृतविशेषणानामेव वाच्यत्वनियमाभावात्तेन निशाचरा
णामप्रस्तुतानां व्यपत्वम् अत्रचोपमायाएवव्यपदेशयुक्तेनातिशयोक्तेरिति प्रकृताप्र
पयोगादिह्नोक्तम् तृतीयास्त्विति नचैवायद्धने विषयस्तथैवायमपि भेदद्वयं कथं न भ
वतीत्याशंक्याह श्लेषभेदद्वयेति वाच्यत्वमिति नचैवायंद्वेनोर्विषयत्वस्य वाच्यातिरिक्त
रूपत्वात् तृतीयप्रकारविषयत्वेनेति प्रायान्याउक्तमायस्यापि प्रकारद्वयसद्भावाकृपादान
संभवात् एषद्वतिविवियोपिश्लेषः नचेतिद्वयनिर्धारणे यद्वेति प्राह श्लेष अत एवेति स्वाह
ताद्भेदाभावात् सकलतयेतिसभंगासभंगापदमेलनयाएकस्थितिभेदेन नत्वशुद्धश्लेषो
यथा नेयाक्षतिसहापदेश्वविपराभूतिः समुन्नयतेतेषांतेः समलंकृतनिजकुलैते श्रापि
लव्यातिति: नेषांकुरितदेनिवाजिनिवहाप्तभूषिताः प्रत्यहूयेहृष्टाः परभगरणाभव ५५

नावच्छेदकत्वेनवा अत्रपदानांसमभिव्याहारस्य हेतुत्वम् अर्थेविषयतायाम् इत्युक्तौविभक्त्यर्थेचेन्नमह
शैथिल्यंसकाङ्क्षितौतौविवक्षितेनपरस्परस्यान्वयबोधकत्वेनाधिकत्वात्तौ यत्रतौनग्रहणीतव्यौ
विवक्षितयोस्स्वरूपयोर्विशिष्टयोर्विशेषविशेषणभावेनतात्पर्यतोज्ञातत्वात् अत्रपदा-
नांसमभिव्याहारस्य हेतुत्वम् सकलनयानामर्थस्यकृतेवोदाहरणम् नन्देवंतस्यतस्यनिरवकाश-
त्वविषयः सावकाशानिविधीनांयत्रतेषुनिरवकाशस्सर्वालङ्कारापवादत्वंकेवि-
दाहरणमाह एवंवेति केचिदित्युदाहरणः केचित्तुनविषयेविकल्पस्यसम्भवान्निरवकाश-
त्वाभावात्तस्यसर्वालङ्कारापवादत्वमप्रयुक्तंयत्रतेनापिश्लेषस्येतिमाहृशाः विवि-
क्तस्यविषयइति तस्ययोगिनांयाथार्थ्यभावात् साक्षिद्वयोरविप्रकृतयोरप्रकृतयोर
प्रकृतयोर्वाविशेष्ययोः पृथगनुपादानेगौणस्यचरास्यत्वेभवति इत्युक्तत्वभावः विशे-
ष्ययोः पृथगनुपादानात् गौणस्यचरास्यताभावात् नयत्रोसाधवस्यमायवेनतनवा
तस्यमाहृष्टपविवृतिनम् एकेनैवशब्देनश्लिष्टतयार्थद्वयस्यप्रतिपादयितुंशक्यत्वात्
अत्रहिपरस्परविरोधेनस्यात्सैयात्सायवकार्थपरामर्शवेलायांमायवकार्थपरामर्श-
मात्रमपिनास्तीतिकीनावसरोपमावसरः तस्मादेवसावकाशत्वेनविविक्तविषयत्वाच्चि-
ह्नतायाश्लोकुवकेपरीभावेनप्रतीतेनैनिरवकाशः श्लेषः अन्यः सहकारइतिद्वयोरपित्तु
कस्यताप्रतीतेः वाच्यत्वमितिश्लेषस्यतुर्वलत्वादलङ्कारान्तराणांचबलवत्वात् एतच्चा
यहृदेवाग्रेदर्शयिष्यतीतितेनहायत्नम् तदेवमस्यसर्वालङ्कारापवादत्वेनयुक्तमस्माले

अ.वि.
५६
56

कारवदेवार्थस्यवाच्यवाचकभावादिदर्शनात् एतच्चालंकारसारकृतासम्यक्पंचमुक्तमितीहार्थे॰
हार्थविलम्बमयान्त्यानोक्तम् पूर्वं चामिसन्दिग्धादीनाम् अविप्रतिपत्तिद्योतकत्वाच्चहु:खा
स्यातिसर्वलक्षणव्यापकत्वेनसर्वत्रैवास्यनिरूपितत्वात् तस्य हृदयमिति त्वयैवागिनादीपको
पतिसर्वलक्षणव्यापकत्वेनास्यमिसत्युपमादीनाम् उपमानमितित्वयैवागिनादीपकाभ्यामर्पित त्व
पत्यालंकारान्तराणामिसत्युपमादीनाम् उपमानमिति
नीतेरुद्देकात् अतएवेति अस्याविविक्तविषयत्वात्संभवात् अनिभानमित्याभासमात्रम्
नपुनस्तत्रैवविश्रान्तिरितिभाव: पुनश्चयथान्योपपद्यतेतथासमनन्तरमेवोक्तम् अस्य
वशाद्वार्थाश्रितत्वाद्भयालंकारत्वंदर्शयति अलंकार्यमादिना तत्रच यावत्एवम्
र्थो: स्तु:शाब्दान्तावत्तएवहीत्यायुक्त्यावक्ष्यदर्शनमित्यादावपिशाब्दस्याश्रयत्वाच्छा
लंकारएवायंतत्कथम्नयथोक्तमित्याशंक्याह यद्यपीत्यादि एकत्वावसायाद्यभिनिवेश
च्छेदत्वादे:अपह्नत्यादिभेदंविनासादृश्यनाशोह्युपाभिधानात् अतश्चातिशयोक्तेरपशब्द
यस्यवस्थितत्वात् एवंचेतिसकलच्छेदत्वमित्यादौशाब्दस्यहेतत्स्यानीयत्वम् अर्थस्यच
फलहेतुत्वस्यानीयत्वम् अपरेचेतित्वात्वमित्यादौजनककाव्यस्यायेनेतिपरस्परंसंवलितत्वात्
एवंचेतिरसकच्छेदत्वमित्यादौअन्वयव्यतिरेकाभ्यामितिकृत्स्नच्छेदत्वमित्यत्रशाब्दस्थितेरूप :
शाब्दपरिवर्तनेनकृतेनरूपस्यापिशाब्दस्यक्त्वादलंकारत्वमेवेत्यर्थ: आश्रयाश्रयिभा
वेनेति नपुनरन्वयव्यतिरेकाभ्याम् तान्याहियस्ययद्वेतकत्वंतस्यतत्कार्यत्वमिति पुनरस्त
दलंकारत्वम् लोकवदिति लोकेहियथाकर्णाश्रित:कुण्डलादि:कर्णालंकारउच्यतेनपुन: ५६

स्ववर्णीकारहेतुत्वान्नदलंकारः न हेवं सममेतोयोद्दलनाय पूर्वमस्यामेः सहसंकरोऽवेलन
हीवाच्यत्वमिति यदुक्तं न देवं प्रपंचयितुमेतत्कर्तकेनावद्दष्यालंकारवाच्यत्वं दर्शयति श्ले
षेत्यादिना तृतीयकक्ष्यायामिति प्रथमकक्ष्यायां हि रूपकप्रतीतिरेव द्वितीयकक्ष्यायां
श्लेषप्रतीतिः श्लेषस्य हि सर्वालंकारापवादत्वमित्युक्तं रणोक्तेरन्यालंकारवाच्यत्वमेतन्
वाच्यस्योक्तेनत्यवचनविरुद्धत्वायमनेषामिति ध्वनितेन तु रूपकसमासोक्तिरूपान
वाच्यत्वमेतस्यां शयकक्ष्यायां दर्शितम् वाच्यतु इति विद्वन्मानमेतावता वाधिकेति रूपोद
तराणां एवं श्लेषस्याप्यलंकारान्तराणां च परस्परं वाध्यबाधकभावेषु कोन्यैः सहाप्यसं
कीर्णत्वं दर्शयति इहेत्यादिना वनतावह्निमस्य प्रवेशापि वनप्रहननमेभवीति विशे पृ॰
षणे लिंगविपरिणामेन योज्यम् वडवाग्निमप्यप्रवेशयतीति तेनवाह्निप्रवेशास्यामिति
श्रा हस्तपरिच्छाववशाय ह्यिनाकाभ्यासोयमिति यत्र तिर्यग्वाह्निप्रवेशायोवेल्लनेन्यथा
स्थितयोरप्यन्यथाभूतानाम्भोनाम्याम भेदेनाध्यवसायः नन्वेतत्केति न च हननान्तक्रिया
योगात्मामर्थः फलेन नेति उच्यत्वात् इत्यत्रापि सर्ववत् पुनश्चेति हननफलयोर्ह्येयापृथक्
त्पमाणत्वात् नत्वविरोधालंकारस्याविरोधपदवनववक्रपेनत्प्रहननात्क्ते च समाप्येनावि
रोधपदवर्णनापीति विरोधालंकारालंकृताधिः कथमसंगत्यादेर्नत्वेवमन्ते इत्याशंकाह
विरोधस्य चेतस्मादित्यद्रष्टत्यादि विरुद्धाभासत्वाविरोध इति श्रुतपदवर्णविरोधस्याभासमानत्वा
यथावभासं विरोधाभासात् वाच्यप्रतोहः नापि वाच्यत्वमावपिदेतिकज्वलत्वं भन्तमपिक

प्र.वि.
५२

द्धिवं ह्यावभासवद्दस्तिप्रत्ययप्रसिद्धत्वात्सर्वे विरोधबोधयोः पश्चाद्विरोधधीरिति बाधकस्य बाध्या
द्वयम् नन्वबाध्यानिश्चयप्रयोगे नैतदेकस्मिन्निश्चिनायप्रवेणाबाधः बाध्ये बनतश्चैवश्वनीयते किंतन्नह
नैस्यादिति चेन्न सकलङ्कतिमिमभिनिभ्रमः तथा हि शुक्तिकारजतभ्रमीविक्रामतिलविश्रांति
द्धिवनात्र प्रथमप्रवृत्तविकल्पप्रतिभासस्वभावबाध्यविज्ञानसमुत्पेसमेनैवबाधकत्वमिति बा
धोदयेपि पैत्तिकत्वलक्ष्म्यमेनिमित्तिकवैद्दुष्यावभासवाधिकद्वयप्रतिभासाविहतः केवल
मत्र तद्दृष्टादेवानुपपद्यमानबाधकसकलङ्कतिनैवावगम्यते सकलङ्कनिबन्धप्रतिपत्तिश्चाव
ह्यांशप्रतिनिमित्ततानुपपत्तिः नहि पैत्तिकः स्वपित्तविकाराद्धवलत्वेन शंखदर्शनमन्यमान
स्तत्रदाहपाकाद्यर्थं तथा प्रवर्तते तिमिरदोषवशान्नानानेकत्वेन तैमिरिकोपि बहिः शंखद्वयास्तित्व
मवहरति विषयेनप्रवर्तयोममेनानुपपद्यमानतानुरूपलङ्घनिबन्धनप्रतीयमानापिविरोधप्रतिपत्ति
पेक्षेणैव लाघवावतारो निमित्तमभावस्तुपपादात्मस्तूहते यतोऽनुपपद्यमानत्वेन सकलङ्क
तिबन्धुपपद्यमानेनैनचव्यवहारोनिमित्तस्त्वभिलिपरस्परविप्रतिषिद्धत्वाद्द्वयमवविरोधा
त्तुनयोः कथमेकत्र समावेशो घटते प्रतनश्चानैनैवाभिप्रायेणाह प्रतनस्माद्धि विरोधाभास
नसमयएवेति नन्वबाधकोदयसमये इत्यर्थः बाधोदयानन्तरं विरोधस्यान्यैलोकस्तवेनश्रुत्य
तेरस्तुपपादितमस्थितेनचोक्ष्यताद्वैतविरोधस्यतिबाधोदयाद्यभावानवस्थानुपपत्तावितिश्री
यते बाधस्यचस्वाश्रिकत्वबत्वहूनपर्यालोचनालभ्येनस्पष्टनहि विषयस्यापिसर्वशोनाका
लमेवोल्लासः सम्भवतिनस्यबाधाबाध्यविष्टनाद्वाय्यस्यचस्वैककालभाविताभावातन्नप्रतन्यथा ५२

हि निर्विषयो बाधः स्यात् अतश्चोत्तरकालेन तु विरोधसमाधिरिति भज्जिते यथेष्वजानानेला ।
यमर्थान्वेषणीयः यदि हि बाधः प्रागप्युक्तो यः स्वाधिकारवशेनान्यमनेतमिरिकवेद
देयाभासवत्त्वरसत्पदोल्लसितेतु उनीत्योक्तो न्यायेनैव न स्यादिति अवाधितएव विरोधउ
न्मस्तानिमित्तविमिश्रकस्तु उत्तरकालेन तु विरोधसमाधिरिति सद्वसमाधिर्ज्ञाकदिग्यथार्थाधिगमा
देवव्यपेते इति विरोधसश्लेषोदाम तद्दशादेवाक्षोभ्यानम् तथाचात्रानयोः संकीर्णत्वमात्रमे
व न पुनः संकरालंकारः स च यथा सजातपत्रप्रकरान्वितानि समुद्वहन्ति स्फुटपाटलत्वम्
विकस्वराण्यर्ककराभिभावाहतानि पद्मानि च वृष्टिमीयुः अत्र श्लेषस्तु तयोपमितयोर्वैकवा
चकानुप्रवेशेन संकरः प्राच्यानां मते पुनरेतन्मतिभोक्त्यान्निहेतुः श्लेषाद्यमिमात् श्लेष
स्यान्यादि तेनाय यत्तस्याभिधायेणात्र ग्रन्थकृता नोक्तः यद्वत्र्यो नेतन्त्रप्राकविचारयत्
संकरालंकारे अत्र प्रत्यमेव विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः द्वयोर्नानरूपविरोधश्लेषो
द्भावलंकारावितितद्देव समत्ताभिप्रायेण स्यालंकारोऽनेकवदन्यालंकारैः सद्धर्वाद्य
बाधकभावे संकीर्णत्वे च प्रकारश्च शब्दशक्त्यौ अत्रैकांशानेति विशेषश्च प्रतिपादयति यत्र नियाधि
नात्र सर्वयनाभावादिति उपलक्षणमारब्धस्यास्य संकीर्णनीयत्वात् अत्र सङ्गति ऋषभस्य निष्प्राप्ति
नीति का उक्तं नयनेति ग्रन्थं ह्यस्यापि वितेतत्त्वाभिधेयतायावक्रमसानिश्चितिरस्येनेनासं
वेधार्थं मितिमेयगात्मेव यथा अतेद्वेदाभरणासमूहापितमस्मयानाद्वकानवरला
यणामासानेदनकरोति तिकम् अत्र प्रकृतानाप्रकृतनयोरभवत्वार्थवेमाप्रसमासोक्तीति ।

श्र॰वि॰
५८

नायिकानिष्ठायो वैषम्यं कल्पनीयम्‌ संबंधांतरेणेति यत्र पादश्लेषेण विवक्षितेन श्लेषेणेति शब्द-
शक्तिमूले ध्वनौ श्लेषेति शेषः संबंधिनापि प्रकृताप्रकृतयोः प्रकारांतरेणासंबंधस्योपमा-
दीयत्वे शब्दशक्त्यभावात्‌ उक्तं इति काव्यप्रकाशकृताऽपीत्युपमानमिति शेषः । स्वचिन्तमिति
शब्दशक्त्यानामेव विभज्य दर्शयति तथा चेत्यादिना अत्र श्रुतिरित्येव शब्दशक्तेरभावात्‌ अ-
त्रैव यथापि स्तनादिरूपार्थशक्तिरप्यस्तीति वस्तुध्वनेः क्रमेण शक्तिमूलत्वमेव तथापि शब्द-
शक्तिमूलत्वमस्य ग्रंथकृतान्यमतानतीयाउक्तम्‌ अत एव शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिर्यु-
क्तो न समहानयनवाविभाति गुणसमलंयाप्रधानतामस्य कथयतिच्छिदायर्थ्यस्तनक-
लशान्यनभिमानितोदयत्‌ अत्र केवलस्यैव शब्दशक्त्यासांख्यवृत्तिरूपत्रयस्याभिव्यक्तम्‌ य-
त्तु काव्यप्रकाशसंकेते ग्रंथकारेण वस्तुध्वनेः शब्दशक्तिमूलत्वे विप्रलंभेन उदाहरणमभि-
प्रायेणोक्तमेयम्‌ तत्र हि पथि श्रुणा इत्यपदार्थवर्भिनया उदाहरणत्रयमयशक्तिमूलम्‌ शब्द-
शक्तिमूलवस्तुध्वनेः श्रीमम्मटेनाप्युक्तम्‌ इत्यत्र यथासंभवमेव विचारितम्‌ एवं स्वमतेन
श्लेषस्य पंथोपपत्तिः स्वरूपं प्रतिपाद्यापि शब्दान्तरे यायान्तरोपितदीयमेवमतं दर्शयितुमाह
इत्येत्यादि भूतार्थोवास्तवः सवेप इति श्लेषमपसंवेद्यात्‌ आद्यमादिमाहुः एषपर्यवसायिपङ्क्ति-
तिस्वरूपासमस्तात्वरतिश्रुपङ्क्ति लक्षणोदाहृतेनेति निर्णीतव्यादिनाच्छिन्नीयेति पङ्क्ति-
तिपर्यवसायिमाहुः एष रूपापदर्शितेना कुमुलादावित्यादिना अत्रार्थग्रंथकृताभिमतः सर्वालंक-
रापवादइति न केवलस्याचमनानुसारस्तकं यावत्पङ्क्तिपर्यवसायिमाहुः एष रूपापङ्क्तिः ५८

58

तिमेदेशितनमनात्रसारमेवोक्तः यदन्यत्तियानोकौवोनवः प्रकारोविधनेदन्तएकमेया
ऽटसिद्धानाश्रयेणानशेकमितिप्रतस्यावाय्यक्ष्मानेवृत्यादिशणस्मेषमलायानोक्ति
लक्षणएववाकार्थीभूतवेनविश्रातेः उक्तंतिसमनेतरयवलमासोभ्यनेनतरपरिकल्प
घयोर्वेवेनतद्विशेषणसामान्यादिनाप्रसंगात्मम नामेवाह अप्रत्लनादित्यादि नविद्यप्रस्त
नस्यवर्णानमेवाप्रक्तमितिकथंतस्मादपिप्रत्लनस्यप्रतीतिर्भवतीत्याशंक्याह इहेत्या
दितद्धिन्यप्रत्लनवर्णानम अनिप्रसंगादितिसर्वस्मात्सर्वप्रत्ययापत्तेः नस्येवतिद्विविध
समवायस्य सामान्यस्यविशेषाश्रयताद्विशेषस्य वसामान्यानिष्ठत्वात्सामान्यविशेषयोः प
रस्परमाश्रयणासंबंधः एवंकार्यस्यकारणापरतंत्रत्वादन्यावस्थस्यकारणस्यचकार्या
न्यवेक्षाकार्यकारणयोरपिसंबंधः इत्यमनन्तसंबंधदूषणंवास्तवम सात्त्व्यपुनः प्रती
तिकमेवप्रतीतावेवसदृशनवस्तुतेराणसदृशस्यवस्त्वनवस्यप्रतीतिसिद्धेः वस्तेवादि
वस्तुनवप्रतीत्यावस्तुनवप्रतीतिनेस्यात अनयेवंभेदानिकारणकार्यस्यकार्याद्धाक
रणास्यप्रतीतो नयापीतिसन्यपियंचप्रकारकेक्लिष्टशाष्टप्रेयावाइति एवंक्लिष्टशाष्टनि
वेषनापिप्रत्लनप्रशसाभवतीत्यविवादाद्धपिः अतएवास्याकृप्रकारत्वमनुक्तम् प्रत्ल
नेदतिप्रहत्तवपर्वणिनस्यैवप्रकांतत्वात अत्रवाकानेशेषानेविशेषात्मनिप्रत्लनेप्रहत्त
वयेतियतशुभाशुभकर्मलक्षणसामान्याभिधानमयोनवन्यासदत्लन्यमध्यनेहसद
हरणमेवेणदाद्धियते यथा इजेनदृष्टिनमनसापुसोऽस्वजनेनापिनेवविषामवालःपाय

अ॰ वि॰
५९

सहोरागपद्यपि कृतं न कृतमभव्यतयति अत्र केनापि दुर्जनेनेन विप्रलब्धस्य कस्यचित्सुजनविशेषे
णविशिष्टभोजनं जायते तस्य सुजनविशेषविशेषप्रस्तुतेप्रस्तुतसमाचारोक्तिः तेनेयमप्रस्तुतनाका
रणान्तरस्तुतस्य कार्यस्य प्रतीतेः यथा वा अनेन सार्धं सवयूथनानेकजन्मसु रीतश्च तिरेव हृदय
विलासवानायनसेवनेन ज्ञाता आसयोध्यानगरींविधेहि अत्र सपदगात्रिकाकारणाप्रस्तुतेनका
र्यस्याभिधानम् ननु वाच्यकार्यकारणस्य प्रतीतेनीयप्रस्तुतप्रशंसा तद्दृष्टान्तस्य पर्यायो
क्तेरेकार्यकारणविषयमाह नविमादि अप्रस्तुतप्रशंसेति सर्वालंकारकाभिमानं तत्रेतिहृ
यनिर्धारणे तदेव वाग्गतौ नामात्कार्यमेवोक्तं कारणस्य गम्यमानत्वात् ततश्च तिरूपोदि
कार्यकारणयोः प्रस्तुतत्वात् सैद्धेवेति अप्रस्तुतस्य कार्यस्य प्रशंसितत्वात् एतेन ह्यो
र्योरप्रस्तुतेन पर्यायोक्ते प्रस्तुतस्य प्रस्तुतेन व अप्रस्तुतप्रशंसेति विषयविभागः अत्रेदं सामा
न्यप्रस्तुतेन पर्यायोक्ते प्रस्तुतेन व अप्रस्तुतप्रशंसेति विषयविभागः अत्रेदं सामा
नाविशेषयोः प्रस्तुततात्तेन वा कार्यकारणयोः प्रस्तुतेनापि कार्यात्कारणप्रतीतिवकारणा
त्कार्यप्रतीतेर्वैचित्र्याभावाच्च पर्यायोक्तकार्ये हेतोर्भेदस्यामान्यापास्तथा अप्रस्तुतप्रशंसा
यास्तु रूपं सेवगान्यते इत्याद्युक्तमयुक्तम् यद्येवं तदत्र पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसयोः प्रस्तुता
स्तुतरूपकार्यप्रस्तुतेकारणाकृष्यमाहुरयतीत्याशंक्याह एवं चेत्यादिना द्रष्टव्यमेवनिवाध्य
स्तोपस्थाप्यकतनेनेतिस्वसिद्धये परस्यापेक्षणात् समर्पयतीति निवाद्योथः इत्यंच स्वसिद्धये प
रानेपः परार्थं स्वसमर्पणम् उपादानेलक्षणा वेसक्तालक्षणा द्वयाश्रितत्वाद्विनयोरवान
रोपिविषयभेदोऽलीत्यवगम्यम् ननेश्चतिशूनेयाभिमविषयत्वात् अन्यैरतिकाव्यप्रका ५९

शकारादयः सर्वेष्वेव पर्यायोक्तमप्रस्तुतप्रशंसा वास्त्विमभिप्रायः इदं च साधर्म्यात्सा
दृष्टान्तोदाहरणान्तोऽपि हर्षमन्तुहित्वा नामभेदनातिसाधर्म्योदाहरणान्तोऽयमनेनातिदेशवाक्येन
लिलिखितुमः अथ हि शब्दार्थयुक्तः यस्मात्केचित्सत्रिकाभिलिखितः इति शमिद्धिः तेषाम्
वयानाऽनुदाहरणपञ्चिकानलिखिताः अतिदेशवाक्यपञ्चिकान्तरालिखितानि तिर्यग्भासमे
गतन्नम बहूनि पुनरुदाहरणानि इमत्रापि यमेवाभिप्रायो योज्यः अतस्तु एतावत्यः प्रोक्ता
मनुभवति भवतोऽपिमधुरायदोषः सर्वेषामिह त्वलविकारोऽपि अभिमतः तमस्माभिरप्यहाद्वैधदृ
मधुश्मत्वे पतितः किमितो दोषः अस्मान् पुनरगुणत्वाम कृष्णवः तथा पतनः स्मो भवति
महत्तनोपतानायत्वस्माकालेनानलकारवन वानायोनियास्यति चान्ये एतावतव्याख्ययाति
यत्नालोकवाहेस्त्वमोऽभिस्तस्मिन्नवप्रकृतिमहतिव्याप्तिलक्षा अवकाशः तथा पश्यन्ति
पतितनाऽप्रवेलव्यापिरावरणाननाद्गुदपि चरी गर्वामद्रः समरुद्ररकन्यरः निजमस्तु
वितानस्त्वामामश्रुरणाविकारशतार्द्धलाः पदिनस्तिनकारणः काकः कदाचित्करिष्यति
इत्यायुदाहरणान्यत्र मध्ये लिखितवानित्ये ये वर्णसत्यसंगतत्वस्यात् अतएव साधर्म्याय
म्यवाच्यमेभवअस्फुटापव तदस्याप्यपणोतिप्रज्ञानरागोपण एतदिति अतएव तेन नम
हयज्ञानस्करणम् एतच्च साधर्म्याद्दिभेद एवकेवाच्यमदर्थान्तरन्यासरहितोऽयो हि
षयोभवति अन्यथापुनरस्यापवेदष्टान्तोऽतिदर्शायितस्माद् तदेतच्चाहि सर्वत्रैतेन नै
तल्लक्षणव्याव्यभिचारदुष्टः अन्यायनेति अप्रस्तुतप्रशंसाभेदानामेव वाच्यत्वकथ

श्र.वि. नान् अंशेहेतिसामान्येनेत्यादिना समर्थनाद्दिष्टेति साकांक्षतया उपादानापेक्षत्वात् उपादानमि-
६॰ ति एवमेवेतद्धीति नैराकांक्षोत्थापनलक्षणं कार्यकारणभावाश्रयमेव भेदद्वयमेकाव्यलिंगत्वे
६० ऽप्यत्रादेकवचनमिति सामान्यविशेषभावाश्रयमेव भेदद्वयमाश्रयणीयम् विशेषेणापि
सामान्यसमर्थनेयत्र सामान्यवाक्यस्योपपादनापेक्षत्वं तदायमलंकारः नहिविशेषाम
कांगस्यहनूपपादानेष्युपाशोज्वलेवेलत्तेपनवारितमात्रमेवप्रतिष्ठानिमित्तमितिसामा
न्यात्माद्वकृत्वोद्भिःसिद्धत् यत्रगुणःस्वतःसिद्धस्तवप्रतीतिविशदीकरणार्थं नेदकेद
शमूनउपादीयते नत्रोदाहरणालंकारः गुणसन्निपातेदोषनिमज्जनात्मनःसामान्य
स्येनैराकांक्षेणासिद्धस्येदोःकिरणेष्विवाकइतिनेदकदेशभूतोविशेषस्तत्प्रतीति
विषदीकरणार्थमुपात्तःयत्रस्तुविशेषसामान्येनसमर्थनसंयोनवन्याम इत्यत्रविशे
षेणापिसामान्यस्यसमर्थनमितिसमर्थनीयम् अन्यथासमर्थनाभिःस्यात् तस्येवतिस
हसाविधानमावस्य एतत्कार्यविरुद्धमितिमेपरहरणानुपकार्यविरुद्धम् सामान्यरूपतयाप्य
नेनैवयत्सेणाविशेषःसामान्येनसमर्थितइत्युक्तम् सामान्यतत्रविशेषेणसमर्थ्यतेयथा
गुणानामेवदीरात्म्याद्धुरियुर्योनियुज्यते असंजातकिणस्कन्धःसुखंस्वपितिगौर्गडी
अत्रापिसमर्थ्यसमर्थकभावसमर्थनाउदाहरणत्वेनवाच्यम् उदाहृतमितिसहसावि
दधीतेत्यादिना गुरुएतदुपसंहरन्नन्यदवतारयति एवमित्यादिनानेदवाहगतस्यापी
त्यादिना ननुकथमेकस्यैवकस्मिन्कालेगम्यत्ववाच्यत्वेचसंभवतीत्याह गम्यस्यैवेत्या ६॰

दि प्रकारेतन रेणेति कार्यं हि द्वारेण। अतश्च निष्कर्षे ऐवे कस्मिन् काले गम्यत्व वाच्यत्वा सम
वात् कार्यादि द्वारेणेत्यादि शङ्क्यः प्रकारे अभिधीयमाने हि कार्य तद्दिनाभाविनां
लक्षि इष्टप्रकारेणमाहि पतीति गम्य स पि तद्व्याप्यमाने मिति यदेव गम्यते तेन स्वव
भर्जतरेणाभिधानम् अतश्च स्वर्गादेर्जयपुत्तन यस्तदीयः स्वामार व तत्तुय
वाहननामधेयः द्वौ रवेति विजयी रविलासिनी नो स्वभाव शोभमके त्रियदर्शनय २
इत्यादावेव न इलेकार प्रकारे नेन वाच्यम् बहुधा जयदिति क्रियमाणेन गतो कम
का भानी इतित्यादि वेदन इकाव्यमेव स्यात् न च दोषाभावमात्रेनेलंकारत्वं युक्तमिति
दृष्टः आयुक्तम् यतु स्वभाव शोभि प्रियदर्शनात्मककार्यद्वारेणाथ्रेस्व स्मि प्रार्थ्य कार
णद्वारस्तद्वयप्राधिव्येनेतदिन प्रकारान्तः पातितास्य वक्तृत्वेन युक्तमिति निवी
नैव पर्यायोक्तां नत्वाचोप्युक्तिः अतएवेति द्वयोरपि कार्यकारणयोः प्रस्तुतत्वात् काये
मुखेनेति पारिजातमञ्जरीस्पर्शनद्वारेण मध्यः स्वर्गविजय इति कारणद्वारः वर्णनीयमि
ति प्रस्तुतमेवेत्यर्थः आदेति कृति निदाध्यामित्यादिनाप्रमाणेनतादिति वज्जवाच्यप्र
कारणादि पर्यालोचनात्मनः बाधितस्त्वपेति आस्तुत एव प्रस्तवलङ्घनार्थः अतएवास्या
धनेभेदः सहि विश्रान्तेवाक्यार्थेवक्तृवाच्यौचित्यपर्यालोचनावलात् गम्यते इह पुनः
प्रमाणेन बाह्याधितः सत्वाक्यार्थः स्वयमनुपपद्यमानत्वान्नत्वात्र निदाघे समये
तितरेव प्रकृतवाक्यार्थस्य विश्रान्तिः एव अप्रस्तुतानां सर्गः सुभगतथैव अनपरेति।

अ.वि
६१
61

र्थ्यदः इदानीमन्यद्दोषमन्यज्ञाविलोकस्य इत्यादौ विशेषणेन वाक्यार्थवक्तृवाच्यो विषयपर्या
लोचनायावलम्बितायाः प्रतीतेरितिथमिति विषयत्वमेव युक्तम् एवं वादिन प्रमाणेन तावत्
एकाद्वितीयावेवमभिद्यन्ताद्वेषवाद्यवाजक्तीति नेषु न वेके वह्निविधाव्याजस्तथाति ति
रचितम् अकारअकारभावो हि सामान्यलक्षणसङ्गावे भवत्यसम्भवत्तस्मात् सामान्यलक्षणे
शेषाभावात् शब्दनिविषये न सामान्यमाश्रित्यद्वयोरप्यभिधानम् एवं तु तन्निराश्रयम्
प्रसक्तताभ्यां निराकृतयोः प्रसक्तयोर्गम्यत्वमित्यत्र प्रसिद्धम् यद्येवं तत्किमिदमप्रस्तुत ।
प्रशंसैव न भवतीत्याशंक्याह स्तुतीत्यादि न हि सामान्यविशेषादौ नागम्यत्वमुक्तं
विपरीतलक्षणायेति सति निमित्तत्वावाच्ये वैपरीत्यप्रतीतिरिति भावः अन्यथा हि सर्व
स्यात्सर्वप्रतिपत्तिस्यात् लक्षणा चमुख्योऽर्थबाधपूर्विकैव भवतीत्यभिधीयमाना ।
याः स्तुतेर्बाधितत्वरूपत्वमुक्तम् अप्रशस्यतिरस्कृतायाः बोध्या न स्तुतिनिरपेक्षोपदानमप्य
तमेव भवति न दैवाल्लेकायत्वेनाप्यदोष दर्शयितुमाह किंकृतेत्यादि उन्मूलिते
तिस्तुतिरेव वाच्यत्वेनोक्तमर्थः श्लिष्टाभिधयोदाहरणमेवेतीदृशिनात्पर्यम् अतश्च
स्याहिलावननकारेणाद्यपजस्तन्यदाहरणत्वमुक्तं न दग्धकमेवेति भावः उदाहरणे
त्याश्रयनमेवाह अकार्यत्वप्रमाणयोरित्यादि न ह्याद्विविधस्यापि वक्तुमिष्टस्यानप
वविधानार्हत्वेनोक्तमसङ्गतिनिर्देशः बाधितस्वरूपत्वाद्धि निर्णीतकारणत्वेऽविधानार्ह
तस्यासम्भवात् यद्येवं तर्हि सावकाशपूर्वेणेत्याशंक्याह न स्येत्यादि अन्यथेति विशेषण ६१

तिपत्तिर्यदि न स्यात् न स्वविषयं दर्शयति सर्वेन्द्रियादिना उक्तस्येति वक्तव्यः कथं न स्वरूप·
स्य ग्रासस्थितिनाभिधानेनेति सामान्यशुक्लेना यो कि शुक्लेन वा ग्रासस्थितिनाभिधानादे
न शब्दस्याहि सर्वेषां विवक्षितार्थस्यानिषुपमायेदवगतीति प्रसंगः कैमर्थक्येति किमर्थमे
तदिति पर्यनुयोगानुपपत्तेः एवमिति कैमर्थ्यपर्यालोचनानपेक्षणाहरणाद्रूपा।
नात् वर्ततीति शङ्क्याः यदाहुस्मामहः वक्ष्यमाणकविषयलक्षणोपपादकाधामतः प
कक्रूपतयाशेषाभिर्दिश्यतीयथाक्रममिति तेनास्मकमेतन्ममनमितिभावः वक्ष्य·
माणविषयोपि हि कथं न सेवानिषेध्यताकिमर्थमेतत्कथ्यते इति कैमर्थ्यपर्यालोचन·
मेवप्रतीयते इत्येकपदात् तेप्राहुस्तार्थ इति तस्यार्थमेदाभावाज्ञावा वेणाविति नयुक्तं
न किमिवातेण भवन्मते युक्त इत्याशंक्याह नचेत्यादि ग्रातेण इति विशेषः कार्यका
रणयोरभेदोपचारात् इष्टस्येति विशेषात्मनः प्रत्यक्षस्येति विशेषणात् एवं निषेध्यविशे
षयोर्भेदेनाविस्थितेनानयसामान्यलक्षणसम्भवोस्तीतितात्पर्यम् ननु सामान्यो सर्व
विशेषाणां सामान्यानुप्राणितत्वादेकत्रापि कृतो निषेधादिरूपरत्रावश्यमेव प्रसव
स्यतीति कथमत्र निषेध्यविशेषयोर्भिन्नविषयत्वमुक्तम् सत्यं यच्चाध्येवं तथाप्येत·
न्मस्दर्थमर्थवशेनन्वयनयालावगतेः इहैव ग्राहमेवेतदातेषां नार्थं वदा·
यातम् तथा ते हि रूपकादीनामप्युपमात्वं स्यात् तेषामप्यार्थस्य सादृश्यप्रस्य
भावात् एतच्चोद्धरविचारे राजानकतिलकेनैव समर्थं च शुक्लमितिनतथा।

श्रु.वि.
६२
62

साभिराविष्कृतम् नेनेतिनिषेधविशेषयोरेवभिन्नविषयत्वादोतेषशाह स्याधिभेदात् य
त्त्वविशेषः सकिंवाच्य इत्याशंक्याह विशेषस्येत्यादिकथनमेवेतिनञ्पुनः
सातत्यहतनादितिकथनम् सामान्यप्रतिषेधेतिसामान्यमेवाश्रितोनञर्थः विशेषनिषु
नेनेतिसामान्यविशेषाविनाभावित्वात् निषिध्यतेइतिअत्रेतिन्यायव्यवसंवेधनीयम् अत्र
नरगनेनेतिसामान्यप्रतिषेधेन्यत्रापिसंबंधः अत्रापिहिस्रुपरीक्षोक्तिः सामान्यस्व वि
नैवनिषिध्यते विशेषस्य हि सातत्य इत निषेधनो भवतिनिषेधानेन नरेतन्मनीतेभी विनिन
निषेधासंभवात् नत्स्मान्निषेधः शब्दासमर्पितेनकालमर्पनीयमानेनचविषयसंभव
ति नस्येत्याहेवम्य नत्वहयोरात्रेपयोश्रुतयोर्भेदः संभवतीतिकथमेकस्यैवोक्ता इत्या
शंक्याह शुहेत्यादिकल्पनमितिनञ्पुनर्वचनमञ्जावइत्यर्थः वस्तुतोनिषेधप्रसुतेनविशेष
इत्यनेनयस्यैवनिषेधप्रसक्तस्यैवविशेषइत्युक्तनिर्वाहितम् ॥ इत्थंवासेसंत्रुहासित
भयत्रालिंगागांत्वगांऊरुत्र ग्रहवाललहि इमिणागसणास्मिविलेव ग्रारेण इ
त्यत्रपुनरुक्तस्यालिंगनस्यनिषेधोविधेनात्यथाभावात्निषेधासमतोयापादितेन
इदाहरणानवाच्यम् यत्रोत्रविलेबकारिणाआलिंगनस्यैवनिषेधेनगम्नविधिरुदे
वितः सचविधिरत्रपथगमनतादप्रस्यानलत्तणानिषेधंलत्तयति अत्रेचगमनस्याव
श्यपविहायेनादिविशेषः प्रयाजनमालत्तणायाआलिंगनस्यैवचेष्टनतगम्यमानस्य
विधिरेवपर्यस्यन्निषेध इतिविवत्तितार्थविप्रलापएवस्यात् अतस्मोक्तविषयविहित ६२

निषेधेष्टापत्तेषत्वमन्यत्र निषेधोऽन्यत्र च विशेष इति न वाच्यम् प्रसादस्येति वस्तुतः नन्वप्या
सिति तत्कथनस्यैव निषेधः सामान्यद्वारेणाति भणिष्यामीति भणनेन सामान्यमेवाश्रि
तोऽयमर्थः अत्र अतनत्वद्वारा योगीरणापरमेवतितत्स्वविशेषोपादूरकत्वम् इष्टस्येति काका
हित्यायनयोजनम् अशोक्कावितिसंवदुत्तमित्यादिना अंशांतरस्येति ध्वियते इत्यादेः
किमथवाह तत्र लिप्तेनेति सामान्यरूपस्य च निषेधः एवमप्यस्य विभज्यस्य स्वपश्चतिण
दर्यतिएवचेत्यादिना उपभुज्यते इति एतत्खलुष्टूपमनन्तरेणाक्षेपएव न भवतीत्यर्थः
नदेवाहनेत्यादि निषेधविधिनाक्षेप इति सम्बन्धः एतच्च नवज्ञापिपोज्यम् यदाहुः
विहितस्य निषेधनं न निषेधविधिर्भवेत् निषेधनैव विधियैतत्राक्षेपः प्रकीर्तित इति न
च निषेधविधिर्यथा एषस्त्रीरादजन्माकुञ्जरकुलपतिः सयमाकाशगंगाञ्चायस्य शीर्षं तदे
नमादिदमलिसिंहेनेन्नमधेयासम् सेषाहालाहलश्रीवलयितनयनवोनागराजालपते।
केकालकालियावैरिदमपितदलमाषितेरौनमस्ते अत्रालमिति निषेधस्यैव विधिः अ
नएवननस्यासमानम् नेदमागात्र न विधिपर्यवसानम् इत्याक्षेपोपयोगित्वात् सामर्थ्याश्च
भाव इति नायमत्रालंकारः सद्धि वनुष्टयस्य सन्निधावेव भवति विहितनिषेधस्तु यथा अहम।
मः श्रिवमलवल्लीवितनेकिंविहाय त्वमहेहमतः श्रृणुतावयन्तचष्टतोषुष्माससवोज
लिः यद्वा किं विनयात्किमिभिर्मसमीरणप्रचलित्सकामस्तमायति स्वयमेव नन्दमनसोप
श्रापदैन्यम् अत्र विहितानां विनयादीनां निषेध इति विहितनिषेधः एवं वाचनाभे ।

पालंकारः निषेधेन विधिरत्र तु स्वशब्देनैवोदाहृतः पूर्वत्र निषेधः स्वयमनुपपद्यमानत्वात्स्व
यमेवात्मनस्तामानेविध्यर्थं स्वसमर्पयतीति परार्थस्वसमर्पणासिति एवं लक्षणामूलत्व
मस्मासिद्धम् एतदुक्तमत्र स्वस्वरूपमविश्रान्तेः परार्थस्वसमर्पणम् इत्यत एव सा श्रान्तपो
निषेधस्य स्वभासनात् इति निषेधविधौ विहितनिषेधे पुनरभिधीयमानो निषेधः न पुनः स्व
सिद्धये परान्तेपरस्मैवे लक्षणामूलत्वमत्र वाच्यस्य स्वार्थ एव विश्रान्तेर्मुख्यार्थबाधाभा
वात् अत एवास्य स्वसिद्धये पराक्षेपः प्रतिषेधस्य यत्र हि आक्षेपस्तत्रैव इह प्रतिषेधस्य स्वभा
सनादित्युक्तम् यद्यपि लक्षणायाः स्वसिद्धये पराक्षेपस्य आगमाभावः प्रायेण तु के
सत्याख्यानन्यत्वाच्च यदपि प्राच्यानामपर्यालोचिताभिधानमित्येवं परमेतदुक्तम् न च
यथैवानिषेधस्यासत्यत्वात् द्विधा पर्यवसाने आक्षेपोऽतः स्वदैवविधिनिषेधपर्यवसाने
कोनामालंकारः इत्याशंकाह विधिनेत्यादि अनेनाक्षेपस्यापि शाब्दसामान्यविवक्षयेति सा
मान्यविशेषभावमाश्रित्य वाक्यप्रकारप्रकाशिभावः कथितः ननु वाक्ये वा विधिनिषेध
योर्निषेधविध्याभासत्वकल्पनयोः सामान्यलक्षणायोगात् तथा चेति निषेधस्य विधि
पर्यवसानात् अस्य चालंकारान्तराद्वैलक्षण्यं दर्शयति केवलमित्यादिना अत्रास्याव
धनोक्तौ वालस्ताद्वक्तव्यम् श्रीहर्षदेवोक्तौ तु निषेधस्य नाविवक्षितत्वमस्तीति न केवल
वाच्यार्थे निषेधस्यैव नाविवक्षितत्वं यावदन्तरेवान्यनिषेधकमपीत्यर्थः तेनेति वाक्यवादे
निषेधस्य नाविवक्षितत्वात् वक्ष्यते इति सौकर्येण कार्यविरुद्धक्रियायां चेत्यादिना एत ६३

रेव सानेकत्तया विंडीकृता विधिनिपाद्यते न विहिंस्यादिना अप्रकृतनय इति विशेषार्थं
अस्यैव यथा विधिश्रुत्वेन प्रतीतिः तथा निषेधश्रुत्वेनेति सौकर्यम् एवं चानिषेधैकनिय
वाले पाकिंचिनिवर्तनमिति विहितनिषेधादावेतनत्रसाविधेयत्याह इह त्विन्यादि
नहि स्यात्तेषम् तज्ज्ञावमात्रेणेति केवलेन च प्रकारसङ्गावेनेत्यर्थः प्रतीयत इति नाम
नेनाहिंसालिकेति निषेधस्य शब्दाद्युपात्तत्वात् निषेधे विशेषमात्रस्यानाम्नेवत्ते पोलें
कारोवाच्य एव निषेधाभासस्यापि वाच्यत्वेन धर्मत्वमुत्पत्नेन दर्शितम् अन्यथास्य धर्मत्वमानोक्ता
दाहरणासङ्गतं स्यात् तस्य हात्युपक्रान्तत्वात् इत्यं च निषेधाभावस्यैवाम्नायप्रधर्ममानो
भवति न निषेधमात्रस्यैवेति दर्शयितुमाह नत्विन्यादि अतस्र धनिकृत्याय देतदाहृणा
दाहृदाहृते न तदुक्तमेवेति भावः एवं वा सप्रयोपपादिते न स्वरूपस्वरूपसहायभवेयपाथ
निपादयति सर्वेयस्मादिना सर्वथैव नेन क्रत्वाप्यस्यमभिचारानारक्तीति दर्शितम् एतदु
पसंहरत्न्यदनुनारयति एवमित्यादिना समानन्यायत्वादिति यथा श्येनस्य निषेधोवा
यिनाक्वियोपर्यवस्यतित्येस्तायनिष्टस्य विधिनिषेधे इस्य च रूपात् एवमनावस्याश्रम
स्याप्यस्य चालयम्मासाज्ञात्यन्तपुनः सामान्यलक्षणसद्भावइत्यर्थः नदवाह अनिष्टसा
दि एतदेव दृष्टान्तद्वारकेणावेष्टयन्नित्यादिना नदिति विधानप्रसवलद्रूपत्वादिति स्वार्थ
वाधात् पर्यवस्यतीति स्वासमसमर्पणेन निषेधलक्षणीन्यर्थः तत्तश्चविधे निषेधल
क्षणात् उपकरणीभूत इति स्वार्थवाधकउपसर्जनीभूत इत्यर्थः अनिष्टविशेषणाम्

ग्र॰वि॰
६४
५५

नेन प्रयोजनमेवोक्तम् अन्यथा हि गजस्नानतुल्यं स्यात् निषेधागृहणमिति निषेधस्यानुलङ्घ्य
मानानां सर्वेषैव हि लक्षणायां लाक्षणिकेनैव लिङ्गार्थ आगृह्येत तस्मादन्यानि पदैः तेषा
मनेनाश्रवणेऽप्यसिद्धेऽप्यनात्मपदैः स्वेनैव लक्षणया प्रकारेणास्यापूर्वे निवृत्तित्वान्नासमर्पणे
नैव भवतीति यथोक्तमेवयुक्तम् अत एवाद्यान्वयोऽपि यत्तम् यथैव योगवदात्मैकत्वे
मतिप्रसाद्धेयपक्षस्यार्थः व्याजनस्यमाहात्म्याजेनस्यैवैतद्विवक्षितत्वान्नान्येनैवमेवयुक्तं नाते
पकत्वम् इहापि प्रधानेनैवमपदेशाभावेनेति न्यायाद्धि देवयज्ञप्रधानत्वाद्विवक्षितत्वेनैतदे
वतत्रयमपदेशानिमित्तम् न च प्रज्ञानतिशायवन्तोऽप्राज्ञावस्तुनि दृश्यन्ते नन्वेवमपि किंध
नाविनिनीयमानाप्रविवादेऽयुक्तः तस्मादाचितेष्वनेत्रिविधेनानर्थतानिषेधः स्यादिति
भावप्रियनपर्युद्योगाद्बद्धिः तस्मादनिष्टविधिरेव लक्षणनानात्मेपमस्याप्रतिनापिन
भिन्नएवेत्याहिनवाचाम् निराकरणमुक्तेनेति यद्वाक्रियतक्रियतां कांतस्मात्तु मोदन
प्रावेणास्यार्थः फलतु कुण्डेनेनेति स्वार्थवाधान् अग्रहपती निस्वात्मसमर्पणेननत्विति
मुक्तेनास्य किमागृहणंस्य यानिषेधएव क्रियतामित्याह फलमित्यादि एतेन तिविधे
निषेधाशूचकत्वम् यथावेशनेनास्यलक्षणाप्रावृत्तेर्दर्शितम् प्रवृत्तस्य पर्यवृत्तिनपुनः पर्यव
साने इत्यर्थः पनहेत्वोपसंहरति तस्मादित्यादिनाप्रभिन्नवृत्तेन तिवेदायपेत्तया नेनयेसो
दृष्ट्या प्रवीर्यवचनाद्वेपाय दाशीर्वादमानाप्राव स्याद्युक्तयत्ने विधि प्रययात्रानिषिध्यते इत्यु
केत्संभवनापलक्षणेन लक्षितः नपुनर्यथा हि ड्डपक्तवेनैन याक्येयम् विधिनिषेधा ६४

ध्वंसाप्रतियोगित्वघटितत्वेपि इतीदृगेव दिक् श्रीभोजदेवेन नामलक्षणं कृतम् ॥ २५ ॥ इदानीं
विरोधलक्षणं लक्षयितुमुपक्रमते आत्मेत्यादिना एतन्मूलावलेनेति विरुद्धत्वाद्यप्रवेशा
नुगुण्येनेत्यर्थः नन्वाधीति विरोधस्याभावेऽलंकारोपक्रमणीयमित्यर्थः तावदिति उपक्रम
तत्र हि विरुद्धस्य भस्यधाधानमेवाह विरुद्धेत्यादि नन्वस्यापि एवं तिजात्यादीनां गुणा
दय एव विजातीयाः गुणादीनामपि जात्यादय एव विजातीया आश्रया नन्वनस्यैवं सदृ
ष्टान्तरयर्त्यर्थः नन्वविरोधस्य दोषत्वं वाच्यं अन्यथा कथमस्यालंकारत्वमुच्यते इत्याशङ्क्या
ह सत्येत्यादि समाधानमिति वस्तुहेतुपर्यालोचनया लक्ष्यविरोधस्य नीलत्वेनाभावी
नेदं वमिति प्रत्युत बाधः प्रमुखत्वेनेति न पुनः पर्यवसानेनेनापवोगतो विरोधः
पर्यवसानेनेनापवोगतो विरोधः पर्यवसानेनेत्यानर्थक्यमनीत्यर्थः एतदुक्तं भव
एवं वितत्य प्रतिपादितमिति तीहगुणनीयमस्त एवंच मन्यपि समाधाने दोषाभाव स्या
मेवाल्पस्वरूपेणाशंकनीयम् अलंकारपर्यवसायिनो विरोधस्य विशेषस्याभिधानसम्भ
वात् जातेर्गुणेन सह विरोधे उक्ते विरोधाभासोऽपबाधनमिति दिशा तेनैव गुणस्या
पि जात्या सह विरोधः सिद्धः अत एव गुणस्य जातिवर्जं त्रयो भेदाः एवमन्यत्रापि द्रव्य
द्विस्त्रा वेनेति अनेन बालस्य तथावीर्यादन वञ्ज्ञा मिथ निता अत एवास्माभिः पृथ
तेन दर्शिताः अमादि ति अनेनेह विरोधे नैरन्तर्यकार्ये वैचित्र्यदायिनो भेदा अत्र पु
सत्त्वव्याहर्त्यपि वितम् तेन भावयोरभावयोर्भावाभावयोश्च विरुद्धतोपनिबद्धे

अ.वि.
६५
65

विरोधोऽन्येषु इति न च भावयोरैक्यकृतैवोदाहृतम् अभावयोस्तु यथा नो वीतो वेपथुः
मन्नीसरमोरयाहितिस्पपष्टपदस्तुहृतगुरुहृदमी सारणोच्चलच्छ्रुतिकराञ्जलिनेवाभि-
भुः शैलाधिराजतनयान ययौ न तस्थौ अत्रागमनास्थानयोः क्रियागतयोर्विरोधः
भावाभावयोस्तु यथा अनेनालेख्यो राजवर्णिते विदर्भेगनाजनानामपि दर्भगर्भे
करमकरोमयचनाजनयन्नपि पाणालस्यैवेतुत्वम अस्मात्तारसीकरणमण्यपार
सीकरणवकार अभागयानपि विभागयान् अप्यपाश्रीरकान्तानपश्चोलकान्ता
समपादयत् ऊनलालसानप्यऊनलालसाश्चलिसेमे भूरसेनानामश्रूरसेना
नहेदर्शयत् इत्यादि अत्र समागयानिति भावः विभागयानित्यभावः एवमन्यद
पिज्ञेयम् अस्यापि मतभेदेन श्लेषेण सहभावस्थितिं दर्शयितुमाह विविक्तेत्यादि
नेऽयतिवतापवकुकते इत्यत्रास्य विविक्तविषयत्वम् दर्शनात्ते इति ग्रन्थकृदभिम
ते सङ्करशङ्का इ सङ्कीर्णत्वमात्रैवतत्र तेनात्र सङ्करेण सङ्कीर्णत्वेन श्लेषमिश्रत्वेना
लङ्कारो विरोधाभासः इति ज्ञेयम् अलङ्कारशङ्केनवा इ विरोधाभासः एवाभिधीयते
तेष्वेवदृष्टमलक्ष्यतेनात् अथ हि श्लेषाविरोधान्तेनोहत्वेभजते तेनैव विनातस्यानुत्थाना
न सङ्करस्त्वदेवलालवमन्ताकयोरलङ्कारयोर्भवति तेन योयस्य देवतां भजते
तेन सह तस्य सङ्करो न युक्तः यद्वत्स्याति नत्वाविरोधान्ते हि तेनाश्लेष श्लेषस्य विरोध
नसहायोगात् सङ्कर इति द्वयोरेकस्य मनेन श्लेषमिश्रत्वस्यापि वा विमर्शितम् अ॰ ६५

स्य च वक्ष्यमाणाद्विरोधगर्भादलंकाराद्भेदलक्षणं दर्शयति एकेत्यादिना जटीकरणात्
एकरणाद्याविकारयतेव नासैकविषयत्वम् विषयभेदन्तु निकार्यकारणादीनाम्
कविषयत्वेऽपि एतावयाभिन्नदेशत्वाद्युपनिबंधात् तावदिति यथासम्म् कारणाभावे
कार्योत्पत्त्येन विरुद्धत्वात् आहेति कारणाभाव इत्यादिना तत्र तावत्कार्यस्य कारण
परतन्त्रत्वं दर्शयति इहेत्यादिना यदुक्तम् यो हि येन विना नास्ति यस्मिंश्च सति विक्रिया
न देव कारणेनस्य नान्यकारणमुच्यते इति अन्यथा तियदि कारणं विनापि कार्यस्य सं
भव उपनिबध्यते इत्यर्थः ननु यद्येवं तत्कथं कारणाभावे कार्योत्पत्तिरूपा विभावना
भवतीत्याशंक्याह यदीत्यादि तथाभाव इति कारणाभावे कार्योत्पत्तिः अत एव
कार्यस्याविशिष्टत्वम् सति यथा संख्याकारणं विनापि कार्यसंभव उपनिबध्यते इत्य
र्थः विशिष्टत्वमप्रसिद्धम् विरोधपरिहार इति अप्रसिद्धस्य कारणस्याश्रयत्वात् य
द्येवं तत्कथमियं विरोधपरिहार भवतीत्याशंक्याह कारणेत्यादि तेनेति कार्येण यः
उक्तः कारणास्यानिषेधेन बाध्यमानः कालोदयः विभावनायामाभाति विरोधत्वा
यत्तावनम् अन्ताहदैविभागोस्या विरोधेन व्यवस्थित इति एतदेव प्रसंगाद्विशेषो
क्तेरप्याह एवमित्यादि लोके कृत्वा आश्रयमप्युद्धः न तथापि हवनापितनुयस्येत्यादौ
बलहरणेन कार्याभावेन तनुहरणरूपकारणेन बाध्यते अपितु सत्यपि तनुहरणा
दौ कारणसामग्र्यकथनेन बलेहृतमिति कार्याभावस्यैव बाध्येन प्रतीतः तस्मादेवं

अ. वि.
६६
66

विशेषोक्तौ कारणसामग्र्यां कार्याभावस्यैव बाध्यमानत्वमस्नेष्यमिति पाठो ग्राह्यः एवदेवा
ज्ञानतिलकेनाप्युक्तं कारणसामग्र्यामिह बाधकत्वेनेव प्रतीयेत कार्योत्पत्तिस्तत्र बाध्यत्वे
ति ग्रन्थकृत्सूत्रगतस्वमताववेरोध नत्रुक्त समानत्वाद्या ग्रन्थाभिः पाठो लक्षितः येनेति प
कस्यैव बाध्यत्वेनेव प्रतीतेः ननु च क्रियायाः प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावनाज्ञेया विभा
वनामेवेव्याहृतेनाद्गटादिभिर्न लाणे क्रियाग्रहणं कृतमिति न कथमिह न द्दोर्चनेन
कारणग्रहणं कृतमित्याशङ्क्याह इहेत्यादि सर्वैरिति वाङ्गादिभिः अतश्च नि वैयाक
रणैर्वक्रियाफलस्य कार्यस्याभ्युपगमात् सामान्येनेति सर्ववादिसाधारणतयेत्यर्थः
सर्ववादिसाधारण्येनेत्यर्थः द्वितीयेति अन्यपादयोर्निविभावनेत्याभावः यावत् हेतुकत्वे
नेति समस्याधानाया प्रसिद्धकारणमात्रेत्यर्थः अन्यस्यापि हि विरोधपरिहारोऽनस्मात्
न च समक्रेण विहितोऽप्येवमेवायोपावनहेतुकस्यान्यैवेत्यर्थ यावनहेतुकत्व एव विव
क्षितेति कथं कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिरित्याशङ्क्याह महत्त्वमादि हेतिव्येति
स्वभाव एवं मत्वातिशयोक्तिः अव्यभिचारितीति अतिशयोक्तिं विनास्याप्यनुत्थाना
त् अत एवेयमतिशयोक्त्यनुप्राणितैव भवतीति सिद्धं तदेवाह तदनुप्राणितत्वेनेति य
दुक्तमन्यत्रापि ग्रामात्तिशयोक्तिस्तु सर्वेव विभावनेति निरूपादानसंभारमपि
ताववत्तेजगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने इत्यत्र उपादानादिविरहेण
वजगद्रूपस्य कार्यस्योत्पत्तिर्नावभावनेव नास्तीति कस्यातिशयोक्त्यनुप्राणितत्वं । ६६

स्यात् एवं नवत्वं पुनर्वत्सरादिः नवकालेन वर्णानां विज्ञानम् एवं सेवनत्याधिकस्याधिको धिजव :
वल्लभो भवति इत्यादावपि ज्ञेयम् अनेकस्य कविस्फुरणेन्द्रव्याणि समवासवेदाः शास्त्राणि शपथात्
नवगणानवनमिति नवद्यामिति यदुक्तम् दृष्टम् विशेषोक्तिवदिति विशेषोक्तेः सक्षेप ।
षोडशमिति भावः अत्र चायमुदाहरणो द्वितीयपादएव विभावनाख्या नपुनरन्यथेति
कान्यथेषोडशमित्याह अस्मत्कृतमिति कोविदिति विवदंते इति संबंधः अकारणतादीति सं
भवणादिद्विमत्तनोदः सत्यम् यद्यपि नत्वत्कान्तः कोलिकारः इत्याशंक्याह एके इत्यादि श्रुत्य ।
इतिवामनीयाः अपरे इत्यादि इतः तृतीयस्वपलीनत्वाशोले विकल्पितेनात् तथाहि
[illegible]माणस्य शङ्कनेऽपयोगा इति नमूलतितहेसमभवोपयोगायोश्च नैकत्वभिन्नत्वात्
[illegible]कृतापि साहित्यमीमांसायामेन नश्लोकविद्वनोपलब्धयमेवान्कम लेखके स्यात् ।
[illegible]श्रुतिपदमेव विपर्यासः कृतः तथाचात्रैवासम्भूतमित्यादिकोऽर्थस्तदनुसारेणैव
नेतव्यः [illegible]पर्यायोपि गम्यमानमित्यस्य पश्चाल्लिखितः एतच्च स्वरूपमित्यस्यामित्यत्रापि
नपवर्गे योव्याख्यानः नहि पर्यायेति कारणसामग्र्यकार्यत्वादात् नासेवाह कारणत्वादि
समग्राणीति नावश्यकारणानि कार्यवन्ति भवन्तीत्याद्यसमग्राणां पुनः कार्यजनक
त्वेन स्यादिति भावः अत एवात्र व्यभिचारयात् नियमेनेति अन्यथेति यदा कारणानि कार्यं ।
नोत्पादयेत्तिति नैकं किं तन्नजनकं सामग्रीवेजनिके स्यादित्येवासमग्राणां कारणानां
कार्यजनकत्वे भवतीत्येवेति तात्पर्यार्थः यदात्वेन हि पर्यायत्वं [illegible]

अ.वि.
६७
67

संभवतीत्याह यद्यपीत्यादि स्वरूपवर्ण्णनोन्निमित्तसत्त्वेऽपि विरोधपरिहारः नैतदेकमेवास्या भेदमि
देशमाह सा चेत्यादि अविरोधिनि ज्ञानरूपेः वस्तुतस्तस्मिन्नवस्थैव अन्यथात्वस्याविरोधोद्भवे
हेतुःस्यात् अविकलानि सामग्र्यविरुद्धमेवेति शक्यमशक्यत्वाविरोधात् अस्याश्च कार्यात्मनो विच्छि
त्तिरेणाव्यपदेश्यत्वमाह कार्यमित्यादि यथा केवलं हेत्वभावो एवमिति यथैवाय कार्यात्त्व।
निर्विकल्पस्वरूपेणोपनिबध्यतेऽनर्थः नैयायिकमतीति ह्येतावन्नयाविरोधस्वभावेन कार्यकार।
णाभावोपनिबद्धमतीतार्थः उक्ताद्वायाः कारणाभावे हेत्वभावस्वभाविनां तद्रूपकारणं।
विपुलकेनाया उक्ताद्यतिविभावनातथाकारणाभावे हेत्ववस्थादिसन्निधाने तद्रूपस्य कारणस्य
कार्यमनुत्पन्नेऽनया विरुद्धकार्यतेन समग्रकारणाभावे हेत्ववस्थादिसन्निधाने तद्रूपका
णेकार्यस्यानुत्पत्तावुपगमादिति विशेषोक्तिः अस्य हेत्वभावे कार्यकारणयोः सामान्ये
पृथक्त्वेनाप्रतीतेः नन्वन्याधानयोः किमिति संदेहः एकपदाश्रयत्वे किं यत्नाभिधानस्य शंका
ह साधकेत्यादि नन्वेतेहि नाम स्वरूपस्याभिधानेन राज्यमित्यादौ वासनेन न या विशेषोक्ति
रूपकामेहि किं नामेत्याशंक्याह यथेत्यादि एवमनयैव दिशा कदाचिदाकारस्य पर्यायादिका
ल्पनायामानन्दात्मा विशेषेति सहितानामविशेषालंकाराणामस्मिन्दर्शनेऽनुपकर्म एवेति
हेतुरवाच्यः प्रस्तावेनानुगृणेऽपत्रस्त्रयीवत्येनः कार्यकारणभावाश्रयाऽविच्छित्तिविशेषाः
संभवतीति अष्टपञ्चमाद्युद्देशीयविपत्तिहारस्य वचनम् एतच्च ग्रन्थकृतैवोक्तम् प्रकारपञ्च।
कमस्याकार्यकारणभावस्य प्रकारः सकार्यकारणानाश्रयालंकारप्रस्तावउपपत्तिश्चेल ६७

तदपिष्यत इति उच्यते इति न पुनर्निर्णीयत इति पूर्वं चैवास्यानिर्णीतत्वात् । तामेवाह कार्यका
रणयोरित्यादि । उभयत्रापि नियतशब्देन तद्व्यभिचारदर्शनाद्धेतुम् । एतदुपगमम् इति कार्य
कारणयोः सामान्यविषययोः सामान्यमुपलिंबधात् धूमोक्तिनिमित्त इति कीर्तिभिर्यावत्त्व
तोऽनिर्गमनप्रवेशासंभवात् । अनिषिध्यत इति प्रयोजकत्वात् । तथापीत्यादि । एतदेव व्याति
रेकमुखेनापि दर्शयति । नहीत्यादिना उचितसंगतिनिहेतोरिति । एकदेशयोरपि कार्यका
रणयोर्भिन्नदेशत्वेनोपनिबंधात् । अत एव वचनयोर्भिन्नदेशत्वादिर्यं विषयभेदेन भवतीत्य
कविषयाद्धि हेतोस्तदसाभेदः । इह वक्ष्यत इति । अस्याग्रिमकार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वेन विरोध
गर्भत्वात् । अभेदाध्यवसाय इत्यनेनातिशयोक्तिरस्या अप्यनुप्राणकत्वं कटाक्षितास्य
स्याद्धि विरोधोऽध्यवसितेहरःस्यात् । एवमप्यत्र शब्दयोरतिशयोक्तिबलात्प्रजापालनयु
क्तिसत्तापवाचकत्वेऽपि कृत्वम् । असंगतेति कान्तरवादो । विरूपेत्यादि । इहेत्यसंगत्यनन्तरमुप
न्यस्तेनाविरोधगर्भत्वात् विरूपमितिकारणापेक्षया विजातीयत्वेनातद्गुणत्वात् । यद्य
पि नाम यादृच्छिकारम्भातिनिर्वर्तितात्कार्यकारणयोर्वास्तवं वैरूप्यं संभवति । तथापीह का
विप्रतिभानिर्वर्तितमेवेत्युत्तरं ग्राह्यम् । तेन द्राक्षाफलानि शिशिरविद्युम्णि लोचयानापीत्यसा
म्नानि भवद्यागमेवेति विषदृशकठिनकायनिगूढश्यामश्यामादकानि पुनरसम्भवस्मित भव
ति इत्यादौ विषमेन वाच्यम् । अपरेत्यपि एवं कार्यकारणभावस्य व्यस्तः संभवात् । तथा
तिसाधर्म्यत्वमिष्यते । अप्रतिलोम इति अनुसिद्धिरिति यावत् । अस्येति न केवलं तयोर्विरूप

अ॰ वि॰
६८
68

नेयावतन्संघटनायाश्चयथ्यत्वानुपपत्तेरभिन्नवत्तास्यैवं एकभिन्नाभिद्यतामेवशक्तानांविषयाणां
भिन्नवस्तुकम् नयकारकाविवेकासामान्यलक्षणस्यैवसम्भवात् एकमेवपुनश्चेत्कस्मादभिधा
नमित्याशंक्याह अनन्वयेप्यादि यत्किंचिन्नुनवस्यद्वैतेन विरुद्धमन्यरपिकल्पकेनेहि
स्वाभिप्रेत्यावस्वग्रथ्यामात्रव्याख्यानं निर्वाहमसंसक्तमानसत्तागीताकृतमितिनन्वेद
वभिद्येतेनीकार्यम् नसंसृष्टाङ्क्रियाभिद्यमाणत्वात् इहहि यथाशक्यत्वाकमात्रहृत्वनुप
कोपहृष्यणोद्गारमात्रमेवविवक्षितं नतथोपयोगः पुनस्तत्रविशाकरणमपिहृतं केरोधैवेव
मयः कस्यसंशोभितिति अयंतु लक्षणकृतस्त्वभिन्नकार्यकारणात्मकविषयद्वयगतत्वेनाष्यित
भिन्नत्वाभिन्नविषयत्वादेकविषयाद्विशेषाद्भेदोन्वयः एवमस्याश्चपिज्ञेयम् अयमपीति
अयमेषामाद्यानामनन्वयपमयोऽस्यसंघटनवात्तत्वमिश्रराहत्वणातेरणोराहृयते यथा
शिशीर्षाटापिसह्रंगीकयमायतेलोचना अयंकचकहृलाग्निकके शोमदनानलः अत्रा
नन्वयपयोस्तबीमदनानलयोः संघटनम् अत्रेतितयोस्तरैभिन्नादो अइनित्रविषममे
वस्मात् ननयथायोहव्यतिनिषुत्सदस्तः सम्बवापियतमस्यकूटान्तः समुद्रोदइवत
स्यविशेषात्प्रेकरः कुमिहहनवथ्व अत्रकूटान्तस्यहृदातिषयायादस्तस्यनकेवलंतद
सिद्धियावनस्येवसोन्यतेप्रकोजानेहस्यनथ्योत्पत्तिः नहिपर्युयेस्यादिश्रमभवादिप्रल
कारवस्य अत्रलकारत्वादिनिकारणाकार्योत्पत्तेवंतत्समापनायतस्यत्वात्तिर्द्धइवाल
वत्वात् यद्येवंतनस्यमसंघटनापिवस्तुतपवशुक्रेतितस्याश्चपिकथ्यमलंकारवामिन्या ६८

शंकाह श्रेयस्यादि चारुत्वादित्यलंकारत्वपर्यवसायिनः अभिन्नरूपानभिरूपेति शोभना
शोभनत्वविषयत्वेनेत्यर्थः आद्य इत्यभिन्नरूपविषयः द्वितीय इत्यनभिरूपविषयः आनुरू
प्यादित्यौचित्यलक्षणात् स्वविपरीत इत्यादि एतद्व्याचष्टे यस्येत्यादिना यदिति प्र
सिद्धम् फलमित्येकार्थम् तस्येति हेतोः तदिति कार्यम् प्रयत्नस्य कार्याद्भेदोपनेव
विघ्नमिति तदिहवोक्तम् एवं यस्य यत्कार्यं तस्य तावत्तद्विपरीतं भवति यदि च तत्तस्यान
निष्पत्त्यर्थं च यदि कस्यचित्प्रयत्नः स्यात्तदयमलंकार इत्येतत्तात्पर्यम् ननु चैतद्विरूप
कार्योत्पत्तेः किं न विषममेव भवतीत्याशंक्याह नचायमित्यादि तस्येति विषमस्यानी
लयाऽपि पाण्डुयशः प्रसूतमिति विपरीतप्रतीतिबलादेतन्नोपपद्यते इति यत्र प्रतीतिः
अन्यथेति निषेधबलाद्विपरीतप्रतीतेः यद्यपि विषमे विरूपस्य कार्यस्य स्वयमेवो
त्पत्तिरिह च तन्निष्पत्तये प्रयत्न इति स्थितोऽप्यनयोः स्फुटो भेदः तथापि यत्नकृतत्वावि
शेषपरिपोषायैवमस्मैतिकृतयोर्भेदयोऽनुक्तः तेनामिति मोचनस्यार्थहानिरूपफलं
ग्रहणं कथं भवतीत्याशुविपर्ययो द्विकृतेनाद्येन निषेधप्रतीतिः अन्ते तद्वचनं निमित्तकावि
परीतप्रतीतिः अत एव विषमादस्य भेदः उक्तानुक्तनिमित्तवीक्ष्यमेवावगन्तव्यात् उदाह
दाहरणमस्य लक्ष्यम् प्रदर्शनार्थम् एतद्धि यत्नकृतेत्याभिन्नवत्वेनोक्तम् आश्रयस्यादि
इहेति विचित्रालंकारम् नत्वनयोः सङ्घटने विषमसत्कामित्या आश्रयाश्रयिणोरेकत्वमेक
थम् अलंकारान्तरसङ्कीर्णत्वमित्याशङ्काया अपि कारणेन तद्व्याचष्टे तस्येत्यादिना आश्रयस्यापा

प्र. वि.

६९

69

रस्य आश्लिष्टस्याधेयस्य अनेनैव वाक्यभेदद्वयमपुक्तम् एवं च परिमितत्वापरिमितत्वयोः
संपत्तत्वात्कथाविषयकत्वं इयमेव घटनेकत्वं द्रवत्वमस्मिन् द्वितीयाध्यायीयप्राणोः संघटनेयेक
नेत्रद्रूपत्वमेव गृह्यते विषमचानन्तापि तेन स्वात्मप्रकाशानुरूपेण सर्वत्रमितस्य तथैव मह
भेद इति पिण्डार्थः इत्यस्याध्यायेयस्य प्रधानस्य समग्रीः स्याद्विरूपयोः समस्फुटो विषमो वा
स्यमपि केवलापि केवलापि केवलं तत्र इति न वाच्यम् तस्मात्सूत्रयामास्य प्रयोगः कथयति भाकल्प
तमेव गाह्यैन शुनवीक्ष्यं तेन वाक्यत्वाप्रतीतेः तेन नमोऽस्तु प्रभृतीनां वाक्यानां प्रयोगावि
प्रत्यपरिमितं च वाक्ये वसमेव समस्तदुदाहरणमतत तदुदाहरणान्तरमेव च्यम तत यथा
रणरीणाकशरीरान्तरम वेतनीसमुद्भवाकुरे मेकतटवत्सस्त्वचहृदयेकथं त्रुतिषु ति
प्रवहृदयस्य महत्त्वेननव्याप्तत्वं तु तमित्याचाराधेयस्य योरतुन्दरूपम् परस्य वामित्यादि
नतु यदिपरस्य रजननस्य विरुद्धवत्कथमस्याल कारत्वमित्याशङ्काह क्रियेत्यादि
क्रियाशाहेनाचयमेलक्ष्यते अन्यथाहि प्रकाशः कोपिकेलासे शैलशृङ्गेन्दुबिम्ब
योः इदियाय नदान्यान्यपट्टत्वजननक्रमादित्यादोशरणात्मकपट्टत्वस्त्वेनपरस्यर
जननेच्छव्याप्तिः स्यात् परस्यरोमादकत्वमिति परस्परतिष्ठादकत्वमित्यर्थः एवं चा
स्यान्यजननस्याक्रियासामान्यत्वेदर्शितेन प्रियतमहृदयविवेशतन्वी परत्रवतिष्ठम
गायसारणायप्रतिबन्धकतयाहरेत्समान्या इति च निजहृदये च वेशयतेमित्यनप
रस्य च हृदयानुप्रवेशत्वाभ्यां कृतत्वे इति प्रतीतेः पर्यवसानात्परस्परजननस्याव्या ६९

एकेनेनवाच्यम् विपर्ययस्त्वेवं कथाङ्ग तस्यचालोकाभूपालशास्त्रकार पयानयत्न हृद्वृत्ति
वैराहस्तेति विद्धलीगांवस्तुभावभावेनचत्तुनादिवराद्द्युनातेवेलत्तएपमाऽस्यविवक्षितत्वाद
न्योन्यालङ्कारपवनामीति कस्यव्यापकत्वेवास्यात् एवमन्यत्रापिज्ञेयम् तथाहि वाक्तिविशे
यादिति इतरेतराश्रयदोषलक्षणात् यदिपुनरत्रविशेषसमाधिर्भवेत् तदलङ्कारत्वमपिस्या
दितिभावः यथा यनेनमायप्रजाप्रतयाजायते प्रत्तोर्थोजीवलोकेस्मिन्नरस्यरतिवृयत
श्चत्रप्रज्ञायनयोः स्वरूपस्यपरस्परंजननंदेशकालभेदाद्विरोधसमाधिः शोभातिशयवश
द्यत्रवतनिमित्तम् श्रुतावापरमित्यादि एतद्वेवाचष्टे इत्यादिना तथाहि हारेणेति श्रा
धारव्यतिरेकेणात्युष्ठः परिमितमित्यव्यापकं व्यापकस्याहिपुत्रापदेनेकत्वेह्यितिविवक्षितस
भवितीति न तत्रालङ्कारत्वम् किंचिदिति यत्रयास्ट्रार्थविवक्षितत्वकेवलस्यस्वरूपवक्त
नेत्यियतिः यावदसंभाव्यस्यापिवक्तव्यतत्वेनस्यात्तत्व्यतात्पर्यार्थः तत्त्रवस्वतेनविकीर्षि
तेभवत्यविकीर्षितेवा एवंचफलात्तस्यनिष्पत्तिश्चिकीर्षाविरोधेपियासमविशेषश्रिया
यामसंगतत्वेनतनः इत्थातिमात्रगत्माप्रसंगादन्यार्थः प्रसंगादतिप्रसंगाच्चसमलङ्कारान्त
रवाच्य नहिचिकीर्षितत्वम् चिकीर्षितेतिवाकाङ्क्षाहिद्विःतिविशेषोयत्तुलङ्कारान्तरस्या
त् यावतासशासंभाव्यस्यवक्तृत्वेनतस्यानिष्पत्तिविवक्षितत्वात्सावाच्यत्वेनेति किंचिकीर्षितत्वाचि
कीर्षितकल्पनेन तस्मात् श्रुतंगोप्रमोदहृत्पविचरनपंकचर्चामार्णालहारवलयादिद्विपाश्चव
धाः यास्पृहिवापतिवियोगाविषादहेतोऽर्ज्योत्स्नाभिसारपरिकर्मसमत्तकमासीदिपत्रवहारचंद

अ. वि.
७०
नचचोदितानकेवलं पतति विषादं दंभः कृतोयावदभिमानपरिक्रमोपि कृतमित्यशक्यवस्त्व
न्तरकरणात्मैवायं विशेषः विशेषाश्रयत्रयोनपुनरेकाशि विधालक्षणस्याभिन्नत्वात् उचित
त्वात्तु विशिष्टत्वस्य भावात्त्रयाणामपि विशेषत्वम् अत्रैवदिवमप्युपयातानामित्यत्र निमेषम
पियद्येकमित्यत्र च गिरामत्रकाविस्वभावादनन्यत्रभावः शमस्तु लोकान्तरवस्त्वसंपादनेना
त्वमेवेति विशेषालंकारमत्रापि न मन्यते एतावतैवपुनरस्याभावनावाच्यः उदाहरणान्तरे
ष्वप्यसंभवात् तानि तु यथा अग्नानिवेदं नरसादपि शीतला निवेद्यानपवमतिगाढ्रसोप्य
शोषिः चालकागांगतिलकंकाव्यमयसोनेकहेमश्रमपरितापगृहः प्रतापः अत्रागाढी
नामनर्द्धेनाधारनाभावेना पयसप्रतापस्यास्थितिरिति विशेषालंकारत्वम् यथा च वी
धेरमणात्कलितेपुत्रिपिंयदृष्टैयिष्यसीति किमाश्चर्यम् अजेन्तीपुत्वेज्यान्तामदेहसि
मयिरमापिनोस्यपि अत्र नकेवलंप्रियंदृष्टपिप्यसियावच्चिकीर्षितहणस्याभावाति
नरमपीतिवस्त्वन्तरकरणात्मा विशेषः यथा वा माघः शिशुपालवधविदधत्कविमद
वधविदये रत्नाकरः स्वविजयहरविजयवर्णावन्याहुगोनत् अत्रनकेवलंमाघः शिशु
पालवधंचकार किन्तुसमापावचिकीर्षितकविमदवधमपीत्यशक्यवस्त्वन्तरकरणात्मायं
विशेषः अशक्यमेवकविमदवधंकर्तुमाचस्यात्र कर्तृत्वम् एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् अतः
एकस्मिन्क्रियमाणेतज्जातीयस्याप्रसंगतः सिद्धिरत्रपर्यागइत्यत्र पुनरलंकारोपि विशेषप
दानसंवनीतिनष्पर्यावाच्यः यथामाघेन ससेन्यादि निष्प्राद्गितमिति नतत्रिषादयथितेस ७०

70

भासमानेन हि द्वितीयस्य व्याघातेन विभ्रमः तन्न इति निष्पादनकर्त्तुः नन्वसितं हि न इति निष्पा
दितेव तत्त्वव्याहतिकारित्वात् तेनैव तिमिरेण ः अन्यथा हि वैविध्यातिशयो न स्यात् अन्यथा ।
क्रियते इति तदुपमर्दकत्वस्त्वेन तत्रैवनेनेत्यर्थः अत एव नाशास्य यौगिकत्वमास्थाह निष्पा
दितेत्यादि अतस्त्र्यप इति निष्पादितस्य वस्तुनो न व्याहति रूपलिंगव्यति नत्तनायमलंकारो न
च्छनेर वप्रोक्तं व्याघातनायोगात् निष्पन्नवस्तुव्याहृति निर्द्धिव्याघात् फलं चात्र व्याहति
कारिणस्तद्वैलक्षण्यम् अत एव नाशनिर्विनाशयोरेकोपायैव व्याघातेऽतिनत्स्वरूपीयम्
एवं हि व्याघात एव न स्यात् जलममलिनं मद्वास्मृति मति स्फुटि शालिनी भुजबलमलक्ष्मी
नालक्ष्मीः अत्र वमपवसेद्वितम् प्रकृतिसुभगापत्ते भावाश्च मौमिभयं जनेत्रानिसृत तादृशा
जलप्रवतनोकृशाः इत्यत्र जलादयो यथा अस्योदयं हेतवो न तथाऽत्र प्रस्तुतविनयकारि
णापवेत्यत्र विविधगुणविशिष्टेभ्यः प्रकृष्टानेभ्योऽस्मिं वलक्षणमात्र क्विचित्तेन तज्जलादि
भिक्षस्यादिनोपि दर्पकत्वव्याहतं इति यत्र व्याघातालंकारो भवति अत्राशुदर्पकारिणोपि
जलादेस्तद्विनाशस्यायमलंकार इति चेत् नैतत् जलादीनां प्रकृतिभेदेन दर्पो दर्पकारि
तस्य वाहत्वेनानलंकारत्वात् तत्रापि जलादिभिस्तव दर्पस्य विनाश इत्युपगमेनायम
लंकारो निष्पादितवस्तुव्याहतेरभावात् निर्वचनेन नचाप्युत्क्रमत्वात् विज्ञानेन मदविष
विनिवर्त्तते भिन्नकारणोत्पन्ने विज्ञानकरणो यत्नस्तु न भणकानिवर्त्तयति अत्रापि मद
स्य विज्ञानं नै ह तं दत्यदेवक्रतेवास्य मा विम्बमत्र देवमोदविज्ञानेन निवर्त्तते नंदकः ॥

प्र.वि.
३२

नऽकेनेत्यलंकारभाष्यकारोक्तलक्षणनिरूपणेऽन्तर्गतो हात्मकत्वाद्विमर्को लंकारेण तद्व्याख्यातः
विज्ञानहेतुकारणमदनिष्पत्तेरवधारणात् यावत्कारणदर्शनं तत्तद्व्याप्यामकदा दृष्टवियुजनस्य
यः आह विरुद्धमहत्त्वान्यभावेऽपि यावद्देशान्तरोपि कषानिताय वम् इत्यवश्यमवश्यं व्याप्तिभावना।
त्मकविपरीतफलनिष्पत्त्यर्थे नान्तर्देशनात्माश्रयत्वेन उपनिबद्ध इति विशिष्टमिति व्याख्या
तालंकारेण वाच्यः तेनैवेति इह प्रलक्षणेनैव तत्पुनरन्येनेत्यर्थः तेनेति निष्पन्नस्य वस्तुनः
सत्ते वोपायेन व्याहतत्वात् तदेव विभजति विरूपणतस्येत्यादिना अनेनास्य व्यतिरेके विनो
त्थानमेव न स्यादिति सूचितम् तथाहि येन केन चिद् यत्किंचित्साधितं तत् यद्यन्येनान्यथा
क्रियते तदा तस्य तत्कोऽन्यथाकरणाद्युपपत्त्यै तत्तदेव मवश्यमभ्युपगन्तव्यम् अतश्चास्य
सर्वात्मनाव्यतिरेको निमित्तत्वं यायात् पूर्ववदिति आत्त्रयमपरिहाणात् सोऽयं कोऽप्युपा
यस्सोपायानामन्यथाकरणेन विलक्षणात् प्रकारान्तरेणेति प्रतीतिभेदात् प्रयामिति व्या
ख्यातः तमेवाह सोकार्येणेति एतदेव व्याचष्टे किंचिदित्यादिना सम्भाव्यमान इति केन
चिदन्येन न कार्येणेति तस्य तत्कार्यनिष्पादयितृत्वकालेनम् अत एवास्य प्रथमान व्याख्या
नाद्भेदः तथाहि येन केनचिद्विरूपायेन निष्पादितस्य हन्त तथैव नान्येनान्यथा क्रियते इत्य
क्रम इह न कश्चिन्निष्पादयितृसम्भाव्यमानस्य कारणस्य नहि कस्मिन् निष्पादकत्वेन सम
र्थनम् नहि कश्चिन्निष्पन्नस्यासौ कार्योऽपि किंतु कस्मिन् सामग्र्या कारकं कार्यमिति तदानुग्रणोदिते
कार्यविकृताद्यनुग्रणात्वात् नतिमिति प्रतिपत्तृत्वेन कार्यतामित्यर्थः अनेनाप्यस्य ७८

मानव्याख्यानोऽद्रसवितः इह हि किंचिन्निष्पाद्यत्वेन संभाव्यमानः कारणविशेषः सोऽकर्य
णेन हि रूढनिष्पादकत्वेन समर्थ्यते न तु तृपाय विशेषपरिहारेण कर्त्रैव एतत्प्रतिपत्ता
भावमाश्रित्य न व्याख्यातोऽपि निबन्धः अत एव निरुक्त्यापि कार्यत्वसंभवात् अनर्थ इत्यनेनापि
विशेषादस्य भेद एवोपोद्बलितः संभावितमिति तथा समर्थितमित्यनेन प्रथमव्याख्या
नोदाहरणत्वमस्य निरस्तम् न तु हि हेत्वयोगेऽपि कार्यायोगातिशयनिर्विवक्षिता वाल्मस्य तु
कार्यहेतुजननेऽपि सामर्थ्यं किं तु अस्यानजनने सोऽकर्यम् अत एवात्र संभाव्यमानस्य
कार्यस्याहतत्वम् यथा वा यत्नशाहमिति कामविमर्दे नूपुरपरिहरतितरुणः नह
भावकत्वापि विदग्धगोपनायनिजकर्मकृतानाम् अत्र संभाव्यमाने कार्यपरिहारः
तस्याहतिनिवारणम् उपायस्यहेतुकरेऽरुक्त्वेन विशिष्टत्वाद् अत्र न प्रथमव्याख्यातोदा
हरणत्वम् यथा च नायमर्थ्याववक्रोक्तिभेदः न तथा वक्रोक्तावेव स्याम् अत एव तु उपमे
हरत्वन्यदवतारयितिएवमित्यादिना अलंकार इति न पुनः स्फुटे लेशो कोऽलंकारः ए
वं हि साधर्म्यमध्ये कएवालंकारः स्यात् न ह्युपमादिष्वसाधर्म्यपरिहारेण अत्र केचिच्छि
ष्टिश्लिष्टविशेषसंभवः येनालंकारभेदः स्यात् एवं विरोधिकएव वाच्यः न हि विभावना
दीनां विरुद्धत्वादस्य कश्चिद्विशेषः किमपरम् एवं समानानामष्टानामेव वालंकाराणाल:
तत्वप्रणयनप्रसंगः अन्योपमादीनामपि साधर्म्यादावविनैतराप्ति विशेष इति चेत् तर्हि
कारणमालादीनामपि शृंखलावैचित्र्यापत्तेरविशेषत्वमाणेनोऽस्या कार्यकारणविशेषत्व

अ. वि.

१२

विशेष्यभावात्मको वायं न तेन विच्छित्तिविशेषः । येनोपमादिवत्स्य योगेषामलंकारत्वं युक्तम्
एवं हि शृंखलायामपि नानाविच्छित्तिविशेषसंभवेप्यमालंकारान्तरसंख्यानेन प्रसज्यते इति वे
त् । न यत्र यत्रापि विच्छित्तिस्तत्र तत्रालंकारान्तरत्वेपि संख्यानत्वे को दोषः । प्रत्युत भासमानस्य वि
शेषस्यापह्नवो न वाच्यः । न यत्रापि स्थितमेवालंकारभेदत्वमभ्युपगमनीयः । तस्मादुक्तेन प्रकारेण
वैचित्र्ये त्वेकावलीविपर्यये वा शृंखलेति न वाच्यम् । तत्र तावत्कारणमालामाह पूर्वस्येत्यादि कार
णमालाख्यायामिति मालान्यायेन बहूनां कारणानां योगपद्येनावस्थानात् । अत एवात्र
कार्यकारणक्रमप्रवृत्तेति न पुनः केवलमेव शृंखलानाममात्रं । अत एव कारणमालेत्यस्यान्व
र्थमभिधानम् । एवमन्यत्रापि शृंखलावैचित्र्ये तस्यालंकारस्याक्षुण्णो विषयविभागः । नन्वि
ह कार्यकारणक्रमप्रवृत्तावेवाहतः विशेषणविशेष्यभावादेवानयोर्विच्छित्तिविशे
षस्यापि संभवादनयोर्विच्छित्तिपर्ययेणापि भवतीति भावः । जायते गुणा अपि जायन्ते सु
जनेमवयाविमलेन सत्कृतस्य मरणस्य जनमिवायात्मत्यानम् । अत्राहि पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरं
कारणत्वेनोपनिबद्धं । एवमुत्तरत्रापि विपर्ययो ज्ञेयः । यथोत्तरमित्यादि । परं परमिति । अ
नेन पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति विशिष्टतयावगमः स्वरूपमात्रेणावगतस्य च न तोयमे
वैयर्थ्यं नवोन्मेषमवगम्यते न विशेषणम् । यद्वक्ष्यति उत्तरोत्तरस्य पूर्वं पूर्वं प्रत्युत्कर्षहे
तुत्वे एकावलीति एकावल्यलंकारः उक्तं पूर्वान्तरयोः परस्परात्मकत्वेनैकपंक्तित्वप
त्वात् पूर्वस्येत्यादि अस्यालंकारस्य लक्षणं दर्शयन्व्याचष्टे उत्तरस्यादिना उक्तमिति १२

ंपतते इत्यनेनैव कारणेन मालान्तोऽप्यस्यैव लक्षणेऽत्रोक्तम् तस्मादीदृशे एव सम्भवे एवेत्यतो नत्वन्त
र्गतिकारणात्वम् न तु वास्य प्राचीनदीपकान्तर्गतत्वं कृतम् इदं तु किं न तथैवेत्या
शङ्क्याह मालात्वेनेत्यादि मालाशब्देनात्र शृङ्खलालक्षणे तस्याप्येकान्तेनाव्याप्तेः न चात्र।
मालोपमावन्मालाशब्दो ज्ञेयः एकस्यैवोपमानस्य बहूपमानोपादानाभावादत्र ह्युपम
मेव नास्तिको दृष्टान्तादीनां तस्याविवक्षणात् अत एवास्य दीपकभेदत्वेन वाच्यम् उप।
मर्जीवितेऽपि तत् प्राच्यैः पुनरेतद्दीपनमात्रत्वगुणा तदेतत्तेलक्षितेन शृङ्खलान्तत्वि
शिष्टमस्य चारुत्वमितीह लक्षणे उक्तम् एतच्च दीपकमेव ग्रन्थकृतोक्तम् कस्याञ्चेत्तेन
मालादीपकं प्रत्यावान्तरेणालक्षयिष्यत इति अत एवाह दृष्ट इति श्लादीनां कादम्बर्यादिसमा
सादनलक्षणः दीपनविषयाणामिति कादम्बर्यादीनां अत एवास्य दीपकत्वमिति तस्य सम्भवे
नम् उन्नेयमाह एतदेव ज्ञापयति पूर्वपूर्वेत्यादिना एतदुक्तं स्यादेवं बहूनां बहूनां वा सम्यादिषु।
साहित्यम् तेन पूर्वपूर्वेण परस्येति वा तस्यानेन विशेषाभिप्रायेण व्याख्येयम् अत्र।
च्चाहकस्य पूर्वेण मुनेरनेकस्य तस्यानेकस्य श्रुतेरनेकस्य एव यः स्वरूपेण धर्मेण वा भवती
मस्य चात्र विवक्षितम् एवं च प्रकृते यथायथं सातेह क्रमेण यात्रापि तावत्कल्पितपादस्त
स्यादिस्थलेकारवीजम् यदुक्तम् उन्नेतव्याकरणमेवतत्मात् परावृत्तिरिति पूर्वापेक्षया तत्र
स्यात्तत्कृष्टत्वमित्यनेन मालादीपकादस्य भेदः प्रोक्तः तस्मादीदृगेवेत्यनेन प्रत्येकमर्पितत्वं एक
तदुक्तम् अत एव चास्येतरेतरस्यापेक्षापत्तिर्वेद्यादन्यथैव तेनैकस्यरूपेणाकर्षेऽपि यथा कि

श्री.वि. कूर्चे किंचिद्रक्तं तिलकमथ नयाकुंडलं कौस्तुभो वा चकं वा वारिजं वेणुमधस्व वतिमिर्य हूलिदेवदेहे
२२ ऊर्ध्वं मौलौ ललाटे श्रवसि हृदि कंठे नाभिदेशे च दृष्टं यायान्नाकौ विवेसव दन्तुजारि श्रवर्धमानः क्र
73 मेण श्रैकस्यैव बहुदेशवृत्तस्यामित्रिणाङ्गीकृतेन तत्सम्पर्णता न वेन मुक्तकं षः पर्यायेणापि यथा श्र
तसौ कुसुमप्रभा सुवेलत्वलकं चमेव कर्तृणि श्रयवाल नमालमांसलश्रसत्संपतिसवेन
त्तमः श्रैकस्यैव तमसो निविडनाख्ये पर्यायसुवेलेनान्तेरीन रसुक्तकं षः अत्र च पर्याये कस्मिन्नेव तम
स्मि अनेकस्यात सौकुसुमप्रभादिकस्याव स्थानाख्यपर्यायवर्णनया पिन मसो निविडेऽय यथा यथ
शुल्कुहूतयावा क्षार्थी शतमिति यथा क्रमेव श्लृक्ष्ण बहूनां स्वरूपणा कथाय यथा श्रस्या
न्नवद्रः स्फुरति गिरयः स्ववाभिशिलस्व तत्समापद्विस्पदनतः किमपरं सादाख्यमस्मन्तम
नस्मात्स्वतपत्रमाधुर्यहृदयाम्बुचगमगी तिलकस्यामुन्नतयेतत्वाश्चिपदवी वितामणीनवेत
श्रत्रानेकेषां पुत्रेष्वेपतयाचस्वरूपणानतोनरस्सुक्तकं षः बहूनां पर्यायेण यथा कंतंस्कोटचप
व कैवक्षायुधपत्रैस्त्रिलोकी मिमामस्तुनस्फुटमणवि भानि न मापि श्रीतागतं जे रोषं च श्रीकंठ
स्य सकंठ सत्वमस्मवहृववपानेहृ विश्राणे नपरश्रुपाकबकण्या श्रीकंठलिनाश्रिता अत्र दी
कैटभारिप्रभृतीनां पाकयावाख्यपर्यायसुवेलेनान्तेरीन तस्सुक्तकं षः एवं जयेथधिसा स्या दोषधर्म
सुवेलेनान्तेरीन तस्सुक्तकं षो वोद्धव्यः न दैवाद्द्वेत्यादि यथा वा त्रैलोक्यारत्नस्रजः स्थानमाल
स्थाप्यतपनेहरित नयमारीगुरुः शैलावमस्मिन्नपि मंडलम् अत्र च बहूनां स्थानमात्र पर्यायणो
न नेन रस्सुक्तकं षः पर्वतोरत्न स्थानं तपनपर्यायस्य मांभ्यामप्रियकावर्धमानामिति वर्धमानं प्रोक्तं तत् २३

तेषां नाममात्रनवीकरणाद्रसिकत्वम् एवमेव पूर्वेष्वपि तथात्वे तर्हि केषांचिन्निबन्धनमकलाल
मशविषयाभावादिहकमहिस्तुतात् तस्मादसमस्तवर्धमानसारोभावमतिनपुनरिदमतभूत
सारोपितमितविषयेमहाविषयामित्यप्रक्रमेवाक्रम ५२ एतेउपमहत्सा‌द्वनात्र यति प
वासिन्यादिना नेत्रनिष्ठयनिर्धारणे हेतोरित्यादियत्रत्यादि हेतोश्चवाक्यार्थपदार्थगतोप
निबन्धस्यानेन समहेममहस्यमप्रक्रमं वाक्यार्थानपतिनतपदार्थगतत्वेनचरूपनिबद्धस्य
वैहत्वात् हेतुत्वेनेवेति हेतुतस्याप्यवगप्रादि कनैपप्रतीतेः अन्यथा तिहेतुत्वेनोपनिबन्धे
यदि नस्यात् नहि हेतोर्वाक्यार्थपदार्थत्वेनोपनिबन्धे नकश्चिदपि विशेषः प्रतीयते
इति कथमस्यालंकारत्वमुक्तम् नहि स्वाभाविकमात्रयनतयोपात्तस्य हेतोरेवं प्रकारत्वादेव
केनोपनिबन्धः स्यात् नचयथास्वभावेनोपनिबन्धमात्रेणालंकारत्वमुक्तं क्वचिदपि
भावकस्य विच्छित्तिविशेषस्यालंकारत्वेनोक्तत्वात् नचैवमत्रोपनिबन्धाकश्चिदतिशय
इति कथमस्यालंकारत्वम् एवंहि हेतुस्वभावमेवनोपनिबन्धेप्यतादापि स्वाभासत्वस्य हे
तोर्विशेषणद्वारेण पदार्थगतया तथा प्रमत्तादिलकारगतोप्रतीतेर्व्याप्तिवादकृशले
क्लिष्टेयनतथादिमादेतमसिविरलकगतेलिप्रतीतोव्याप्तिवादिडियकौशलेमवस
यनमिति हेतोर्वाक्यार्थगतोपनिबन्धादलंकारत्वं स्यात् नमस्यपथ्येवउपनिबन्धस्यैवस्वाद
नेनसमवातकश्चिदतिशयः प्रतीयते तथापि ग्रन्थकृता प्राचीनैर्लक्षितत्वादनिदर्शनलिनम्
अथयत्रवाक्यार्थानिष्टतावाक्यार्थोवाक्यमेवार्थप्रतिहेतुतामजेवेनत्रायमलंकारोप्युन्यनएवेति॰

प्र.वि. चेत् नहि द्व्यणुकेष्ववशेन तु अन्यानाद्याकारार्थपदार्थनियोगनिबध्यमानस्य हेतोः स्वात्मनि न·
७४ कश्चिदतिशय इति न चानाकृतएवातिशयो यः समस्तुपदाम्नानानतन्तकृतेः न सर्वत्रुपलब्धस्य
74 वास्तवत्वात् यदि च वा एवमाह वर्ये लीवहेतुरलंकारतामियात् तथाहस्यापि हेतोरलंकारत्व
प्रसज्यते यदि तत्रापि द्व्यणुकेषुः स्यात् अथ तस्य शाहत्वादेव वैविध्याभावादलंकारत्वम
युक्तमिति चेत् न यत्न शास्त्रस्यापि हेतोः सर्वत्र वैविध्याभावादयमलंकारत्वे निमित्तं कल्पन·
यायात् अथ तत्र द्व्यणुकेषु न भवतीति चेत् किं तेनापराद्धं येनात्र द्व्यणुकेषु सत्त्व चेतन्
तथा तेन लक्ष्यादर्शनादिति चेत् नैतत् अर्वागदर्शनपर्वनिश्चयानुपपत्तेः अस्ति तत्र भ·
वताद्व्यणुकेष्वप्यकृतत्र प्रमानास्तीति वक्तुं शक्यते तथा हि वतः स्थलीरतत्तमा जगोति
जगात्स्म हेतोरकृड्धजस्य श्रियो गगागोणाविभाव्यते यासौ माया पिहमतः कथं यादृङ्केवत्य
त्रवतः स्थल्याजगादत्तकतेजगात्स्म तिन पदार्थे हेतः प्रमाविना हि निजप्रहतेः सर्वत्र
वरतन्तामुदितम् अतएव गारुड्ध्वजस्य वतः स्थल्या जगाद्दत्तकलेकर्त्तृनम्रुचितम् इयं·
ज्ञाभिर्येयुपवार्थः अतएव चात्र न हेतोः कश्चिद् द्व्यणुकेषु इत्यस्य सौवनो भपि मिवक्तृत
स्वरतति अन्यव्यापारास्य सूनवा अदर्शनकण्ठगात जीवितानामुणाम् इत्यत्र कण्ठगातजी
वितत्वस्य अत्र च जगात्स्म हेतिन स्यहेतोः पदार्थनयोपनिबन्धेन कश्चिदपिकोविशेषः एवं
अपि प्रमतेसिवयश्रहाणास्येकोपिमल्यानविवेदकावित् मन्नाहि मात्र उस्मानताले यथात
रङ्गो भगवानं नगाः इत्यत्रापि ज्ञेयम् यद्यपि चात्र रमशाहस्यजलवाचित्वविवक्षितम् न ७४

साध्यभेदात्पृथक्साध्यादतिशयोक्तिः न पुनः शाहशाकिमूलेवगीरणम् तथात्वेपि हेतुहेतुम
द्भावस्य न कश्चिदतिशयः एवं हि एकोत्तमाद्याहरणेकर्षाक्षौपरञ्जिताः कदल्यो यत्रत
स्थितजयः कनककलावती इत्यत्र जाड्यस्यातिशयोक्त्यालिंगितत्वेन वैचित्र्यावहत्वाद्धे
स्यापि पदार्थस्य हेतोरलंकारत्वं स्यात् एवमुदाहरणान्तरेष्वप्यवसेयम् एवं च यत्रापि श्ले
षणाश्लेषः स्यात्तत्रापि हेतोर्वाक्यार्थपदार्थतयोपनिबन्धनेन कश्चिदतिशयः अथ साध्यप्रती
तये हेतोरुपनिबन्धात्स्यैव वैचित्र्यातिशय इति चेत् तर्ह्यनुमानमेवेदं स्यात् अलंकारान्तरं
साध्यसाधनस्य तल्लक्षणेनैव समाश्रयणात् एवं हेतोर्वाक्यार्थपदार्थतयोपनिबन्धस्य
चारुत्वातिशयहेतुत्वादलंकारत्वेनयुक्तम् उक्तं च प्रमाणानीत्याद्यनुमानएवान्तर्भावाप
त्तेः साध्यस्यादि एतदेव व्याचष्टे यत्रेत्यादिना एवं वा साध्यप्रतीतये त्रिरूपस्य साधनस्य
निर्देशात्तर्कानुमानसमानकल्पमेवास्य लक्षणमिति भावः यद्येवं तर्ह्यनयोः को विशेष
इत्याशंक्याह विच्छित्तीत्यादि तच्चानुमानं द्विधा स्वार्थं परार्थं च तत्र स्वार्थं यत्र मया यथाभव
गतोर्थः इति स्वपरामर्शात्स्वनिश्चयः स्यात् परार्थं यत्र परेणानवगतस्य वस्तुनः प्रतिपाद
नाय प्रमाणयुक्तत्वं स्यात् एवं च स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधमनुमानमेवैकोलंकारो वाच्यो
न पुनरनुमानहेतू तत्तयाप्यपृथगलंकारत्वम् उभयत्रापि साम्यलक्षणानुगमात्प्रकार
प्रकारिभावेस्योपपत्तेः तत्र स्वार्थानुमाने यथा रथाम्भिमित्यादिना ग्रन्थकृतैवोदाहृतम्
अत्र हि स्मरदवानलम इति स्वपरामर्शस्यैव निश्चयः परार्थानुमाने यथा नदद्विनेत्रानम

सिद्धमपि गुणानिषणावरत्वेयदिपारमार्थिकम् ततः श्रियेमन्निहितेत्वामेरकथं उतनत्वं वर्णाम
विष्यति प्रश्नदिवासंवर्णास्यकथं स्यादिरुत्तु इति शाखदेत्र्यपरम्परायाको हेतुः रूपकमूलमेवे
ति रूपकमेतत्तेणानुप्रयानात् नत्रवास्यालंकारेतरवाभीकारमात्रमेवकिंनकाउमानवेल।
त्वप्युत्तिमित्तमुनामदोपिकिंचिद्दोषोशेकाह कविदित्यादि अनलंकृतमिति शासनयमे।
वादेः पोढैकमाबालत्वबेतेनविवतिनत्वादेतिप्रश्पोत्ता प्रालंकारान्तरवराभीकरणभावात् अ
नश्चास्यकाविकेमें वेवेलक्षणपतित्तिमितमिति भावः तदाह प्रोढोक्तीत्यादि एवं कविकर्मा।
भावाय प्रविवक्षितविशेषाश्रवणेनस्यानवलोयमलंकारः यथा यायकथाप्रसंगाक्षिनं वि
मायनोस्मनिस्रक्षितः समवतिनेषुतिरक्तत्वपतेप्याह श्रुपमेस्तत्र प्रचरकवेप्रतिविशिष्टस्य
तिः खमितनसोपि हेतेवेवात्वनवनाक्कविप्रतिभानिर्वर्तितत्वाभावान्नायमलंकारः यथावा प्र
जानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि सपिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः अत्र विनयाधाना
दिहेतुत्वेनावाच्यत्वनादनलंकारत्वम् नपुनरत्र हेतोरार्थत्वाभावादलंकारत्वमितिवाच्यम् क
विकर्मणएवालंकारनिर्वर्तनत्वेनाङ्गत्वम् शाब्दस्यार्थस्य तत्त्वप्रयोजकत्वात् नहि हेतोरार्थत्वेपि
कविकर्मव्यतिरेकेणालंकारत्वं स्यात् नचात्रहेतोरपि कविप्रतिभानिर्वर्तितत्वेनाल।
कारत्वाभ्युपगमेनकश्चिद्दोषः ग्रन्थकृताप्युनेरत्रश्रिवत्तमस्तान्त्रिप्रायेणाक्रम् तन्मतमेवा
विष्कृतस्यायमेरत्यादिना विचारः प्रस्तुतः नत्रतिद्वय निर्धारणप्रतीतोन्तिवोऽन्यानेनु समर्थ्य
नयात्मप्रत्युत्पादयितानसामर्थ्यः नकश्चित् दकारहेतेहेतुमात्रत्वप्रपत्वात् हेतुत्वस्वकेविना ७५

त्वि न त्वपि गमेरस्य वाच्यत्वातिशय इति भावः यदुक्तमिह न वशतिपादकत्वं मतेनेणेति उप
नेयमिति पाठेन द्वेशोच्चारणमर्थस्य वाकार्थस्येह न वेलापादानानभिधानात् एकमिति पद
च्युतत्वम् इह न वशतिपादकं इति शङ्काहः न त्वस्य त्वेनेति न त्विह त्वेनेनमर्थः अत एव वान
योर्भेदः न न स्वेतिपादिशेषान् न नु यद्येवं न स्वं समर्थ्यो तत्र न्यासस्य केनाभिप्रायेण कार्य
कारणगतत्वेन समर्थकत्वमुक्तमित्याशङ्काह यद्यन्तरिमादि लक्षणान्तरस्पष्टत्व यदा
गतेऽस्मिन्ह्यः यदाहुः अनेककयदन्यत्र समर्थं न तु भवस्य वाद तत्त्वनाप्रतिपादनकाव्यलिङ्गं
न तूच्यते इति न नु यद्येतदुद्भटमतेनाभिप्रायेणोक्तं तथाप्य मते मङ्गलोक्ते इत्याशङ्काह उ
क्तन्यायादि विवक्षित इति नात्रस्याव्यतिरेकेणावाक्यार्थस्येह वाचोपन्यासादर्थान्तरन्यास
स्योत्पत्तेः आश्रितत्वाति न पुनर्वस्तुतः संभवतीत्यर्थः एवं पतत्प्रकर्षसमं दर्शयत्वन्य दूष
नारयति एवमित्यादिना उद्दिष्टानामित्यादि पूर्वार्थादिति उद्दिष्टानामेव पश्चादर्थनिर्देश
पौनरुक्त्यमपात् सामर्थ्यादिति वाक्यार्थपर्यालोचनाबलात् अन्ये इति वामनादयः
यदाहुः उपमेयोपमानानां क्रमसंबन्धतः क्रम इति अनेनास्य प्रशंसोक्ता न दर्शनम् प्र
क्रमव्यवहितत्वेनेति समासाद्यभावात् अवयवानामिति हरिचन्दनकजलादीनाम्
न चास्यालंकारत्वयुक्तम् दोषाभावमात्ररूपत्वात् उद्दिष्टानां क्रमेणानुनिर्देशो ह्यकि
यमाणोपक्रमाख्यो दोषः प्रसज्येत यदुक्तं क्रमहीनार्थमक्रममपक्रममितिम्यर्थो न
वयथा कीर्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसाविवेति दोषाभावमात्रत्वनालंकारत्वम् तस्य

कविंशतिभास्करविच्छित्तिविशेषत्वेनोक्तत्वात् तदेवाख्ययथासंख्यमनुद्देशः सामान्यामि
नि समुद्देशाद्युत्तरणानां सुधीमालानवरत्नीकृत्य वाग्देव्याः कण्ठाभरणीकरणमाचीनामप्यलंकार
त्वमनङ्गः एतत्सुधीमाल्लिकेनीवितत्कृतामप्रयत्नेनैकमिप्य सामिविदूनायत्वम् ग्रथयकृतानुवृत्ते
नदेशक्रमतानुयायित्वपालयितम् एवमक्रियापतिविप्रकर्षवतानदपेत उपदेशः क्रमइति
लक्षितः क्रमोऽध्यनलंकार एव दोषाभावमात्ररूपत्वात् यादिप ....
.... स्यानिर्देश्यानाम् तथानिर्देशे यथाक्रमात्ययएव दोषः स्यात् यथा नरनाम
थवामानेगेमेऽयमक्रमदोलसम् अत्र गजाश्वयोरादिपश्चान्निर्देशयोरयथानिर्देशा
दयक्रमत्वम् अनयोश्च स्वस्थाननिर्देशे दोषाभावमात्रत्वेन पुनरलंकारत्वं तस्मादवश्यनेय
दोषाभावविवेकेयोगायत्तेनोक्तम् परिच्छेदसहस्रेषु विषये द्वयनीति नितिप्यत्रपरिच्छेद
दीनामयथानिर्देशे दोष एव यथा नचात्रतादृक्कश्चिद्विशेषउपलभ्यते येनानलंकार
त्वस्यात् एवं श्रात्मानमत्रमयो हम्मिन्ममिमते देहाभिमानमस्पृशा मोमुह्वाविरतिर्ममेमतिवम्
नेहोपन्नमातिष्ठापि अस्माकंवस्त्वेषमनिष्कुटवदीसीमानकेदारिका देशस्थावलयादिके
ष्वपिकथमाहेननाथवानेन्यायोपत्तियम् एकमित्यादि इदानीमनियोयावलत्तणम् नदेवमा
वेष्टएकमित्यादिनाप्यक इतिद्वितीयापि तथा अत्रस्वहेयपर्यायेनपुनरेकएव सामान्यलक्ष
णयोगात् अतएवकाव्यप्रकाशकृतापृथ्यगेतनालंकृतोयदाह एकक्रमेणानेकस्मिन्पर्याया
य इतिप्रयत्नेनाम्य निवेशकृतापिवनेयारवानप्यामथाथ इदानीं क्रमान्यथाभाविवापि
श्रमक इतिद्रष्टव्यं इव वनेय्वलत्तणं नकृतम् एवंक्रमेणकमनेकयोरन्यथात्वात्पर्या ७६

यइति च सा श्रितेन न युक्तम् नैकमन्यथा गृह्णाति मे नैरणाद्युं तेक्रमेणेति सहत्रएण म भयत्रापि सं
वेष सह्रमित्येतेक्रमेणेति सूचितम् नैश्वव्यप्रयोजनं दर्शयति नाविना दिना किमर्थमिति
विशेषालंकारेणैव तन्न्यतीतिसिद्धेः अर्थादोतपाविशेषाध्यात्मकात्मामर्थ्यादित्यर्थः ने
नेति क्रमयोगाप्रयुक्तपवेनेत्यर्थः ननु इति विशेषात् नच्येत्यादि अयापि क्रमयद्दृण
स्य प्रयोजनं दर्शयति ननु चेत्यादिना अतएवेति विशेषसमुच्चयप्रयोगप्रसंभवात्
अन्वर्थामिति पर्यावृत्त्यान्यत्र इति अन्येन नानुपात्यमानत्वेनैव विहितत्वात् अतश्च
स्यवक्रमार्थाभिधायित्वात् क्रमादिपृथगलंकारतयानलक्षणीयः अथात्रोदाहाव
रोहयोरपि कैयाः अनीतिरत्नीति क्रमे वास्य पृथग्लक्षणमिति चेत् एवं तर्ह्यायाययो
नावरस्याविलक्षणत्वाविलक्षणतास्यामपृथ्यलंकारान्तरप्रसङ्गो न स्यात् नयावरण्यपि कयो
पर्यायसंभवात् नचात्रतावान्कश्चिदतिशयउपलभ्यते येन पृथगलंकारत्वमपि स्यात्
एवमारोहादिनापि यदवैलक्षण्यमवगम्यते तदत्तदभेदेनैवनिमित्तनपुनः पृथगल
कारतायामेकस्यानेकत्रानेकस्यवा क्रमेणावस्थानात्मसामान्यलक्षणासूत्रणात्वत्र
गमात् एवं यदेकस्मात्रिभ्यो नेत्यत्रापारोन रमाश्रयत् सपर्यायोपनिह्नो ति क्रमापवन्धया
स्थित इत्यपि पर्यायादस्य पृथक्त्वेति मितेन वाच्यम् निहृत्यानि हृत्याविति विशेषता
भावात् तस्मादस्य पर्यायस्य वोनभीवात् पृथग्लक्षणप्रणयनं न वनवालंकारस्य दर्शन
हेवाकमात्रमेव त्यलं बहुना ननु वैकल्पेन कत्वप्रसवस्त्रेनोमयं त्रयाश्रः परिहृतिरेवायं किं

अ॰वि॰

११

नेत्याशंक्याह विवक्षेत्यादि संहृतरूपतेति संकलनरूपत्वमर्थः तन्वेतनिशाद्यसामान्यमवलेक्य
क्रमम् अस्येहत्रेरन्याश्रयाणामनेकत्वात् क्रमो नास्तीत्युद्याद्यनुक्रमात् एवमप्येकस्यैव का
लक्रदृष्टानेराक्षाधिकस्यानासाधनादारोहणाप्रतीतिः अवरोहो यथा शिरः शार्वं स्व
र्गादित्यादि अत्र गङ्गायाध्युपराधरस्यानासाधनम् संहतेति अधरकार्मुकादेरनेक
स्याश्रयत्वात् क्रमवर्तित्वमिति अभिसारिकाभिर्वा नामतीतवर्तमानकालावच्छिन्नत्वा
त् मृग्यादीनां बहुत्वादुर्गतम् समस्तमित्यादि एतदेवव्याचष्टे विनिमयइत्यादिना ता
दृशस्यैतत्तुल्यगुणत्वमर्थः अतश्चात्रद्वयोरपि तुल्यगुणतानाश्चयमानेदप्यमानयोगा
ध्यमानमोपम्यम् एवं चैतन्निमित्तस्य साधारणधर्मस्यापि त्रैविध्यम् अधिकत्वस्य न्यूनत्वेऽतो
ऽत्कृष्टत्वादपकृष्टत्वयोगात् तस्मात्र धर्मो विकृष्टो पात्रेकविलासमध्येलक्ष्य तोऽस्तिवि
निमयस्यात्र रूपत्वात् क्रमश इति भासमानत्यागादानयोः पौर्वापर्येणक्रमिकत्वात् तु
ल्यगुणत्वमिति वैपुल्यादिना साधारणधर्मस्यानुगामितया पुनरत्र तुल्यगुणत्वं
यथा स्मृत्यावदातपाण्डुत्वविनिधायकपालयोः भोयेत्कस्यांमस्याशावृणानिः शाबमह
रयशः अत्र स्मृत्यावदातामित्यस्यानुगामित्वम् बिंबप्रतिबिंबभावो यथा लतानामः
तासामुदितकुसुमानामरुद्रः सोमतलाय्यदृशाश्रयितम् शुशमाशा रमसमम् लतानां
धन्यानामहहहरणमादायरमसाह दृष्टापि व्यापिश्रमरहदितमोदमातिकरम् अत्रम
त्वानमनयोर्बिंबप्रतिबिंबभावः शुद्धसामान्यरूपत्वं यथा मनोहवेवत्प्रतिवेतनाव ११

द्वंतेश्चकल्पो मदविलङ्घारिमध्वादयानो मधुपायिलोकः पद्माकराणाम् अरुणीव भुव
श्रुत्वमनोहरत्वविलङ्घितयोः श्रुद्धसामान्यश्चपलम् किमित्यपाशेत्यत्राभरणानोवाचा
त् कुहत्वत्वस्य सामर्थ्यालङ्घ्यते वल्कलस्य वर्वीडेकर्षणाभीत्येन न स्वयमेव न तूतनस्य
नम् एवं तस्य वपसंश्यवकलेवरपणामापि न जैनी ज्वलनेनेतस्यनाधिककत्वशुक्लम्
एतच्छासाः शाश्वेच्छुकमिति शेयम् तथा च रूढेदोद्धरणापि समपरिहृत्यादियोजनया
निदत्वम्याहिना एकसेशादि एकानेकेतिपर्याय एकस्यानेकत्वावस्थानादेककत्वात्
श्रमभाव इति कविश्नि माभिवेतितत्वात् लोकोनरइत्यर्थः न पुनः शामिविषयत्वेना
सम्भाव्यतत्वाख्येयम् सर्वेयाश्रामस्याष्ठेस्याश्योलतरोतविषयमाश्च परो द्विविधः पोरस
ल्पा श्रतेवार्थोनरानिषयतामयमवदर्शयित्विद्वितीयपरिहारेणोत्युक्तम् वर्जन इति श्रप
परीवर्जने इतिवचनात् सतियथोक्तरूपा एषानिपरिसङ्ख्या किंरूपाणामितिप्रश्नपूर्वकंत
नरत्वमिति शाहापादानाद्यविवर्जनीयस्य तत्त्वस्य शाहत्वम् न पुनरीश्वरादिसंख्यामितिपरि
वर्जनीयत्व स्यशाहाद्युपादानादार्थत्वम् श्रुत्वेति पद्दादाहरणेषु अलौकिकमितिकथ
निमानिर्वर्तितम् गृह्यमाणमितिविधीयमानतया तत्स्वतन्त्र्यावच्छेद इति श्रुण्वानरतिष
पतामयोत् नियमाभाव इति नन्वत्रयावच्छेद शाहनार्थत्वास्याकश्चिल्लक्षणाभेद
इतिभावः अलौकिकत्वाभिप्रायेणेति नहि पचपवननुत्वाभरणाद्याथेप्रश्नपूर्वकं यह
णमित्याशयः किंचिदिति क्रियाण्यप्रश्नपूर्वकं तत्सर्पिमवदिति भावः स्वपषमएककत्वाभिति

प्र·वि·
१८
78

श्रेयःशब्दस्यात्रशिष्टप्राप्तेर्नियमनायाम्भतिशयोक्तो विशेषे तथाभोक्तृस्वातिशयोक्तिमात्रं स्व
कृतेन तथा चाहुरेव भवेन्नीति प्रयोजनम् अन्यनेनिष्टहेतोहरणम् : तत्र नियमपरिसंख्ये
विभेललक्षणप्रसिद्धे इति कथं तयोः सामानाधिकरण्यम् इतिनिमित्तापेक्षावाह अत्रचापि हि
काविदा मीमांसकाः यदाहुः विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ प
रिसंख्येति गीयते इति अयमत्रार्थः इह कस्यचिदर्थस्यानियमेनाप्राप्तस्य विधिः क्रियमा
णो यदर्थान्तरनिषेधापाद्यमप्राप्यमवस्यति न च नियमः विधिः पुनः प्राप्तस्यैव मात्रपक्षेऽव
स्थितमेव भवति तेनास्य नियमो व्रीहीनवहन्तीत्यादौ अवघातस्य विधेयस्य दलनादेरनिषेधः
न तु विधिनैव अवघातमात्रपक्षे प्राप्तमेव दलनादेरपि निषिध्यते न च पक्षे प्राप्तस्य नापि नि
षेधमात्रमेव नान्यस्य अवघाताभावे विध्यतिदेशः सर्वप्रकारेण प्राप्तस्यान्यतरपरिहारेण स्था
प्यमेवेति क्रियमाणोऽर्थान्तरनिषेधमात्रमेव पक्षे प्राप्तेऽवस्थानमपरिसंख्या तेन पञ्च
पञ्चनखा भक्ष्या इत्यादौ अपञ्चनखभक्षणनिषेधमात्रतात्पर्यमेव न पुनः पञ्चनखभक्ष
णं कर्तव्यमपि तथा हि पञ्चनखानामभक्षणे प्रवृत्तस्य नियमादृष्टासिद्धेवान्तरस्या
न नात्रतत्रापि नियमो नैवलक्षणेनमोपोयाद्यपि संग्रहात् तथा हि नियमे समे देशे यजेतेत्यादौ
यागस्य समविषमालम्बनेकत्रदेशमात्रावकाशे सममेव नियमनं कृतम् परिसंख्यायाम्
पि सर्वत्र भक्षणस्य प्राप्तौ पञ्च पञ्चनखा इति विधेयपक्षे एव नियमनं कृतम् नन्वत्र पञ्चनखानां
निषेधमात्रतात्पर्याभावे पञ्चनखविषयभक्षणनियमनेन नात्पर्यं नवतन्मात्रार्थत्वमितिचेत् १८

ध्रुवमयाद्गुणाभेनलक्षणामितिचेन्न यतस्सत्त्व अश्वितनावदाप्तुखेपंचयंवनतावविषयेमहत्त्वेणेति
पि: यत्राथानरविषयेयपथैवसाधिनेनदेवचर्मीविनश्रुतेनेनेहालेकावन्नप्रतिष्ठापकस्
नश्चलितयमवणिसंज्ञोयोः समानम् अथानियमेविधिनिषेधयोर्याकार्यतन्नपरिसंख्योपी
वनिषेधेयस्यवेदत्तनयोर्भेद इति चेन्न ने अश्वितनावडेकानन्तरनिषेधपर्यवसायित्वेनसमाने।
योग्रवेधनमनयोर्लोकावनियतनियमेविधावपिनान्ययेनतत्परिसंख्योपानदेनापि।
पिकत्वादिहानाथरणीयम् नहीहपंचानामपवनेत्वानामभक्षणमभावाय: प्रमत्त
येनाविधिनान्ययानान्ययाप्यामनयोर्लोकावभेद:स्यात् तथाविधसर्वलोकावभेदानां
भेदहेत्वनिश्चयाश्रमेधवाधितलक्षणाकारणप्रसंगोलेकाननेस्यात् अतेश्चतद्देव
मेवनियतमस्त्वावाश्रम नदाहभ्रतएवमादि स्वीक्रियतेइतिमदनेनेत्यर्थ: साधयथा
किमासेध्यपुमानिमादेश शत्रुहि पुमान् विनेहस्वरयो: सेवाप्यानद्रुगापत्तिभावनमित्यन्यत्र
षपर्यवसायीध्रुपतिनिटपवेकत्रैस्ववायानियमेः हेतोः अतएवचतत्राधिकामिद्युक्ते
देडाप्रापिकत्वेमादि शाह योजननानावदाह देडमादि इदेमनोत्तादिष्वग्रुप नेनतत्र शे
षापाध्यापिकेस्यादिवत् नतुवाऽसंविनिवर्तिमिवाहुः किंनुभवतीमाशंकाह ए
षोदात्तादीनियत्रोपदिष्टमिमनेनहिशिष्टप्रयोगाभानाशब्दानांव्याकरणशास्त्रेण
लोपागमवर्णविकारादिपदविहितेनतत्र अवतिलक्ष्यमलनाव्याकरणस्तेनाविधि
नापिहद्वाभावोनेनसिद्धः इतिशाब्दाहतोअतऽनिठनाविधानेनतत्र पतच्चपत्तयेसा।

अ.वि.
७९
79

मान्येनैवाभिप्रेतार्थशब्देनास्य यमेवोपपन्नः पक्षधर्मताग्राह्यणीय इति सूचितम् तेनानुमानपक्षप
क्षग्राह्यग्राह्यणीय इति सूचितम् तेनानुमानपक्षपक्षग्राह्यणीयः पक्षान्तरयोरनुपपत्तेः तथाचा
त्र एकान्तवानन्तकृतौ तौ तावन्तः समभ्यावृत्ते नैवास्य तो इत्यादावनुमानस्य समभ्यद्वैतिनिषिद्धत्वाहुरेव न
भवति अथापि विषयनियमाय स्यातिकरणस्यापि सर्वथापि दृष्टापि भवतीति चेत् न पक्ष
इति नियतोदाहरणविषयम् अन्यथा हि निषेधस्यैकरणधर्मगाप्रत्यनस्यात् अतः प्रवृत्ति
काशाहस्य पुनरेतेन दर्शनेन मेवापुत्रकमदन्तानाम्नापि पदिकाहन्तोपि विहितवान् कनोप्यर्थतयासिः
तस्य प्रतिकृतो गम्यमानाया सिद्धार्थवर्तमानानाम्नापि पादिकाउकत्वात् प्रतिकृतिभावा
त्मकत्वं भवति अन्यथा हि गौर्विवरावयवश्च जातिकनः प्रसंगः तदिष्टमायपवपक्षोज्ञा
यान् नन्वत्र किमर्थं सिद्धान्तस्य दृष्टान्तेनार्थस्य सकस्यायतनेस्थितम् येनेदृष्टान्तेनेनद
र्शनमित्याशंक्याह अत्रेत्यादि पक्षेनैव दृष्टान्ते योजयति तत्र त्रैरूप्यादिनासामानुव्याप्यत्व
लक्षणादिति येनैव न्यायेनैकस्यार्थस्यासिद्धिस्तेनैवापरस्यापीत्यर्थः नन्वर्थान्तरप्रत्ती
तेः किमिदमनुमानमेव न भवतीत्याशंक्याह न चेदमित्यादि स्वरूपाभावादिति हेतुम
त्वेनाज्ञानमत्वनमानत्वायत्वाद्वितमपि न निश्चितमेव हेतुमन्त्वेनापि पूर्वस्य कृष्णवे
शावस्थानादिनाकेनापि निमित्तेनाप्यनावभासमानस्यापि भावात् अत्र मात्रेणैव नियत
मेवार्थान्तरस्यापत्तेर्निमित्तस्यानन्तः प्रत्यक्षभावः इति तिवाकाम्यायस्थलालंकारप्रक्षा
वेदि विधेयनेनापनेतोर्थान्तरस्यासाम्यादिनावगुणकारणं तस्यापि विद्यावद्वासिताह्वाविते ७९

अपतत: पुनर्वर्ष्योनवश्योपादानानुपादानांशमंसे भवन्नस्तु वैविध्यम् नत्रोपादाने येथ वक्ते
वोदाहतम् अत्रपादानेनतथा श्रीशाम्बपादवज: पवित्रै: स्पृष्टा: समन्तात्तृणमवन्मरुद्धि:
यश्चोल्लासनिर्भेदशास्त्रगर्भसंदर्भिणा: मन्त्रापिगर्भतृपा: अत्रगर्भत्वप्युपाधीभूत्वाकारा
नेत्यापत्तद्दृश्याभवमनुपातम् श्लेषेणेति श्लेषमूलयाति शायोत्मेत्यर्थ: नन्वेतन्नादि पत
देत्याच्च हे विरुद्धयोरित्यादिना नत्वेवलता देवे कस्यापि बाधाभावा मेकने वधहणम् न
तस्य द्वयोरपि गुणपत्त्याप्ति: नच विरुद्धयो रनेतु ज्येन तत्त्वे वैकस्यापि साधकबाधकप्रमा
णाभावादनिश्चयादनियतेकतरावलेकनेनप्रातिकीर्णाप्ति: अतएवानियतोभयप
त्वाक्लेबीविकल्प: नत्वेव यत्वेत्री हि भिन्नीयुनेनेति वाल्लवाद्विकल्पादस्मको विशेषर
त्याशंकाह उपसेति उपसंस्तु च माध्यारणयमनिवेषनमिति तस्माच्चैवेयम् पर्वत्वय
त्रैवोपमपर्गमवेत तत्रैवायमलंकारान्तरनत्वन्यत्रेति भाव: यथा निदर्शनीति तिगुणाश्रय
वात्तेन तल्लक्षी: पापतत्र गच्छतु वायथेष्टम् अत्रैव वामरणम स्तु गणतेर्वान्ययाया
न्यथ: अचलयतिपदेनयीना: अत्रोपमायाभामावाद्विकल्पमात्रत्वम् विकल्पइतच्चा
त्रदर्शयति अत्रेत्यादिना कर्मेणोति शिवेनमलेसंधि: यत्रनेमलोविरुद्धत्वेति सर्वयोहे
नेनविरुद्धत्वमेवोपोद्बलितम् क्वचिन्मा विति संधि विशेद्दा अनयोर्विरुद्धवादेतत्काययो
रपिशिवाय तु नेमने याविरुद्धत्वम् नयोरिति शिवायतु नेमनयो: प्रकाशं तत्र संनियत्र
शिवसोमयत्तु षाच्च गुणपत्नमनेनम भवेत् नम श्वेति विरुद्धयो र्गुणपत्त्यहेतुत्वसंभवात् त्या

व्य.वि.
८०

यथाभेदेनास्यानुपलक्षणम् अत एवैतदभावमात्राद्विनाममस्यायवादित्वमपि समर्थितम् अ
त्राप्युपपत्तिर्विमर्शितं न वालकाव्यमित्याह नसनेत्यादि नेनासत्वमनाख्येयसमस्तपदस्यानु
गामिनैकरूपेणानिर्देशः वस्तुशक्तिविकल्पमाव्यत्वयथा संदृष्टिविधानरूपितमपुष्पमेवं चे
च्चित्तमुक्तेन नयुक्तवक्रानविलोकनेषु धर्मणाकविवमर्थवीर्यविविक्तकलेकमेकेन यदि
हितएव जगत्प्रकाशः अत्र वचनविवक्षितयोः शब्दसामान्यरूपत्वम् एककलेकयोस्तत्त्वे
वर्त्ततिविवक्षानः उक्तमनादिति द्वयोरपिभगवत्संवेदिते न भवान्निर्हरणकरणे
सामर्थ्यसमवात् नत्वनेनोक्तेन तु शब्दस्य समस्तद्वयएव किं न भवतीत्याशङ्क्य नवात्रे
त्यादिनानाविनिवाशद्वसमस्तद्वयार्थलक्षणार्थानेषामिति समस्तद्वयार्थपरतन्यत्यर्थः न
स्वसमस्तद्वयार्थोविवक्षितः एवमत्रविशेषाभावात्कथं विकल्पोपि न भवेत् इत्याह नविरचा
दि नकार्यमिति तत्त्वाभिधानेनैव नत्वयाः स्वीकृतत्वात् कृतमिति द्वयाभिधानम् सार्थ
भावमिति अन्यथाहि द्वयाभिधानेनिष्प्रयोजनं स्यात् सार्थभावादिति तत्स्वभावलक्षणात
स्वभावत्वादिति सहृदयविकल्पनस्य कल्पनानिरासः कुतः सहतिविकल्पः एतदे
वोपसंहरति तस्मादित्यादिना समस्तद्वयेत्यादयोरपि गुणपदव्याख्यानम् इह तत्त्वेप्यत्यन्तत
प्रतिपत्तेश्च तत्त्वम् अनेनास्य ग्रन्थकृदुपन्यस्तमेवदर्शितम् गुणक्रियेत्यादि नैवेति यो
गपद्यव्याख्यानेनार्थः अनेनैव वास्य गुणक्रियायोगात्तु गुणपदव्याख्यानभेदद्वयमपुनःक्रम
विदलितत्वाद्यमकपदेऽन्यत्रचैनेमन्त्यमालिन्यायात्तु गुणयोरुपनमनमवनयात्क्रियाया ८

यौगपद्येनावस्थानम् विभिन्नविषयत्वेनेति गुणादीनां सुखादिविषयगतत्वात् अतस्तु
भिन्नाधिकरणोयं समुच्चयः एकस्मादि विप्राण इति यथाध्ययनशयनादीनां शोषणादी
नां च क्रियाणां सुपतनमनभवादिवकालान्तरभाविनां यौगपद्येनावस्थानेन तथापि त
मेरनयैणाजयम् एवमिति यथैवैकविषयत्वेन शयनाद्याः क्रियास्तथा: नेदतनुण
समुच्चयउदाहरणं यथा स्मितं ज्योत्स्ना जालैरकलाकविसध्याकरैस्तमः सोमैः श्यामः।
क्वोविमपटलैः पीतमपि च नभोनीलीनीलैरतिमणलीलाविद्रुमा स्थलीधाविद्धे
वचवदनाविचितमदः अत्र सितादीनां गुणानामनेकाधिकरणगतत्वेन युगपदवस्था
नम् गुणक्रियासमुच्चयो यथा मन्दीदस्यादि नन्वाकेकरादयो मन्दीदस्यादिसमुच्चया।
दि गुणक्रियाशब्दाः समसाहीत्यादयः पुनः किंशब्दा इत्याशंक्याह प्रसादीत्यादि तेषा।
ति सर्वेषामपि एतद्द्वयमस्तीति एवमित्यादि त्रिष्वपि गुणानां क्रियाणां गुणक्रियाणां
च यौगपद्येनावस्थानात् भिन्नाभिन्नाधिकरणत्वेन चतुर्णां विशेषः समुच्चयप्रपञ्चवृत्ति
नष्टघातोदाहरणानि लक्ष्यन्तीति एकस्मादित्यादिना यद्येकः कस्यचिदनियतत्वादिश्लोकवि
वतिनस्तत्सर्वं ज्ञेयमिति प्रकान्तस्य हेतोः तत्सिद्धिमिति कार्यनिष्पत्तिम् अपरेऽपि तद्वत्समु
च्चयाद्भिन्नलक्षणत्वात् न तु यथैवैकस्य कथमयमलङ्कारः समाधिरेवायं भवतीत्या
शंक्याह नवेत्यादि एकोऽभिन्नसमानिरपेक्षोपि सन्निधिः अकस्मादापततो हि कारणान्तर
स्य सौकर्येण स्वविना स्वसम्पादनं च यत्र यथापि तेन तु एवाकार्यं निष्पन्नम् समाधौ प्रयोजन

श्रु.वि.

८९

नम अतएवकाकतालीयेनातिनिदर्शनीकृतं पदंच सोपानारोहणपरिश्रमेणकस्याश्चिदपि
विनिःसृताः नएवहरिदर्शनव्यतिरेकेणाश्रामानन्दच्छिन्नाः इत्यादौ सत्त्वश्चयएवसोपा
नारोहणपरिश्रमस्यधैर्यैवहरिदर्शनस्यापिकारणानांतत्स्वतन्त्रत्वंवक्तुंहेतौतदनिद्ययस्त्व
त्वेनश्रामकारित्वेनापनिर्वचनात् अतएवाङ्गेनसमाधिः तस्याहिकाकतालीयेनापतनीकार
णानेकाकाकार्यमोकार्येलक्षणम् तथाचैतेनतन्नभवति नयद्यकाकतालीयेनहरिदर्शनं
पत्नकारणानवस्थापनतम् तदर्थमेवसोपानारोहणस्यपङ्क्ताननेन नायिकायाःका
र्यस्यापिकृतनात्मकत्वोकर्षम् हरिदर्शनस्यापिसोपानारोहणपरिश्रमस्यधैर्यात्कारित्व
मात्रेस्थवविवक्षितत्वात् अतएवगणावाहिव्याख्यातुम् क्रमेणतस्यादिशोभनेनेतिमहत्वा
द्विपोगमात् इत्याइति नन्वहृदयेनवासितवदिनापियतमादीनांयद्दर्शनेनकथ्यत
वपःश्रुतीनामपीत्याशङ्क्याह नेवत्यादिशशीत्यादि नादृश्यैरेवेति सदसद्भिःकाति
त्यादीनांस्वतःशोभनानामपिगलितयौवनत्वादरशनमनत्वात् अन्यथापुनरेवमसंघा
तेनव्याख्येयत्स्याशङ्क्याह तविमादि नादृशनेनसमुच्चीयमानेनमध्यः प्रक्रमभेदादि
ति शोभनानामुपक्रमध्यशोभनस्यानिर्देशात् अतएवेतिसौन्दर्यानिमित्तकत्वाभावात्
अन्यैरितिकाव्यप्रकाशकारादिभिः ततयथाङ्कतेनत्व इत्येमनेनमर्त्वितामदेतनायीम
लिलेनानिश्च्वानिशाशशाङ्कतत्वतिः समापितानयेनवालंक्रियेतनेत्यसा अत्रङ्कत
ष्याद्यिष्यत्वरूपेभ्यः सहचरैस्तोभ्यमनसर्वविवर्यानिकृष्ट्येणाभिन्नतम् एवमपीति म ८९

स्यामथ्यसामर्थ्येनार्थान्तरं व्येति अनेनाक्षिप्तमर्थाणक्रमभेदप्रपञ्चस्य योगमदर्शयोर्गोभे
देन दर्शयति नन्वित्यादिना इदं निष्प्रकृतेन सह द्योयोगोदाहरणे न येन संयोगोदाहरणत्व
तप्रवेति सोऽभवन् स्यमस्तोऽष्ठोऽभवन्न नवविवक्षाणाम् सोऽप्यधिज इति उपसंहृतमित्याशयोपिसं
वयनीयम् एतदेवोपसंहरति न स्यादित्यादिना प्रकारद्वयस्यति प्रकारद्वयस्यैव
द्दृष्टत्वतः नन्वपुनरुक्ताद्देवपारिशेष्यात् तृतीयस्यापि प्रकारस्याभेदः प्रतिपादितो भवतीत्येतदु
क्तम् कारणमाह एतदेव व्याचष्टे केनचिदित्यादिना सोऽकार्यमिति कार्यस्य स्वविना
नाभ्यासमेव प्रकृतेन कारणावर्शेन निष्पन्नेऽपि स्वरूपोपपद्यायाः पक्वेनानालक्ष्यार्थः
स्योपलक्षणपरत्वेन विवक्षितत्वात् सदृहवाकरणाभिप्रायः अत एव कारणानन्तरयोगाका
र्यस्य स्वत्वेन सहृदयाकरणादस्य महत्त्वयमपि ज्ञेयम् आपिनि समस्य च येऽधिक्यावतिष्ठ
तः नन्वौकार्याभ्यामिति विवक्षितेन कार्येण निष्पन्नार्थोऽभिप्रायः यदि स्याकौशिकमयुगाजि
नयोगोनस्यात् ननु विन्यासमानानिराकरणेन सिध्यतु एतत्प्रथमप्रकारस्योदाहरणा
द्वितीयस्य यथा तृणलीला भयाणामभितस्वार्थागवाक्षसाभः शाम्यापद्यावलिस्यगमद्दृष्ट
जिनश्रमकोदरः केलितोभः कुवलयदृशामान्मथकार्यभोदेष्वद्भाव चोदनक्षमितः णो
हर्षिनिनाय अत्र सेव्यादिना हितस्यापि पुवद्भावस्य केलितोभाख्येन कारणेन देणा
द्युणाभरणचोदनादिना स्वरूपोपपद्यायानानस्माधिः एवमेव महाव्यापकमन
लतणामितियदन्येकक्केन नेम्बामेतत्स्वरूपानवधारणापरमवेमलवजुना ३८ एवं

शु.वि.
८२

उपमेयं हरन्नपह्नुवनारयति एवमित्यादिना नन्वेतिनिर्योदशेणाभवति पद्येनाद्दि एतदेवव्या-
चष्टे यद्यद्यपीदिना बलवत्त इति उवेलेनेति चप्रतीकाश्करणेनिशोधणा इहे रणोहेतद्धे याप
न्यासः न स्यावधिन इति बलवस्यानिषत्तसमकस्य नन्वेवोधितेव स्याद्दृष्टान्तादिसमवधमलेउर्वेत
स्वेतितस्यामधिद्विलवेगेउवेलेनप्रतिपत्तेणप्रतीकाशः कर्वेशकाश इति भावः न मि तिसव-
लेप्रतिपत्तम वाधितमिति प्रमाण्याद्धि नदीयतिरस्कारो निष्प्रयोजनः स्यात् क्रियते इति उव
लेनप्रतिपत्तेण न वेतत्सत्तामात्रमित्याह प्रनेकस्येत्यादि तद्बल्यत्वमेवदर्शयति यथेत्या
दिना किंवा प्रयोजनमित्याशङ्कयाह प्रतिपत्तेत्यादि उद्वेगापनमितस्य प्रयतीकाशस्येत्या
न प्रवेत्यादि वक्तुराह एवं प्रवेत्य नलदीय इति सम्बन्धः न तिरस्कारादि तिनपुनस्तत्प्रतीका
शस्य बाधितत्वमुक्तं तिरस्कारस्येवमात्राद्वाकाश्यर्थत्वात् पुनरेवपरे वधितमस्वेवधिमित
रस्कारकारत्नेस्येवबाधनादित्युक्तम् एकत्रोपप्रतीकाशत्वम् एतेन वास्य प्रयोजनं दर्शितम्
प्रत्याभितिरस्कार्यतिरस्करणोतिरस्करोतिलिद्वाकुरेणवलवत्तः प्रतिपत्तस्य प्रतीकाश-
त्वान्न्वतिप्रतिपादनतात्पर्यम् उपमानस्येत्यादिकेसंबन्धकेनेति नव्यापारस्योपमेयेनै
वकृततत्वादनुपयोगेनानर्थ्यः उपमानान्तरमिति उपमानानामप्यन्यहतार्थमिति उप-
मानतेन नैनत योग्यमितियावत् हेवाक इत्यन्येति उपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तितात्
पुनेनोभयत्रापि नैनतसंज्ञामात्रमित्युक्तम् एकं द्वितीयमित्यभिदधताग्रन्थकृताप्र-
तीपद्वयमलंकारद्वयेन पुनः सामान्यलक्षणाभावादेकमेव द्विप्रकारमित्युक्तम् ८२

उपमाप्रकारत्वेवानयोर्नवाक्युपमानस्यात्तेषाउपमेयकल्पनाश्च नहि नत्रातदस्तीति नतो
नेयाः स्वश्नस्यैघपवमेद्रुः अनयोः पुनः सा यद्यपि जीवितनाम्ना पारणे यमोऽणमाप्तिर्वै वि-
प्रमम् एवमौपम्यमंतरेणानेनद्लेकारद्वयं भवतीत्यवगंतव्यम् तेन निर्दैववंघनेकि
यतेदेवताभिरन्याभिः यस्याः प्रसादेन श्रियो लभ्यते इत्येपिनेवसन् इत्यत्र प्रतीपाले
कारत्वं नेवाच्यम् अत्र हि देवतान्तराणां तथा सामर्थ्यादर्शनात्तदात्तेपणसमकाले
श्रियोपलब्धिराधिन्यान्निश्चयाद्विरहिणीकर्तृकवाक्यत्वेवंघनम् वस्तुवनालंकार
इत्यविवादः यच्चेत्यादि अत्र कुवलयदलदामश्यामात्तेपश्च [illegible]मसंगतमेवतन्माध्य
स्थ्यप्रतिपादनार्थः अन्यथा हि तदा त्वेपो निरर्थकः स्यात् एवं किं कर्णपूरेयं दिग्साधु
वादामुक्ताफलैः किं यदि वा धवलाम्भः किं हरिणे पारैर्यदि द्वपशोभाला वण्य मा
त्वयदिमं देनं किम् इत्यत्रापि ज्ञेयम् अत्र हि कर्णपूरादिभिः श्रोत्रशोभा क्रियते तेच
वसाधुवादादिभिरिति साधुवादादिभिरेव तत्कार्यकरणात्कर्णपूरादीनामपेक्षा
स्ववसाधुवादादीनामसंगतमेव तत्साम्यप्रतिपादनेफलम् एवं वलंतीनांमत्सर प्रति
परीवारवारांगनानां यन्मे जीवितं धनितस्य भागधेयानि कोलाहलो यम् तेनेवाभिमर्दन
रूपते मंगालिकप्रवाये मोयामेतपथ्य पर्यायिगोरः कल्प पाराव तानाम् इत्यत्रापि जे
यम् यत्सुनरजामे करणमानोपमेयभावस्यादिविवक्षितत्वं गुंकं तत्तेषां तत्स्वरूपान्मिस
तम् लावण्यादियमेश्च त्रमदनरूप चंद्रयोरनुगामितयानिर्दिष्टः यथा वा तस्या-

अ.वि.
८२
83

श्चेन्मानवमस्ति सोऽयं मुखमंभोजं किं पार्वणेनेंदुना सौंदर्यस्य पदं दृशौ च यदि ते किं नाम नीलो
त्पले: किंवा कोमलकान्तिभि: किसलयै: सत्यं वनस्थायवदेहिभावः पुनः कमवल्कवना
देहिभिर्विवाद: अत्र सामान्यमभिमानादिसकृन्निर्दिष्टम्। असकृन्निर्देशस्तु यथा यथ
ति तस्याः स्मरशार्ङ्गमंगिनिलासवल्लितं भ्रुवौ विनतनागणाः नाटिङ्गाकिंविदितेविथा
गास्तेह नवल्लाजनगमावकेन अत्र वल्लिहल्लयोरुभयोः साम्यमनुपात्तम्। भुजगयोस्तु
बिम्बप्रतिबिम्बभावः निकषार्थ्यमिति अन्यथा वेडस्योपमेयत्वकल्पनेनिर्वाहके स्यात्
प्रयोजकोऽलंकारप्रतिपादनात्। अत्रापि साधारणधर्मस्यानुगामिता यथा मुखे
न मालविपीयूषपल्लवेनानिशाम्ते उपमानयतावर्ण्यस्य यत्सिद्धमेवम्। अत्रापी
यूषपल्लववनमनुगामितयोपात्तम्। असकृन्निर्देशस्तु यथा पौलस्त्यविरूढेनेविवल्
दृष्टर्वं भ्रवकूर्चकूटप्रकटितनम्रजनतायवनाम्। नीताजनादिकमपमृषप्रवाविद्या
प्रातेग। अत्र वल्लिद्विवलनयोः साम्यमनुपात्तम्। कूर्चदावयोस्तु बिम्बप्रतिबिम्बभा
वः। अस्य चाविच्छित्त्यन्तरदर्शयानिष्कविदित्याहिनानिष्पन्नमिति सिद्धमेवोक्तेः। गांवे
मिति उत्कर्षभाजः स्यष्टाने च पुगलस्यपुष्ट्उभावरूनिउपमानस्य गुणस्योक्तिः। अत्र
एवस्यथविधमाजः परस्परात्मकत्वात्। अनेन न्यायेन तिर्यग्यथोपमानशब्दे
वाच्यककारकवर्णनेर्थवेयर्थ्यः अतएव दृष्टस्याविच्छिन्नेतादिमजनेनपुनरेनहिकि
त्यनवगमितिभाव: अनोपमितिउपमानभावे यानसहेनेनस्योपमानत्वकल्पनेन प्रतिक्षि ८२

लक्षितत्वात् यद्यपि प्रकृष्टगुणेनोपमानेन माधुर्य्यादिना गुणेन वोपमेयेन तथापीह शब्दप्रकृ
ष्टगुणत्वविवक्षितत्वाद्रूपेण तथान्तरगुणमनुपमेयेन संभवतीत्यर्थोऽपि इत्यर्थः वैरूप्यस्थि
यमभिन्नवेष्टितमाधुर्य्यवायमाधुर्यः अवस्थमपि वाचविशेषणत्वं गणनम् तस्मान्नाय
स्मादपि अनयेयथ दृष्टान्ति स्वदेहकोऽस्य लक्ष्याङ्गत्वेतिभूवनेस्वयं वोऽपि समः इत्यत्र न गुण
वत्त्वमेतदपि नप्रतीपलक्ष्यादेरुपिकगुणस्यन्नुतगुणेन देहेनावरत्वाणां दानाभावा
न् प्रत्यक्षलक्ष्यादिदानाद्देहदानस्यापि कगुणेन विवक्षितम् अनवाप्तुये स्वदेहदान
गुणस्यकोनामलक्ष्यादिदाने नोकर्ष इत्यत्र वाक्यार्थः एतत्त्वेव वस्त्वेनालंकारत्वम
लमति विस्तरेण वक्तनेत्यादि लक्ष्मेणातिविक्रमरूपेण वक्तनेत्यर्थः तस्यैव सहजांगाव
केनेनहि विपल्वादस्याणि इह प्रकारत्वम स्त्रीत्यनेनोक्तम् नत्ववक्तनेत्यसर्वकोनेरणानि
गृहितनेनैकान्त्याणनिवर्त्याकिमयसामान्यालंकारत्वं न भवतीत्याशंक्याह नवा
यमित्यादि साधारणगुणयोगादिति यदाहुः प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षित
याएकात्म्यवध्यतेयोगात्तत्सामान्यमिति स्मृतमिति भेदानुपलक्षणमितिप्रस्तुतापस्तु
तात्मनः सदृशाप्यवस्तुद्वयस्य सामान्यकारतया पृथग्गावगतस्यापि पृथक्त्वविशेष
स्य रणाड्भय विशेषाग्रहणात्वेकत्वेनैव निश्चयोऽस्यादावुत्कृष्टपटवज्रादेरनुप्राति
त्विकेनरूपेणानुपलक्षणाद्यथावगममनन्यत्वसायइत्यर्थः यथा राजतकांचन
शुक्तिकारजतयोः सन्निकर्षेणसामान्याकारतयापृथग्गावगमेऽप्येकत्वविशेषस्य

प्र. वि.
८४

गाढभयविशेषाधायकत्वात्सप्रवेदकत्वं ने नैव विनिश्चयो जायते न च्युवेद्वापि त्रेयम् मीलि
ते पुनर्भूतगुणस्याधिकगुणेनातिरोहितत्वात्सामान्याकारेलनापि नाभयावरामान्यून
गुणाच्छादकत्वेनातद्देशावष्टम्भेनाधिकगुणस्य वृत्तिर्भासात् अतएवान्नमदोदयक्र
तस्वकारल्पादेर्नीवरामसाद्वेतस्य मदोदयास्त्वेमपिनैतद्भावस्यानाद्ध लवताबाभा
विकेनद्वकारल्पादिनाच्छादितत्वात् सामान्यमथुनः अभेदमङ्क लवकाभिवातानाभि लता
रेषहलालमालियङ्क्तिभिः इयथुराभाकतनाति नालुकानलेस्यते व्यक्रमवामनस्तनी
ह्मादीनिकंजमध्यवातायायाषितः पृथग्देशावष्टम्भेन सामान्याकारेतया भामप्ति
माधावगुणयोगात्तत्वात्प्रतिभेदेनानध्यवसायः अतएव नलस्तेव्यक्तमितापुक्त म
ग्रतश्चस्वरूपेणावगतस्यापि भेदेनानध्यवसायः सामान्यम् बलवतातिरोहितत्वात्स्व
रूपानवगमेमीलितमितिस्थितम् अतएवाहमहानन्दयोर्विशेषइति एवं तुहि समान
गुणानुस्याविशेषाहस्यमाणोदाहरणादावसि साधिकारोदि वस्तुत्वाद्वेपि भेदेनानुप
लक्षणं किं न स्यात् ननुक्तएवात्रपरिहारो यन्मानगुणेनाच्युकतरविशेषस्मरणाच
भयविशेषाधायकत्वेनेति एवमपिकथमिति चेत्स्यायं पर्यनुयोगः किंतत्रकृतं तत्र
स्यन्ते यद्युवा अतएवास्तत्रनामेदस्मासिकमभिहवशस्त तेषाश्चतततानाङ्देनाउ
पलक्षणाविवक्षितेनतत्वनैवाभेदग्रहेणतस्मादृशप्रतिपादयिषितत्वात्
नैवं समत्वस्यानुतयाप्रतीतेरस्पष्टांनिमर्शतंभावाद्याः नसाहिप्रकृत वक्ता ८४

क्वादकनैयैव वक्त्वं न रक्ष्येव प्रतीतिर्लक्षणम् । इह न तयोर्नेयविवक्त्वं न रस्यापृथक्त्वनिष
तितिस्यलेव ङ्गनान वास्यसज्ञमात्र मल दित्यातितोयायकत्वादित्यादि श्रुतस्य एवं तद
त्वस्थाभियाने मीलितमित्युक्तं निर्वाहितम् प्रत्नतस्यमादि प्रत्नतस्यमृपमेयस्य श्रुत
त्वेतेनेमुपमानेन साधारणधर्माणात्र विवृत्रतमग्रार्थसिद्धम् तेन साधारणधर्मस्या
नुगामिता यथा मेघ्यजातपदस्त्रीणामुत्पत्तिनामसमलविक्षाम् राहोल स्यतामेतिय त्र्ह
णेंदुमण्डलम् प्रयामलकान्तिमनुगामिनयामतानिदिष्टम् प्रसक्तिर्निदेशास्तु यथा
प्रभेदमित्यादौ प्रत्यक्षवकत्वेनयोर्विवप्रतिविम्बभावः लुलितत्वेन तैनव यो स्व गुडमा
मान्यस्य पतम् नन्वत्र प्रत्नतस्यापक्वतेनात्रापह्नवः कियन्तरंतिकिमियमपह्नुतिरेवन
भवतीत्याशङ्क्याह नचेयमित्यादि प्रतिमाव्युत्ता वा तारंमयोत्तक्तेः स्वगुणत्यादिपरि
मितेति सौक्रियमाणस्वगुणस्याभावात् तत्सम्भवादेव चान्यस्य पृथक्त्वगुणत्वम्
समीपवर्तीत्यनेन गुणग्रहणयोग्यत्वमुक्तम् प्रमिमिताति परिमितगुणग्रहणेति श्रुते ।
श्रु नैतत्सत्तामात्रम् नन्वत्र प्रकृतस्य गुणेन परिमितगुणस्यातिरोधानान्मीलितमेवाथ
किं न भवतीत्याशङ्क्याह नहीत्यादि प्राकृतादितत्वेन प्रकृतस्वरूपत्वेनार्थः उपलक्ष
णेनाति विशिष्टत्वेनार्थः विभिन्नवर्णेत्यादि नलेन्दुकणवर्णत्वसाम्याभावः समुद्भवेय
यथा वा इहदयप्रच्छादनमिंदुवक्रावेत्तलवमादिसहाय सपत् वपुस्पृशोगारमयम
त्यसनापक कहरवत्रियायातु प्रयेहरवत्रिगुणस्यसनापक कत्वसौकारः सत्वम

प्र॰ वि॰
८५

दितद्गुणयेयेत्तितचहिश्रयामस्याप्रस्तुतगुणग्रहणंस्मकम् । इहतयोरप्रस्तुतायामपितद्गुणता।
हणम् अस्यासमेति विप्रकृष्टस्यान्यगुणस्वीकारानुपपत्तिः यदा तत्तन्नभवति तदायम
लंकार इत्याह यदेत्यादि उत्कृष्टगुणस्येतरेण न्यूनस्यातिरेकेणापि समानगुणत्वेन स्वी
नम् एवं च प्रासंगिकान्यगुणस्वीकारे तदभावोऽयमलंकारः यदुक्तं तद्रूपाननुहारश्चेदस्य
तत्स्यादतद्गुणः इति अस्मिन्निति सन्निहितगुणे यदि वतिपत्तातेरप्रकृतस्यान्यगुणहरणं य
गुणस्यान्यस्य तदेव व्याख्यातं हृदयेनास्य प्रकारद्वयं दर्शितम् अननुहरणाख्यस्यासामान्य
स्यानुगमात् धवलोसीत्यादि अतिरक्तेनापि तत्कृष्टगुणानुहृदयस्य दर्शितम् अप
मपीति समानगुणत्वेनापीत्यर्थः धवलोसीति तत्तद्गुणप्रवेति येऽप्येकदेशास्तु क
विलावकः कुल्यितरस्य परस्य पयवपत्तकानतस्य स्पष्टः नव गाथाव्याख्यानमस्त्व
नम् यतोऽत्रालंकारान्तरस्यापि व्याख्यानस्यात् नाप्यतद्गुणः तस्य हि स्वगुणत्यागेना
न्यगुणस्वीकारालक्षणत्वात् न चात्र गुणत्यागो नाप्यन्यगुणस्वीकारः तस्य धवलतामापि
योगात् किं तु कारणाभावेऽपि कार्योत्पादाद्विभावना न च विरूपकार्योत्पत्त्या विषमालंकारः
तद्धि कार्यकारणयोर्विरूपत्वबाध्यमानतया प्रतीतिः इह त्वेकस्याबाध्यमानतयेति म
हान्तयोर्भेदः न तु वा च समयोपकारणसामग्र्यगुणानुहरणरूपस्य कार्यस्यानुमतेः किमय
विशेषोक्तिः न भवतीत्याशङ्क्याह कार्ये स्यादिति अविकलगुणादिति वस्तुतस्तत्र भवेदेव कार्यकारण
भावः अतएवालंकारस्याहतनास्य विशेषोक्तेर्नान्तर्भावः एवोक्तः यथाहनावशाख्यातोयाप्त्वावितनः

विषमालंकारेति पाठस्तु मुक्तकांतरेषु स्थितोऽप्ययमाप्नुक्तः नहि कार्यकारणभावविव
क्षायां मोचयणाच्चतत्त्वस्यायेननानिषेधयनेनस्याववकाशः तस्माद्धि विरूपस्य कार्यस्यानर्थस्य
वोत्पत्तिलक्षणम् उत्पादित्यादि उन्नीयते इति प्रश्नेन तु संभाव्यते इत्यर्थः ननु वास्त
नीतस्य प्रश्नस्याशयपनात् किं सिद्धमनुस्मानेन भवतीत्याशंक्याह नैवदोषमित्यादि प्रस
भावनीयमिति कविप्रतिभानिर्वर्तितमेवेत्यर्थः नहि तिप्रश्नपूर्वकत्वनेतम एवं प्र
श्नस्यास्य सकृदेवोपनिबंधोऽन्याय्यः प्रतिश्लोकेति सकृदुक्तस्य वाकल्पाप्रतीतेः एवं
सामान्यमाप्यतास्यैव ध्यानोपनिबध्यमानप्रश्नानुरूपकत्वनेतम न सहृदयावर्जकत्वा
णवाकल्पाप्रतीतेर्निमित्ताश्रयणीयम् ननु वक्ष्यमाणरूपकादिविषये संबंधः वक्ति न भ
वतीत्याशंक्याह नैवदोषमित्यादि एतच्छ्लोकतात्पर्यमलंकारद्वयं न त्वनेकः सामान्यलक्ष
णायोगात् एतच्चोदाहरणद्वयं स्वकृतमाचमनताश्रयेण दत्तम् वक्तव्यत्वेना
स्मन्दलंकारद्वयम् अतएवेनावनालंकारस्य रकारादिभिरेतदलंकारद्वयमप्युक्त
मवतन्पूर्वकलक्षणदोषाभावादुदाहरणान्तरेषु स्वप्रतिष्ठानात् ननु यथाभिहितोक्तथ
स्वाकिं तु शाफरवधजालिके वाक्ति मनस्यान्यमयाव दृशाः पिवसि मधु समवेश
पापासि वेषणाम् हन्तारीति किं कविरूक्कातिनवाप्रवः संचिपिसुपसितेयषोचोरल्पद्
तेहतोः कथमप्रोक्तिलोवपनेमितेनेमस्ते अत्र हि शाफरवधूजालिकेषु तगत्मस्या
दनरूपोस्य प्रश्नस्यानयनम् एवमन्यदापि त्रयम् येनदासीमहतास्यातिशुनः पा

प्र॰ वि॰
८८
८६

टेन शयः दासी स्तने मे क्षितव कस्यानि भिन्नना भावात् स्रोत्रे नेयुन स्याग्रमाभेः साकांक्ष
तान्हा कांथस्या वा विशुद्धाने: द्वितीयेन यथा प्रस्तुःस्वे बाधने किं विद्धयति कारिणा कुरु
वो श्रुभिषक् किं काम्युत्यानोरहृणान वरुत्रनेरक को वधीत क्रीडने किम् केवा वधा त
नस्युरुष्याणामिव हरिणा किं न खलाे विभिन्नवि ख्याङ्गोप यटन्को विचटयति ते चेन्न मदा॰
वाहेन इः प्रश्नमदावा रिहेत इत्यभिसंगा मस्मेण पदेन नचिकन मम॥ प्रश्रवयथोक्त मस्तुना
नपरिसंख्या वे ललनां प्रस्तुस्यापूर्व भवेति श्लेष्य विस्तरं भयाने नाकम्॥ १॰ प्रथनालंकारानन्त
रलक्षणकन्ते प्रसूपक्रमते इतरेत्यादिना तत्रतावन्मन्त्रालंकारमाह सलक्षितेत्यादि
पते देवव्याचेष्टे हेतयादि इंगिताकाराभ्यां हर्त्यार्थसंलक्षणादस्यामेदहन्यमप्यनुक्रमम्
एवं संलक्षितं स्पष्टत्मार्थस्य प्रकाशनं यस्मयसंलकार इत्याचनाम्न यथा यत्नकं कृतो
पिसंक्षितः स्वस्मायुर्थ्यो मस्यप्रकाशनेते यमेण केन विश्वतस्तत्समपरिवर्तते इति किं
वयत्नकर्णोपलभ्यन्त्वहत्वाहीनावलोकिनीः हृष्टावधुः पिथापाने सवीमिः प्रतिमुक्त्वा
नेत्येतत्कृष्यप्रक्रियया लेकोणदाहरणं जानेत्रकवनालंकारमाप्यहृतोत्र स्मालंकार॰
यत्र देवत्तगुणाभ्युदाहृतम् तत्रामाशयः यत्रहत्मर्थस्य संलक्षणमात्रप्रकाशनमात्रे
वान दश्यते मेवालंकार इति तत्र पवात्र सखीभिः सुतनोस्युकत्वं संलक्षितकर्णोत्पलहृ
स्तन्यासादिनावधूभिः प्रकाशितं विस्रब्धयार्थसहितस्तुतम् एवमादौ सूक्ष्मालंकार॰
वक्तव्यः सत्स्मैवार्थ्यस्य संलक्ष्यमाणत्वादिनावस्थानात् अहितेत्यादि विवृत्तमति ८८

वस्तुनो वस्त्वंतरप्रहेपणानिनिमित्तांतरकथनेनेत्यर्थः शैलेंद्रेत्यादि वनिताभावहति स्फु
यी अपह्नुतापीति व्याजोक्तिः प्रोहाना अपलापमात्रं विंतयेतितनावन्मात्रेणैव तद्धत
णात्वात् अस्याश्चापह्नुतेर्भेदलतायितु अपह्नुमते तत्त्विमादितास्थापितामिति भ्रमप्रे
थयद्रूपम् साहश्यपद्मालक्ष्ये तथापह्नुवासावपह्नुतिः अपह्नुवायसाहश्यप्रयत्नात्प्राप्य
पह्नुतिरिति एवमपह्नुतिप्रश्ने इति पूर्ववाक्यपवसंवंधनीयम् उत्तरः प्रकार इति अप
ह्नवाय साहश्यं तदित्युत्तरेणैव प्रकारेण व्याप्तत्वात् कथमिति निष्प्रयोजनत्वात् एव
देवास्युपमायप्रतिविधेन सत्यमित्यादिना तदिति अपह्नवायसाहश्यम् तत्रैतिन्निष्ठे
तम्नतेश्योऽद्भ्रुटे तथोतिव्याजोस्त्याख्यानेकारस्य तयातिरिक्तेति अपह्नुतेर्हि स्वरू
तमेवाकर्षयितुमप्रकृतस्योपादानम् इह वक्ष्यते समप्रकृतेन वस्तु वस्त्वन्तरेणाप्रह्नुते
तित्युह्यते इत्यनयोर्भेदाभेदः एवमाहुर्व्याख्यादाविन्यादौ वालकात्मकवर्णनप्रले
पणाद्विमपियदि गृहुनमेव वाक्यार्थतात्पर्यात्तोकिरेव न पुनरपह्नुतिः अत एवाय न
वक्रोक्तिः तस्याः श्लेषार्थयोजनमात्रलक्षणम् अन्यथेत्यादि एतदेव व्याचष्टे यद्वाक्यम्
त्यादिना अन्यथाभिप्रायेणाभिविवक्षितार्थपरतयेत्यर्थः काकुर्ध्वनिविशेषः यदुक्तम्
वाकोभिधीयमानोऽर्थो येनान्यः प्रतिपद्यते भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः स काकुरिति कथ्यते श्ले
षे तु उत्तरोत्तराश्लेषवनेयातिमुक्तानादर्थादन्यस्य व्याप्तिरिक्तस्याश्लेषद्वितीयालोचनेनेत्यर्थः
नेनकेनचिद्वक्त्राभिमतोऽर्थोऽपरेण निपुणा द्वितीयपादेन स्ववाक्यान्यथानेनतद्विभावनाय यथ

माहिवा

प्र.वि. ८७ हेलिकाशायंनवकेवलकेयंमासाणवकंइत्युक्तेनमान्यथायोजनमाश्रयमलंकारइतिपिङ्
थेः अतएवद्वितीयोश्याद्यालोनामाशमेदनयोक्ताः नहितत्रैवचनेविज्ञातार्थेवान्यथायोज
नम् नत्रयानइतिमहतनामपरित्याज्येत्यभिप्रेतम् एतेषुइतिभवभुजंगेहित्वत्पाद्यस्थानेमित्यादौवा
लवाहिकप्रस्थानेनिषेधकत्वयाराज्यवर्धनेनसंभावितम् श्रीहर्षेणापुनरन्यथाप्रस्थान
निमित्तत्वयायोजितम् अतएवात्रान्यथायोजनस्यप्रसक्तत्वमस्त्वित्याहइतिनिवेधनेनापिप्रस्था
नविघातान्यथेम ननुद्वियोगतमात्रेतेनास्यनवक्रोक्तावन्तर्भावः अन्यान्यथायोजनस्याविशे
षात्कथंनामनास्यवक्रोक्तावनन्तर्भावइत्येवनत्वाहिमायपद्योविशेषाडुपमेयोपमादीनाम
प्युपमायामनन्तर्भावः किंनस्यात् अथात्रफलभेदोस्तीतिकथमेतत् इतिचेत् एवमि
हापिफलभेदस्यविद्यमानत्वात्कथमस्यानन्तर्भावःस्यात् तथाहिअन्यथायोजनस्यक्वचिद्वचन
विज्ञानमात्रेफलेक्वचित्तुसंभाव्यमानमानत्वाहेतिनिवेधनेनयद्यपितेनान्यथेफलभेदस्यालं
कारभेदनिमित्तमित्यविवादः तेनएवंचवक्रोक्तिरयमत्रव्याख्यातइतियथाकपवालेका
रभेदोन्यायः एवंफलानेकत्वापिज्ञेयम् तस्मात् एषश्रीकण्ठकण्ठच्छविरन
भिमतोरागनहमसत्रजनानामयंस्तापप्रज्ञानाप्रशमयतुपनयत्रश्वयाराजेलेन क
वैदिकक्रकवालाक्रमणस्पृदयनेदेवकिंवारिवाहोमामेवंमालवेन्द्रापरिमलक
नत्वल्हिराजनंमेसित्त इत्यत्रश्रीरामसंभावितस्यवारिवाहस्यान्यथाविज्ञातत्वेनव
क्रयोजनंनस्यनतस्मादेशपञ्चनीयर्थोमित्यागमेतोनरमात्रमोपमेयवक्रावर्वलितम् ८७

87

वाक्छलमेवोपचारवक्रत्वं न तद्विशेषणादिनिमित्तमा वाक्छलेनैवास्य संग्रहादुपचारवक्रत्व
मलंकृतेः विवेचोपचारिके प्रयोगेषु व्योर्थापादननिमित्तभेदान्तरमस्यानवाच्यम् यत्तु
ननु तद्र्थान्तरभावादिति न्यायाद्गुणोपचारवक्रत्वया विशेषणवक्रः सनैयायिकानामुप
युक्तो नालंकारिकाणाम् तथाहि नान्यथा योजनस्यैवाविचारतया भावात् यद्वा पुनरुपो
पचारिकार्थस्य पकृष्टताफलस्य यन्त्यायेन शब्दश्लिष्टता दृष्टश्लेषस्य वक्रोक्तावे
नभावः स्यात् उभयस्त्वेवेति सभंगासभंगश्लेषद्वारेण विजय इति श्लेषस्य सभंग
त्वम् मेरुरोद्रेणेति सभंगात्वम् समीवताहुः शिव इति तथा पासकेलीलाप्रश्नो
वक्रोक्त्यादिनाववचनविघातमात्रप्रयोजनस्याप्यथायोजनस्पष्टहेलिकायामपत्रम्
वप्रकाशितम् ननु नेषामेवंववक्रोक्तिः कोलंकारो नयाविनेतिनीत्यासमस्तप्रचाले
कारवर्गोव वक्रोक्तिरूप इति कथमयमेव तथालेनननिर्दिष्ट इत्याशंक्याह वक्रोक्ती
त्यादि इहेति वाक्छलात्मके न वा नाकेः कौटिल्यात् सूक्ष्मेत्यादि ननु कथं वस्तुवर्णनमा
त्रमलंकारइत्याह इहेत्यादि न दतिशयहेन वस्तुलंकार इति नीत्या वस्तुतिशय्याया
यिना यमाणामलंकारत्वाकथं वस्तुमात्रस्यालंकारत्वस्यादिति भावः ननु कथमेतत्
दृष्टमात्रनयगृहणनैव मृगादिनिमित्याशंक्याह सूक्ष्मेत्यादि कविनिर्माणमात्रस्येति कश्चि
ग्रीयविशेषणत्वाकविनोक्त पर्वस्य लक्षणेनात्मकवीनाक काव्यानावा न स्यात्राममपि न।
थापिकत्वापारोहोन संवादितिभावः प्रतिपवेति कविनिर्माणमात्रगम्यत्वात् न निर्मित इवे

ध्व·वि· निष्ठत्वेषां तथात्वेन वक्तुमशक्यत्वात् न सहृदयगतस्यासाधारणस्य गुणक्रियादेः सं
८८ भवतः स्वभावस्वभावरूपत्वेन प्रतिपादनमात्रहानिः किं तु इवेत्युक्तम् अन्यत्वात्ततिरिक्त
त्वेनेत्ययथावस्तुनि संभवतीत्यर्थः अत एव संवेदनसाक्षिगतस्य तत्स्वभावस्य वर्णने
न सहृदयसंभवात् ब्रूयात् किमिय भाविकस्य वलक्षणताभवतीत्याशंक्याह भाविकत्वादि
तत्र वानिर्णीयमानस्य तद्विवक्षितं वक्तुं नेष्टं न हि तेन संभवाद् स्फुटताश्रया स्वभावोक्ते रेव तो
भाविकस्य चलक्षणम् इत्यपि संक्षेपः अतीतानागतयोरित्यादि एतदेव व्याचष्टे प्रतीतेत्यादि
ना अलौकिकत्वेनेत्यनेन सहृदयानां तत्र यानाहितमुक्तम् व्यक्तेति यद्यपि वाचामगोचरत्वे
सर्वत्रैव वत्कुं तथापि तत्र तत्र शब्दविशेषस्य नार्थविशेषानवगमात्प्रतीतिविश्रमात्र फले
इह तु न तदा फलत्वेन तातीतानागतयोः प्रत्यक्षायमाणत्वमेव तत्स्यादिति प्राधान्येनेत
दुक्तम् एवमनेन हृदयंगमत्वं वाच्यवाचकयोरामणीयकमित्युक्तम् अत एवैकस्याप
रामणीयकहानौ नास्यालंकारत्वम् इहापि केचिद्व्याः कविविवक्षितस्य हस्तमपि चि
त्ताधिष्ठितमनसो भावनाभावान्तराशङ्कादिवत्सहृदयानामवज्ञातस्वरूपतया नाव
धानार्हाः केचित्तु स्वयमेव भगवद्भाषितमेव वाहाप्तोऽपि बाह्यतया सहृदयानामनाव
जेका एवस्मिन्नयमपीहावशेषमात्रग्रहणीयम् यदाहुः अन्यत्वाद्वयमाख्या
हृष्टुपनेयभूतभाविनः अत्यद्भुताः स्यात्तद्वाचामनाकुल्येन भाविकमिति
वाचाहुः प्रत्याख्यातकः नन्वत्राप्रत्यक्षाणामपि भूतभाविनाम् ॥ ८८

प्रमाणत्वेनोपवर्णितं यावत् भ्रान्तिमानेव किं नेत्याशंक्याह नचैवमित्यादि ननु यदि भूत
भाविनोऽभूतभाविनेयेवं यदि वस्तुनी तिरस्कृते न ह स्वएव किं नेत्याशंक्याह नापीत्यादि द्वयोरपि
कल्पेति वस्तुद्वयमेतस्यासंभवात् अतएव वास्तवस्तनोऽव्यतिरेकः नन्वेवमस्यापन्नस्यावा
वभासात् किं नेयमितिशयात् किं वेत्याशंक्याह नापीयमित्यादि भूतभाविनोऽन्
भूतभाविनेयेव स्फुटतयावभासात् नन्वेवमप्यनन्तमेव प्रत्यक्षतया किं नावसित
मित्याशंक्याह नहीत्यादि एतच्चाप्रत्यक्षत्वं नाङ्गीकृतं नवा चिन्तनेनेह प्रपञ्चितम् ननु यद्य
वनन्तमान्तः सर्वैव समस्तवाचस्ववगमः किं न स्यादित्याशंक्याह केवलमित्यादि
भावनाद्युपनीतेन्द्रियादीनामव्यापारेणापि एवं योगिनां भावनाबलात् भूतभा
विवस्तुप्रत्यक्षतयावभासते इति भावः यदाह अतीतानागतसन्तानप्रत्ययविशिष्ट
नेऽति वः संप्रत्ययेन योगिनां मनोविद्यार्थदर्शने यथा भावनानिमित्तेनैव कान्या
र्थविदामपीत्यर्थः नस्यासन्निमित्तमाह साचेत्यादि वस्तुतोऽन्यकृतत्वमादेवनिमित्त
मादवस्थवस्तुनो हृदि संपादनं नस्युतेदकत्वाननतया प्रवृत्तस्य भावनामुपयातीति
कान्यार्थविदां योगिनामिव भावनाबलात्स्वकालावच्छेदेनैव भूतभाविवस्तु प्रत्यक्ष
तयावभासते इति ननु यद्यपि योगिवत् भूतभाविनो भावाः स्वकालावच्छेदेनैव सं
वेदनसः प्रत्यक्षतयावभासन्ते तथापि संवेदनसः प्रत्यक्षतया एवं तदवभासनं युक्तमित्युप
स्थनीयमानास्तैरेव किं नेत्याशंक्याह नापीत्यादि नहीति न प्रमाणतां प्रमाणतया।

ध्यवसायः किं न हीति यत्र ह्यध्यवसायो नास्तीत्यर्थः श्रुतिपथे नैवेति न प्रजानन्नपि कुचितः

प्र. वि. प्रयोक्तृत्वेऽभवन्नीति भावः ननु स्मृत्वा नेपदार्थः प्रत्यस्तनोऽयोगीश्वराणामेकभावात् किं नेदमत्र

८९ मानमित्याशङ्क्याह नापीत्यादि एवं समस्तबलेकाकारं दृष्टान्तस्य भेदं दर्शयति नाप्ययमित्या

दिना पुरःस्फुरद्रूपतयेत्यादिना अनयोर्भेदनिमित्तमनुक्रमं परकीयायाश्चित्तेह

नेत्यासीयविमर्शे प्रमेदनपरामर्शो हृदयसंवादः न स्वपरविभागाभावाद्देश

कालविभागाभावाद्व्यापकेन च प्रतीतेः साधारण्येन अत एव परमाद्वयत्वाति

तत्त्वम् न स्पष्टमिदन्तया परामर्शः न ह्यतिविश्वस्यान्यस्याभवात् नाटक्येनेति

इदमहं जानामीति सामानाधिकरण्येन प्रतीत्यर्थः अत एव विशेषणादि तत्त्वम्

ननु भाविकप्रतीत्यनन्तरं यद्यनुसवदलकारः प्रतीयते तत् किं प्रतिपन्नमित्याश।

ङ्क्याह स्फुटेत्यादि एवमज्ञानयोर्व्यतिरेकसमावेशादिति तात्पर्यार्थः ततश्च याव

न्नानारूपाहंतेः स्फोटात्मकसमिद्धशः अप्रियमस्फुरमात्मनि तेः एवमाणानपाल्विभिः

अत एव पाल्विनो स्फुटत्वप्रतीतिः शान्ताद्योर्द्वयोरभिन्नतयोरेकात्म्यम् एवञ्च

सुन्दरस्य वस्तुनो यथावस्तु शान्तादेव शान्त उपनायमाणावमस्य स्वरूपमिति तात्पर्य

नन्वयमेवेतर्हि किमिदं स्वभावो भिरेवेनेत्याशङ्क्याह नापीत्यादि ईदृग्भावे विलि

यते हृदयसमभवादेः स्वत एव पश्चात्यञ्च स्तनं धयानुद्देशे दीपानिभूतनेनैः इच्छाहार

नि स्त्रीनाथायी वैष्टिक ग्रहणमीदृक्स्वभावायामिति वस्तुनो दिष्टो ८९

हृदयसंवादः यथा वा यदा स्वांघसीनाविनरूतिनदेश स्वगृहिणीस्मिञ्जप्र
णी हि न विशेषेण तस्त्वे यदा संपन्ना मेघदननि रसयश्च विरसफलं वाम लेवा द्वयन्ते
नैतेन स्वमशनम् अत्रेदृशोऽयं गृहिणीनां स्वभाव इति वस्तुसंवादः स्फुटनयेति पुरः
स्फुरद्रूपतया साक्षात्रीर्त्यथा निपीडितस्पर्शणोऽदोः सत्यथा पाकिलाङ्गुली यत्र र
स्यजितः पादेनाक्षेत्रभाविनः पुरः यथा वा दम्भोद्भवेणाचरणः कृतरम्यकाण्डतन्वीस्थि
ताकति विदेवपदानि गाना आसीद्धि हृतवदनावेविमावयन्ती शाखास्ववल्कलमसक
मापिठुमाणाम् अत्र पादयोः शकुन्तलायाः स्पृश्य डेवषम्य तत्वेन प्रतीतिः नत्तु वयस्स्वभा
वोक्तावपि प्रसङ्गतन्तया प्रतीतिस्तत्र किमिति न व्याघातः कः विदिति समावेश इति ममः
स्त्रिवः संकरत्वेणाव मत्र यथा हरस्वहरितेण स्वरेन त्ववस्तुवेः कण्डूयमानगलकं वेन्गुल्याद
वतेनालिविगतनेत्रमेत्थलीलायितानि समीलमयनेविस्मस्पुलचलत्सास्त्रेनतोमासिते
श्रीवानस्वलकोणामीस्वबलीवर्दःसरवेमन्यते अत्र हि क्षणपुच्छविवर्तनादिस्तत्स्वभाव
र्णनेन स्वभावोक्तिः अपलाप्यमाणात्वेन भाविकमित्यनयोः समावेशः स्वभावोक्तेरपि
रसवदलंकारायासमंगेनमुद्देशमूपति नवेत्यादिना हृदयसंवादो हि वस्तुविम्बहृतिगतस्तत्वे
नेष्ठिविधः तत्र स्वभावोक्तौ वस्तुसंवादः प्रदर्शितः चित्तवृत्तिसंवादस्तु यथा वेडाशुभ्मर
पश्मिहमल्लिकानामियमतिमोयेभुगीतेतमारणाय त्रालीभिरनूपेन अत्र प्रियाभि
लाषिणीनायिकाचित्तवृत्तिः संवेनसामान्यचित्तवृत्तिभेदेन संवदतीति संवादः यत्रत्वित्थ
ति

प्र.वि. योपि हृदयसंवादस्तु यत्किंचित्तिपन्नत्वमित्याशंक्याह उभयेत्यादि सर्वसमावेशो यथा
९० किंचित्कल्पितनयेनैव द्रुतवत्सूत्रस्पर्शी भवत्यालावनात्स्वप्नभावितवाक्यवाट्कारणेन्द्रिया
90 पयतीमुक्तः कार्जनीवितनेकपत्तनिपुटनालिकपलीलालसमयान्यकान्तगुणानवीर्तिं
नमिथ्येपरावतीमेवते श्रवणावाकृतयोः स्वात्मार्पणमेव स्वभावो किंचिन्न्यूनतिविश
षास्थरसवद्दलकारश्यानयोः समावेशः श्रन्येतियथैव स्वगात स्वात्मार्पणमेव वर्णनात्
स्यात् श्रुतेऽपि भावितकरसवद्दलंकाराभ्यामस्याभेदो भाविकस्य संगतिर्णिष्यते इति
यद्यप्युक्तं नानिवारितम् इदानीं च प्रकृतमेवाह नाथ्यामिति कवितारूपसमर्प
णसमादः कवितिसमर्पितस्य चाक्षुषस्य स्फुटत्वेन प्रतीतिर्भाविकमित्यनयोर्महानभे
दः तदेवाह प्रत्यक्षवदिति तस्माद्दृश्यादिनाऽपदश्रावणाभिरक्ष्यान् एव नाभिनिविष्टमित्याह
लक्ष्य इत्यादि नैवेवेति हर्षचरिते तत्र कुतूहलिवर्णनप्रस्तावे एव स्थितम् पुलिंदवर्ण
नपुनरेकमाक्ष्यमारम्भोऽस्थितमिति ततएव स्वयमवधार्यमिहत्वेयस्य विस्तरभयाद
स्माभिस्तन्नलिखितम् भूतेति भूतानागतयोः स्वरूपविनेयप्रत्यक्षायमाणत्वमुदाहरणाय
स्पष्टं भूतनान्तानागतत्वस्यावप्रकर्षमात्रपरत्वेन सूचितम् तस्य देशकालस्वभाव
विप्रकृष्टानामविशेषेऽपि नेदं दृष्टम् श्रवणाम्यस्तेन देशविप्रकृष्टत्वम् श्र
नागतस्य तु यथा विमानैर्विमानविलासाविषयदान्स्यमानादिवीदृग्वानत्रसुरस्ववर
नमस्कारवादनकाणः पाणिस्पर्शोद्भवतनवरागप्रेरयतत्सूक्ष्मजातिजेष्टापव ९०

त्रिभुवनविभुः कल्किरूपणाविष्णुः एवंविधं तेनोक्तमित्याविचार्य पुनरपि स्तोप्तं केचि
द्विचारमाह शयानमित्यादिना संभवतीति न पुनः कलनीयं हृष्ट इति भावः यथोदाहृतमिति
स्तुतिर्जेयतीत्यादिना ग्रन्थमेतत् यत्र वर्णनाद् व्यात्यमत्नायमाणानाम् अत एव हे कवि
समर्पितपुरमर्थनेत्यादि नवकुसुमविशेषिनोयमेणामलंकारवादितिसंबंधः नहि व
स्तुमात्रवर्णनेन कविकौशलं किंचिदिति भावः अपि वेति निपातसमुदायः समुच्चया
र्थः मुग्धैव वाक्यार्थगत्या हेत्वंतरस्य समुच्चीयमानत्वात् कथमिति वस्तुमात्रवर्णनेन श
ह्लानामाकुलतायाश्चनाकुलतायाश्चाविशेषात् अनेन प्रकारेणेति अनेनानपेक्षेपीत्यादौ
यत्रापि प्रकारान्तरेणालंकारं ग्रथयतीति याहिनित्यादिना सकलवक्रगोचरीभूतमि
ति कविजनमात्रगम्यत्वात् अत एव प्रत्यलायमाणत्वस्य तन्निमित्तायमानत्वात् स
कलवक्रगोचरीभूतत्वे पुनर्यथा क्रवाकत्ववत्संभवतीति भावः नातीवेति न पुनः प्रथम
प्रकारवत्सुश्लिष्ट इति यावत् अत एवेति वाक्यत्वस्यापि सौंदर्यस्याप्यलंकारतया वर्ण
नात् एतावदेवेति न पुनः शह्लानामाकुलतादिवस्तुतितस्याविशेषात् अन्येष्वेतिका
व्यप्रकाशकारादिभिः समरोद्धमित्यादि नहि एतेनेति वस्तुवस्तुवर्णनेपि विकहुवा
त् नेत्रेति एवमवमेरसतीत्यर्थः असंभाव्यमानेति संभाव्यमानाविधेति अंगसत्वेन व
र्णनेनैतद्रम्यमिति भावः यथा शांतसुकाशतितृहादरकुन्हमायविदिमवज्रकुह
मप्रकरणवकीर्णः अन्यकृताकरणकारोहति पाद्यमानतल्लैयोशिशावलाइवयद्यग्या

अत्र हि भगवद्गुणार्थो वक्तव्य एव संभवति स्तुतिविशेषः अत एवास्य कविशक्तिशोभयापित
न सुकरम् एवं वाक्यन्तामपि साध्यकम् अलंकारसावकृतापुनरुक्तिश्रयाक्रियका
रत्नमेवात्मकम् अथापूर्वेत्यादि एतदेव व्याचष्टे महापुरुषाणामित्यादिना अत्रापूर्वस्तव
स्तवनो महापुरुषचरितमुक्तकविप्रतिनिधिपादापि पृथगगतयापि निबध्यमानमेतदलंका
रारोपणलक्षणमपरस्तुतयोपात्तमिति नानायोधः नत्र यथा कश्चित्कान्ताविरहगु
रुणेत्यादि अत्रांगिनेनामेतद् विशेषपक्षस्य वक्तुमतिर्याचनादिदर्शनार्थं शुकषष्ठीतिपिण
दायिप्रयासमसीनावरितमगानस्योपनिबद्धं यथावतमेहापुरुषचरितम्मुपलक्षणाय
वेतत्त्वलाघमलंकारः यथावाग्नादौ वर्याः कालकलमदलोद्दत्तोदकायाः पारणीरवतीव
नपतामस्पर्शनामस्थष्ठपकः केकालोद्गारिपिहितगाहनेदेहमेर्यचरामः पादाग्रहीतनिजम
पिभवैः हवनेनिर्ममेसन्नम् अत्रप्रतिवनश्रीतिविश्याम्याडकोवास्य चरितम्मुपलक्षणमा
त्रपरम् नेपथ्याभूतं नवनेनाभीतः कश्चिद्विशेषो विवक्षितः अत्रासीत्फणिपाशबंध
नविधिः शक्त्या भवद्देवरे गाढंवक्षसिताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः दिव्यैरि
न्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेः कृत्ता च कंठा
टवी इत्यत्र रामस्य सीतां प्रत्युक्तौ उपलक्षणीभूतदेशविशेषपाशवंधनात्रैवमात्रा
द्भुतवर्णितमितिन महापुरुषचरितस्यैव वस्तुनः स्मर्यमाणभावइतिनायमलं
कारः ॥ रसभावेत्यादि अत एवेति चतुर्णामपि चित्ते हिनविशेषस्यभा ११

चित्तवृत्तिविशेषस्वभावत्वात् नेत्रनिपुणपद्धतेर्णमनीत्यर्थः विभावेत्यादि विभावा
ललनोद्यानादयः आलंबनोद्दीपनकारणानि अनुभावः कटाक्षभुजाक्षेपादयः का
र्याः व्यभिचारिणो निर्वेदादयः सहकारिणः प्रकाशिता इति व्यञ्जितः यदुक्तम् विभा
वानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति रत्यादीत्यादि शब्देन हासशोकादीनां ।
स्थायिनां ग्रहणम् निर्वेदादीनीति यदुक्तं निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमा
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहो स्मृतिर्धृतिः ब्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा गर्वो
विषादौत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च सुप्तं विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्या
धिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः त्रयस्त्रिं
शदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः इति देवतादिविषयायामानन्त्यादनेकप्रकारत्वे
प्येकप्रकार एव रत्याख्यो भावः अत एव रत्यादिरित्यादिशब्दः प्रकारे वचः समुच्चये उक्तं च
रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः भावः प्रोक्त इति तथा तदाभासा अनौचित्यप्रव
र्तिता इति प्रशमादय इत्यत्र नेत्रधर्मस्वरूपाप्रशान्तत्वावस्थायर्थः तथा निर्वेदस्य चैव कस्य
चित्स्थैर्ये तेन सर्वेषां मध्ये प्रशान्तत्वादेव भावः स्यात् ननु कथं प्रकारत्वेन पर्यायस्य स्थायिरस
स्यापि कथं प्रशमस्य व स्थायित्वेन गृह्यते इत्याशंक्याह नेत्यादि परिपोषे इति भावतदा
भासत्वानौचित्येन प्रवर्त्तितत्वे इत्यर्थः पद्यामिति रसभावतदाभासानां प्रशमनानाम् बलेया
गादिति प्रभाविनेन बलात्कारेण वा पहृतानि प्रपहृतत्वादीनि तेनानावकस्तेन प्रपहृतमिति ।

ध्व॰ वि॰

९२

भावः ननु च एवंविधौ निरवयवकाव्यात्मनोऽलंकार्यस्य रसस्य कथमलंकारत्वं संगच्छते इ
त्याशंक्याह तत्रेत्यादि यस्मिन् दृष्टेन रसादिर्ध्वन्यभावकादिनामेते रसाद्यः द्वितीये यत्रेत्यर्थपर
तमान् प्रधानेति यत्र काव्यार्थीभूतो रसः एवं ध्वन्यभावकादिमत्ते विषयद्वयस्य सद्भावो
क्रमेण रसवदलंकारत्वोक्तेर्न तु विषयविभागः कृतः अङ्गभूतस्य रसादेश्चालंकारत्वे युक्ते
तथा च यावतोपमादीनामलंकाराणामङ्गकृतत्वं परमेतकत्वमलंकारनिबन्धनम् अ
ङ्गभूतेनापि रसेन तत्क्रियते तत्परत्वमुक्तमनसा रसादेरलङ्कृतत्वं वेन भावात् अत उपमादि
नामलंकारत्वे नयाह रूपकादीनामिह रूपवद्रसादीनां यद्यपि चोपमादयोऽलंकारा
स्तथापि न सर्वथा व्यापार्यस्य विभावादिरूपतापत्त्येवमानोऽहमपृथग्वस्तायित्वमेवेति काव्या
त्मनोऽङ्गस्य रसादेरेव तदलंकार्यत्वम् किंतु तस्य गाढत्वं विनोपस्कारकाः शाहाले
काराः अत एव तेन तथालंकाराः न तदेव यत्र तानेवापि हि तेः कटकादिभिस्तैस्तनतान्यैव
तत्त्वविनष्टानि विशेषोऽवितिमुक्तस्य तनात्मतयालंकियते तथाहयेवनते प्रावरणीशादिके का
दकाङ्गरूपेनमपि न भाति अलंकार्यस्याभावात् अतश्चदेहस्थानीयस्य वेशान्मेवालंकार्यः प
वमस्यापि ग्राह्यार्थशरीरस्यानन्त्वेनैवालंकार्यत्वम् तेन रसभावादिनामर्थमात्रस्य
विनिवेशनम् अलेख्यनीनामस्वीसामलंकारत्वमसाधनम् इत्यादिशाब्दसाधार्थ्ययोगेणोवाल
कारालानिविलिवेशोनेनजीवितम् अतस्मेदाद्यपि प्रकृतस्यवाक्यार्थीभूतेनेन प्रधानस्य र
साद्येरूपस्कार्यस्याङ्गभावेन रसादेरलंकारत्वेऽयुक्तम् यदाह प्रधानता यत्र रसादयो ९२

गतार्थो रसादिध्वनिगोचरो भवेत् भवेदिति नेयत्वं रसादीनामुपकारस्यायलेकारस्यायलेका
रदृष्टा हि सा दृश्यते इति तत्र निर्वेदादीनां भावानां गर्भदासवत्कदाचिदपि स्वशब्दवाच्यता भ
भावानां सर्वदा रसायमानप्रबुद्धानि भेदत्वमिति प्रधानेन वक्तव्याद्वयाभावादेतेषां भा
वस्थित्यसदृशमपि शृङ्खलनाद्याभासमात्मनयाकक्ष्यमलङ्कारत्ववाच्यम् तथा वेदाभिधेय
मानेध्वनिभेदत्वमेवानुस्यात् अत एव च इह हि निर्वेदादीनां त्रयीगतिः तत्र व्यञ्जकं
स्मने विभावाद्यैः स्थायिभावो रसः स्यात् इति तेनोक्ता विभावाद्यभावव्यतिरेकेषां रसव्यञ्ज
कत्वमात्रमेकागतिः तत्र च रसस्यैव प्राधान्याद्विरतिशयप्रीतिकारित्वेन फलत्वात्
लवत्स्वपि यावत् फलेन तदामितिनीस्यात् रसव्यञ्जकत्वमात्रेणैव कृतार्थत्वान्नास्मदा
सत्वकिव्यतिरेक किं विनियोजनान्तरम् यथा नायिकेतुलिका विभातसमयः
स्पृष्टोनकोवीगुणः प्रकालान समयातवे पठ्यते रतारम्भायवा प्रार्थना नवकारे के
मर्थ्यामिति विडंबितंकेदलीवेपनेन त्रिकारणमेव वाललवलीवल्लीवकिंवपमे
प्रालेबन विभावाउष्ठावेपनादिरनुभावः चिन्तकेषु व्यभिचारिभावः एषां च यस
स्पृष्टेनयारसव्यञ्जकत्वमात्रमेवप्रयोजनम् व्यङ्ग्यश्च रसः स चेतनमोदनफलं इति
नाकिं विफलान्तरम् अत एव रसाद्यनन्तरं व्यभिचारिणः स्थायिन्या यात्मध्वनि प्रका
रत्वमवतीति वाच्यम् तथा च वाभिधीयमाने निर्वेदादिभेदः प्राधान्याभावाद्ध्वनि
व्यपदेशापत्रम् प्रकोप्रधानस्य प्रधानतामिधानविरोधात् एवं च गुणीभूतव्यंग्य

ध्व॰ टि॰
९३
93

स्यापि ध्वनित्वप्रवेशः केन प्रकारः कश्चिदपि चित्रे मेऽपि नैयायिकं प्रमुखेति कदाचनेति नीत्या
रसाद्यनुगतविवाहत्वमुत्पन्नमर्थवद्विभावानुभावव्यञ्जितानां रसगुणीभावेनैषामेव प्रधान
त्वम् यथा स्तनस्याक्रमसमर्पणाय स्मृतमा साधवरवधूरिति स्वेच्छालभ्यानुपमफलस्य लाव।
नमही स्तनौ मौलौ नादौ न्यु खेनिखिलं मेन्यारण विधिः कृतनामायं समाहृक्षवलहृदयोर
त्पन्नजनः अत्र विभावानुभावाभ्यां व्यञ्जितः शृङ्गारादीनां रसानामपस्तुत्वेन गुणी।
भावाद्यांकार्थतान्यथविषयत्वेन विश्रान्तेष्विताद्यो व्यभिचारभावपदप्रधानम् अत
एवात्र भावस्य ध्वनेर्ध्वनिभेदत्वम् एवं चात्र विनायाः शृङ्गारादीन्प्रतितद्गतानां भावा।
गुणीभावः अत एव चायं तत्परिपोषकत्वमागन्तदीयकार्यकरणाद्रसं प्रति गुणीभा।
वाभावात्स्वैनैव वनिरतिशयप्रीतिकारित्वेन मवेतस्माद्भवफलत्वान्निजप्रयोजनत्वात
रसपादकत्वविरहाभावाद्यजानुगतविवाहत्वमुत्पन्नमेवस्याख्यानेपरमात्रनाद्रस
विनायाप्यवचाकार्थतान्यथविषयत्वेन प्राधान्यादेतावम् अत एव चवहातदा।
हातिकयोनेकविन्दुहितमउपन्यासः वक्ष्यमाणस्तलहृदयत्वेनैकतरनायकं
भावाने कतरपत्नाश्रयणामितिनकिञ्चिदपि रसस्य प्राधान्यम् नायिकायाः परस्परवि।
रोधात्सांप्रतिविज्ञाभिचारिभावस्यैव प्राधान्यम् एवं चतिवेदादीनां गर्भदासत्वक
हाचिदपि प्राधान्यं न भवतीत्यपर्यालोचिताभिधानम् गर्भदासस्यापि कदाचिदन।
रागमेदासीप्रत्यक्तिप्राधान्यम् प्रधानाप्रधानभावस्यौपाधिकत्वात् कश्चिदपर ९३

सांगामित्विनीमेषामंसर्वालङ्गा यात्राभावादलंकारत्वम् यथा कवकऊवविभुकारेप्राणि
पुव्याप्तेनेभुवत्पम जलधिपुत्री संगमेनेवाधात्रि निविडनिविडनी विरथ्यि विसंसने।
क्को स्तनवधिककरा शाशाङ्कि गोव:पात् शृङ्गारस्याङ्गत्वनिरूपणं तत्राङ्गाणी भा
वेनवाकार्थितानायविषयेन्नोपनिबद्धम ध्वन्यालोके शाङ्कि: विषयावतिरिक्तत्वमि।
तिश्रयालंकार: नत्वेव यद्यपरस्याङ्गत्वे सर्वेषामलंकारत्वं तत्र रसाङ्गाभूतत्वादेषामलंकारत्वे व
क्तव्ये स्यादिति चेन्न नैतत् यस्मात्रिविधानन्तेभ्यो लक्षणं सकस्याभिभूतस्ववस्तुनउपस्का
रायकत्वयोगेनाप्रपाख्यानामेषालंकारत्वम् उपस्कार्योपस्कारकत्वनिबन्धनत्वेन यालंक
यालंकाराणामावस्यात्वात् रसादे: पुन: स्वरूपनिष्पत्तेर्यद्यपि निर्वेदादयो गतास्सुप।
योगित्वे तेषां रसस्वरूपसञ्जनीभूतत्वात् न्यूजनमात्रमेव फलम् एतत्प्रवृत्तेरेषाप्येवो
त्नीत्यान ध्वनित्वेनाथालंकारत्वेन रसव्याप्तिर्व्याप्तिरे किंप्रयोजनमिति चेन्निष्पादकत्वा
याङ्गत्व एवं निर्वेदादीनां रसमध्ये नाम सहकारित्वमपि निबद्धमिति तम् ग्रावे वालंकारत्व
मिति विषयविभाग: तस्मान्निर्वेदादीनां सर्वदैवाङ्गाभावात् प्रेयोलंकारत्वं ध्वन्यन्
वाच्य: तस्मादेषामागमनापाधनितेन स्वप्रधानं क्वापि यस्मादुजन्तेन भावप्रशमादयोपि।
व्यापार: सदेव ध्वनितेनाप्रयान्ति ध्वनित्वमिह यदि तेषु नाहि तलक्षणीयस्तत्समाहितादिर
सादिपदेश्यकं तदुपदेशम् किं हाय्यानेत्यादि एतन्मनद्धयमिति धन्याभाववादिनो ध्वनि
भाववादिनाञ्च नत्वध्वन्याभाववादिमतेन कृणापेत यावन्मव्रदलंकार: शृङ्गाराप्रत्ययात्

अ.वि.
९४
94

दानम् सत्वोत्तेरनुकरणाभिप्रायेणाव्यस्य धृतिः शृङ्गाराभिपत्तया तद्य समलंकारः अत्र यद्यपि
राजविषयरतौ दृष्टिरगिवाक्यकरणोपिनदानमदनेथापितस्य शृङ्गाराभिपत्तयोगित्वमात्र
मेतदुक्तम् करुणः शृङ्गाराङ्गमुक्तनः अन्वीयत इति तस्यालंकारत्वम् एवमितियथा
मतडयमप्रियस्नेहरथ्यर्थः तत्र यथा कान्तेन कण्ठावरोधेन शुद्धेशुचिपतिवाहन
दीर्घकेशशंकामिके वनानिव मसितामासनालो नैषितम् एतद्रुक्तमुदं वयेतिकथयं
स्यालोकालकृदेतनः पश्यः स्मरशुग्राव्रजस्यनेकणीज्ञातानाविलतास्मिता अत्र वाक्यार्थी
भूतः शृङ्गारः अत्र भूतस्ववृत्तमः एवमितिसामान्यताणुदाहरणेवासिपरत्वेनाचितम्
यथा वपालेस्यार विनाकृपालिहु वभेदः विलासागारेथ्वत्तो तमहाहिलोवतलम
ज्वालेपिनाकाकितम् कृदपोपितशकलमकावलमककालमप्रेतुमङ्गसागावपुना
तवोनवरसान्नुच्छेदुन्नतावपुः अत्र भगवद्विषयाशावेननवरसाश्रयम् विशेषमित्यको
तितेन तेनधन्यभावनादमत्तनातिमवेषामास्रिम्यादाहृयतइतितात्पर्यम् भावाल
कार इति निर्वेदादीनां भावानां स्थितमत्वेयापनिवृध्यमानत्वात् शान्तदयावस्थितिमा
वस्यापिसंवनीयम् अनेन वाक्यसमाहितादिभ्यो वेलक्षण्यमेतितम् तत्र यत्र भा
वास्थितस्तत्र यमलंकारः अन्यथातत्त्वालंकार इति एवमितियथेतदुदाहृतमित्यर्थः
अन्यत्रेतिधृतिवादिमते पत्रामसवेद्यर्थः तत्रैयालंकारः कवकृतेवन्यादिनाकलि
जातिभावोपलक्ष्यादोहृतः देवताविषयरत्याम्भोपानविषेषुनयथा कण्ठोपयत्नुर ९४

गणानामस्य पणामेयाभिमा प्रीणाभिविषयस्समयेकृतोऽनः नन्वेतदामुकुंकेपामिकणां
इदानीं तनत्वनामिति भजेमरणापिरहेम अत्र भगवद्विषयायारतेर्मरणविषयारति
रंगामितिश्रेयोलंकारः ऊर्जस्वि यथा वदोहम्सपरपहिंस्रा मृगाह्यपाश्ताः पश्यतायेप
माल्लिख्यातिशलापतिलीतिश्वतञ्चवंतिनेसतिकाः अस्माकं सहकृतेहेशोतिपतिता
स्योविन्पवारोतिपेविधल्लाविपदाविलासहदितेतेः अत्याथिभिःस्तूयसे अत्र राजावि
षयस्यरत्यायोस्यभावस्याश्रयमहिंतोयाथयोत्यारसाभासभावाभासावंगम् आभि
वीतिभावोपेतयाप्रुनरयथा हिंवानवाटपनिवासमीशुषानितेविनीतानिकृ
त्वकन्त्य मुहुर्मुहुर्हस्तवलहिलोवननकेनपल्लीपतिनातिरीतिनः अत्र शबराणां
परदारविषयोसत्कमनोविनेनप्रहृतमिति भावाभासोराजविषयारतिश्चत्यग
सामाहितंत्वभिचारिभावोपेतयायथा अविरलकरवालकंपनैर्भृकुटीतर्जनगर्जनैर्
मुहुः ददृशेतवदैरिणांमदःसगतःक्वापिनेयनतानतानतः अत्र
राजविषयायारतेर्भूतस्यवैरिविषयस्यमदस्यप्रशमः देवादिविषयस्यात्मभावा
पेतयाप्रुनरयथा असच्चाःपरितःस्फुरतिगिरयःस्फारास्तथांभोधयस्तानेतान
पिविभ्रतीकिमपिनक्लांतासितश्यनमः आश्चर्येणमुहुर्मुहुःस्तुतिमितिप्रस्तौमियावद्
भुवस्तावद्विभ्रदिमांस्मृतस्तवभुजोवाचस्ततोमुद्रिताः अत्र राजविषयायारतेरगस्त
स्यविषयस्यरत्यायोभावस्याश्रयस्यवम अत एवकमप्याहितंयदन्येनेवलितंनन्दहरे

ध्व॰ वि॰
९५

95

नमेवाद्युक्तं तन्मतेऽपि येऽलंकारा रसवदादयो भावा वा ये तेषां स्वलक्षणानि ये न युक्तानि न व्यभि-
चारिभावा ये तेषां हि भवेद्विः प्रयः प्रभृतीनां स्वलंकारत्वेन लक्षणं यत्कृतम् तस्माद्व्यभिचा-
रिभावा ये तेषां प्रेयस्त्वे हि समाहितत्वे भावोदयसन्धिशबलत्वादीनि पृथगलंकरणानि
वाच्यानीति तस्माद्धन्मतेऽपि समाहितादीनां लक्षणीयत्वे युक्तम् भावोदयेषां हि पुन-
र्द्वयाविष्टभावस्यात्यादिनाऽनुक्रमेणोपक्षोत्तिव्यभिचारिदेवादिरतिवेन द्विप्रकारस्याप्यर्थः
द्वक्रमावस्थित्वे यदेवस्यानुनकृदितमर्थः उदितनायापि हि भावस्य स्थितात्मकत्वात्
येऽलंकारा एव स्यात् एते इति भावोदयभावसंधिभावशबलतास्त्र्याह्वयालंकाराः नत्व
वे लक्षणमभिनवादेवेषां पृथगलंकारताम् इति किं तन्यदृशेन भाशकाह एतदित्यादि
प्रभृति एतान्ते एत इति पूर्वोद्दिष्टाः सर्वालंकारा इति पुनः रसवदादिभावसमाहितादिभावश-
बलान्ताः केवलत्वेनेति नत्वेकस्य वाक्यार्थत्वेन प्रयोगात् तस्मादमूनेवालंकारान्ते-
रूपस्क्रियमाणावाप्यप्रयुक्ताख्यातायविषयत्वेन प्रतीयते सम्प्रवत्तत्रसालाद-
लंकार इति भावः अतएवायं समाहितालंकारव्यपदेशः यतस्तयोरलंकाराणां मिश्रत्वेनाव-
स्थानं लक्षणम् नैतेवाहसमाहितत्वादिना यत्पूर्वं क्वचिदुदाहरणादुपमकाद्यलंका-
राः समस्तितत्रतत्थाविपस्थावाहरणास्वयमेवलक्ष्याः स्मृहः कार्यः एतदुदाहरणा-
न्येव यथा भाववादिमतेनैतेषां हतेनोपात्तम् ध्वनिवादमतेन पुनरुदाह्रियते तत्र भावो-
दयो यथा साकेकृतयाकदृशामप्रपान लीलाकतेस्वहृद्धिवापिवेरिणेनप्रहृतेऽथया ९५

पि यापितवनाम विभो रहोहीनं केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥ अत्र राजविषयाया
रतेरङ्गभूतस्य त्रासस्योदयः ॥ भावसंधिर्यथा ॥ त्रसोत्थाने कालोल्लसदसहभावस्य तप
सः कथानाविशेषमश्चवर्यासिकः शैलडोहन्तः ॥ प्रसादेवादिरणांकपटवड्वेशापन
यते वाशीथिल्यमप्युग्रायटभिशुकः समहूतः ॥ अत्र भगवद्विषयाया रतेरङ्गभूतयो
र्वेगधैर्ययोः संधिः ॥ भावशबलता यथा ॥ पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी
हस्तालम्बं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि ॥ इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोऽरण्य
वृत्तेः कन्या कंचित्फलकिसलयान्याददानाभियत्ते ॥ अत्र राजविषयाया रतेः शंका
सूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यविबोधौत्सुक्यानां पूर्वपूर्वोपमर्देनोपनिबद्धानां संगते
देवतादिविषयरत्याभासभावापेतयापुनरुदाहरणार्थं यथा ॥ त्रिशंकोपरि हरिणेनापुर्ण
नामभिलवणम् यदेकस्मादुदेत्यापि विश्वस्यापि चित्रप्रतिसरहा ॥ अत्र विश्वामित्रविषयापारते
रुदयः ॥ पौरबुद्धेनीय चलकाकपक्षकेननयकथं विनिरततितिः पतिः ॥ श्रीमवदनीयत
मणादयेकजन्महृत्साप्रनीपयनवाकथं वास्तिम ॥ अत्र सुतगुणिविषयो रत्याख्यभावयोः स
धिः ॥ मजरोनेवपितुः सुतोर्गुलेयानिश्रितीवधरुदस्तामन्यस्य महेदतान्हिनकृते तत्र स्य
शावस्य ह्रदः ॥ यान्यसिन्नवसादमतिहृदयस्वार्थः पराथेन सख्यासहेयसुना विनाशकृत
यामामन्याप्तिः प्रीयताम् ॥ अत्र अचारादिविषयाणां रतीनां पूर्वपूर्वोपमर्देनोपनिबद्धानाश
बलत्वम् ॥ अत्र चरणनाम चारितत्रयोगानमिसम्लेकार्वनम् ॥ अलेकारगते लक्षणं कतेचापा

वृ.वि.
९६
96

क्रमते ग्रथनेस्मादिना ग्रथनेति शब्दानवस्थम् एवमिति पूर्वोदितानाम् तेयेनलंकाराद्द
ये नस्येवेति भेदस्य संयोगादिहृदृष्टिनोः समवायस्तु तेनाप्रदर्थोः तच्चैवमेदस्य स्फुटत्व
मस्फुटत्वेवस्तस्यसूत्रमेव अतएव तिलतंडुलन्यायः क्षीरनीरन्यायश्चेत्तक्रमेण एवमिति
हि एतद्द्वयोपपादयितुमुपक्रमते उक्तमादिना तद्देतत्तद्वयमध्यादन्तर्दृष्टानोपदर्शन
द्वारेणालंकारान्तरत्वमेव सिद्धान्तयितुमाह तेषामादिना संसृष्टिनाहृतमिति एकत्रैव
द्वयोर्बहूनां वालंकाराणामुपनिवेशने संसृष्टत्वेनतयाहृतं तत्र स्थापितमित्यर्थः
वाचकत्वात्वमिति एकैकालंकारनिबन्धनास्य हृदनाख्याकत्वाटत्वस्य सातिशयमित्यर्थः
उपलभ्यत इति स्वसंविदितत्वया सातोत्क्रियते इत्यर्थः तेनेति चारुत्वातिशयमेव
नारिहविषयपृथगलंकारातिशयमतेरणोपलम्भातिशयाभावेतु संसृष्टीतिभावः नतु
शब्दार्थालंकाराणां संसृष्टेनासाक्षेणावकथमलंकारान्तरत्वमुक्तम् अभिनवकल्पत्वे तेषा
मेकत्रोपादाने संभवात् चारुत्वातिशयाभावात् तेषां हि संसृष्टितत्वापि ग्रलंकारेषु चारुत्वं
न हि दृष्टिविषये यथैव मधुमाधुर्योमिति तदर्शीरगुडादिविषयितानीत्याभेदेनैव चारुत्वावस
द्विगुणमेवन्यायम् नापिलौकिकालंकारवद्रेषां संसृष्टनाकृतेन चारुत्वान्तरमुपलभ्यते
न हि मौक्तिकपद्मरागेन्द्रनीलादिवत्संसृष्टतसंकस्यचिद्रत्नस्य प्रमाणीनोपरम्याणोभा
शोभामते शब्दार्थयोर्भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वेन भिन्नजातीयत्वात् असदेतत् तथा हि यथावल्लप
श्यगावस्थितेनच्छस्यालीनलज्वलनतापुलादिकत्रुतन समयतामस्त्यय: ॥ ॥ ९६

स्फुटत्वेनगुणत्वंभवति समग्ररसाभिव्यानान्यस्य प्रत्ययस्योपलम्भात् नत्वेवमभिमतक
ल्पानामप्यलंकाराणां संघटनाबलेन ह्येवोपचैकीकारेण कश्चिद्विशेषोऽपि ह्युपलभ्यते
एवं केवलं न संसर्गो नाम यस्य संसृष्टिः संकरव्यपदेशाहेतम् अपि च रूपभेदेष्वपि वि
च्छेदादेकत्वे विद्रुपत्वके इत्यादिनीत्या विभागस्त्वस्त्रेणोदेयथा स्वरूपस्फुरणेन वाप्याह्नु
त्वेपि विच्छेदेनावभासात्संकरेऽलंकारान्तराणामिश्रणात्मकरूपमेवकमेववकरूपभा
मते नत्वेवमभिमतकल्पानामप्यलंकाराणां संघटनामात्रेण प्रतीतावक्रतावमाय
इति गुणमेव संसृष्टिः पलंकारान्तरम् यत्वादीनां तु मध्ये यस्य भेदेऽपि संमीलना
योपानकादिवत्समन्विष्यमाणोपलभ्यते एवकोऽसि हि विशेषः शयः नेदधामपीति गुणम ति
लंकारान्तरत्वम् नचास्य चारुत्वातिशयस्य शोभास्यैतेत्यैवं वाच्यम् एकैवैवकस्य
हृद्यावेहनोवालंकाराणामवगमे यथा यथमतिशयोल्लेखस्य सविस्तारीतिकेव
नसंवेद्यमानत्वात् संघटनमात्रेणैव प्रतिपत्तिरलंकाराणामेकात्मनवाकोऽसु केक
च्छेदासंवाभवति ननु कलकादोविद्भूतेनयानानवत्वासम्याः प्रोह्यासंभवात् यदाद्भुः
वाक्यार्थे भेदप्यक श्लोकानेवात्तेनवालंकारस्यालंकारान्तरसाहित्यप्रतिभात्यवाविह
रत्नादिभिन्नैश्लोकगतेनेन वाकामे देप्यवहितत्वादृत्तमवतिसंसृष्टिरिति कलकादावे
प्यलंकाराणामेकैकवाक्यनयाय यविच्छेदेन प्रतिपत्तिः प्राहः स्यात् नरद्वापिसंसृ
ष्टायस्मृपगमेनकोऽसि हि विशेषः नत्रसमग्रतासत्यपिविद्यत्तानेनवाक्याल्पादीनांत्वपादीना

प्र.वि.
८१
97

वैकेन्द्रियग्राह्यत्वेन समानजातीययोर्नामैकत्रग्रथितयोर्दृष्टत्वात्स्मरणाद्युपपद्यत एवा नैकस्य वल
नावगमः। इदं तु भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वेन भिन्नजातीययोः शब्दार्थयोरेकत्रग्रथितत्वाभावात् दृले
कानां ग्रहणं पश्यतीति वेदनास्तीति कथमेकस्य सम्भेदे वस्तुनोवभासाय स्यापि सह
चारग्रहणं लौकिकानामत एवमपदे पदार्थे स्यात्। न चोच्यते अशोकरणान्नात्र शब्दावगमस्यैकेन्द्रियग्रा
ह्यत्वान्न दृलेकारयोः सजातीयत्वेनावदविवादः। अत एव च तयोरेकत्रग्रथितत्वादुपपत्ती
तेः सम्बन्धावगमः। संनिवेशसमीचीनाकृतातिशयोपसर्जनेन त्वयाप्यस्य सहचारग्रहणं लौकिकाना
नत्वम्। एवं सम्बन्धावगमस्यापि शब्दकरणत्वात्समानजातीययोः सहदृष्टत्वं न प्रतीयमा
नयोर्लौकिकयोरपि ज्ञेयम्। शब्दार्थयोः पुनरुपायभेदेऽपि न दृलेकानां सम्बन्धावबुद्धक
वाचकत्वाद्येन मानमेतान्न विषयताप्रयाणपदवीमासः सिध्यतीति लौकिकालौकिकावबद्ध
वशब्दार्थयोर्भयोर्लौकिकानां सम्बन्धलक्षणपरमार्थतयावभासमानत एव वाचकत्वात्तदस्मिति
मायग्रामैव सहचारग्रहणं लौकिकानाम्। अथ पश्यन्त्यन्यः शब्दार्थयोर्भिन्नजातीयत्वे भिन्नेन्द्रिय
ग्राह्यत्वेन भिन्नप्रकारत्वेऽप्येव शब्दार्थशरीरकाद्यशब्दप्रतिपाद्यस्य वार्थस्यावगाहनाव
लोकेन्द्रियग्राह्यत्वाभावात् स्यान्नैयायिकत्वात्। यद्येवं दृश्यवल्लितानामत्र ग्रासोपमादीनाम
भावः स्यात्। अप्रसिद्धानामलौकिकानामभावात्सर्वत्र सम्बन्धसंकटयोरभावाद्देषा
विषयापहारान्नैतत्। अप्रसिद्धानामलौकिकानां सहदर्शनादर्शनात्। नन्वाहि यशोव
र्णनमाहरूप्यहिमाद्रिम्वजाङ्कवी संस्थेन प्रविशतस्यवाहिनीपूर्वसागरम्। उच्यते। ८१

कवो विनं नस्य राजन्यपादपस्य उरवांतकसंग्रामाद्विलाकीवमदोवगाः नयाजिन
पनः मोक्षश्रविवेशसमंडलम् मित्रेभमौक्तिकाद्गणाणिः सिहदृवावलम् राजना
न्कापि सेवर्णानकापिदेवानिविनिर्ममे पार्श्वद्रुमुत्थेदेवानांपार्थिवोपनदाप्तसः
वःखावस्य गणस्य केसनामाकविदारकृत भूपविनापमत्येपिजिनादेसमयास्त्या
इशानेदेवाउपमाखेलानाश्रुपनिपादितम् सुपारसइवस्वस्थमावापापार्थिवागिणो
मनयादम दशाभ्यलानानेनरविजननान् विकवान्नवमनस्त्वामान्याद्रपस्यइवानेनः
श्रमेधमानेमयिनव्याकसेविविधोचित प्रयासः कदलायानालाहावश्रमणाविव नि
देशानेवेमपरणपयः स्तनेधमादिनी रामितेनाङुवारस्पयवे वैश्येभूविव इसकासंग
निष्ठ्रष्ठ कतेनावीमरायन उत्तिहीश्रुविनलभस्थलेनेवविलोवनः स्तनेप्रणाहन
गरानिःशोकापूर्णकदीपनिः समानहारितेष्ठ श्रीश्रवुद्धाग्रइवेतिन श्रवस्पेःसंवेदारस्यः
भेदःश्रमविमुभिः वार्वाकाणामिवेषांहिनभयपरलोकतः इत्यादिराजनरगिरणालि
नादिमनपवर्णाने उपमायाः शुद्धस्वदाहरणमाननम् एवमेवान्यराजवर्णाने श्रवयोनः
रश्रुवाश्रुद्धायाउपमायाः कियाविषयइतिकोनामदर्शयितुमलम् उपमेवानेकालंक
रवीजभूतेतिनविदर्शनेनैववर्तते एवमन्यालंकारणामपिसहस्रशःशुद्धोदाहरणाने
समवदर्शयितुं न्यविस्तरभयान्नदर्शितम् तस्मादेषालिंविषयनेश्रविरलविषयनेवतनवाक्य
श्रविरलविषयनेणुपमादीनानमस्ति सकरयोरेवलतामीयनयापामिसहावन्मात्र

अ.वि. विषयस्वीकारणाधाष्येचांइत्यनलनपिनशुचिनिनमान् एवं च संसृष्टिः एवं नाना ज्याकृतामावाये
त्यायुक्तमयुक्तम् एतदेव च नन्वात्मसनिविषयश्रुतिवपकारसंसृष्टिः संकरश्चोतविलित
९८ विहृतम् अधाक्यतः स्वविषयं सविशालसाम्यसर्वेष्णलङ्कृतिगणोऽरमनाविशय इत्या
९४ शीवादसक्रमयितिच्छ्रायजनम् नन्वेवमयलंकारान्तरेणयुक्तेतदेकपदसंसृष्टिः संक
रेवास्तु किं द्वाभ्यामित्याशङ्क्याह एलंकारेत्यादि श्रीभोजदेवेन पुनर्भेदस्य स्फुटास्फुट
त्वमाश्रित्य नानालंकारसंकरः संसृष्टिरिति संकीर्णत्वमात्राभिप्रायेणासंसृष्टाव्येप
कपचालंकारसंकरः विज्ञानीयप्रोक्तेति यमकात्प्रशमस्योभिन्नलक्षणत्वात् एवं च श
यानस्यात्प्रशमस्यपरिपोषकत्वेनायमकामिति संकरोदाहरणत्वेनवाच्यम् एव
हि यमकस्य शस्योपकान्तहान्न चैवकावित्तुः सरूपातिशयोधमकस्य शयानस्यमिपय्यु
सस्ययमकप्रतिवरसंगावेयुक्तेनपुनर्विपर्ययः सकलवाक्यव्यापिनोप्युप्रशमस्य श
यान्यनाविवक्षणात् नचाप्यत्र परस्परसङ्गतिभावोयुक्तः इहहि निमित्तनिमित्ति भा
वेनोपकार्योपकारकभावेन चेति द्विधाङ्गाङ्गिभावोयुक्तः नचाधोपि द्विविधः सावत्र
कः श्रात्देशिकस्वीति नत्रसावेत्रिकायथाविभावनातिशयोक्त्योः शास्त्रिष्टातिशयोक्ति
स्त्र संचैवचविभावनेनिदिशाविभावनायाःसर्वत्रवातिशयोक्त्यपेक्षत्वात् श्रादेशिको
यथाश्लेषातिशयोक्त्योः रजनीशुवामित्यादौ क्वचिद् एवश्लेषवशेनातिशयोक्तेरुत्था
नात् कमलमनमंसीमादोश्लेषस्यतेरुत्यापितस्याः संभवात् पतञ्जेदकुयवनसंकरस्याविषयं ९८

नस्यस्वदेहेनवलाद्वुपमाकानामलंकाराणां संसर्गे वक्ष्यमाणत्वात् द्वितीयं येष्वा ग्र
गुलीमिरिवग्यादेशाङ्गुद्धिर्द्देहेन वलेन लेवसमाकानामुपमादीनां परस्परमुपकार्यो
पकारकत्वमाश्रयेणांगांगिभावः नस्य उपमेययोः परस्परं स्वरूपनिष्पत्तावपेक्षाका
वित् एकतराभावेन्यस्याः स्वरूपाख्यानात् एवमुपमादयः परिहार्वेवालंकेवलालंकृत्य।
तास्मात् स्थितानामुत्तरेषामपि यथा यथा वनेकरूपाग्रहणादेहविततामुपमाद्युपमा
युपमाद्युपकारकत्वेनैवास्योपकार्योपकारकत्वेनांगांगिभावः एवं चैतत्रप्रधानतायामुपमा।
दीनामिति निजेनाम शेषास्तेषूत्तरेषामेकरूपांगांगिभावोपि इत्यादौ रूपकमेवात्मक्रम इ
हूपनमेयमकारश्चासयोनेनिमित्तनिमित्तिभावः सर्वेषु वानयोः स्वरूपनिष्पत्तावा
न्यान्यापेक्षत्वात् नत्वेपिसमनन्तरोक्तयुक्त्या संकरयोगः नचवर्द्धेहेतुस्यालङ्क्रमना
कयोरथनयोः परस्परमंगांगिभावः शब्दालंकारयोः शब्दवदुपकार्योपकारकत्वाभा
वात् शब्दार्थवत्समावर्तिवेवविद्यातिशयायायोपकत्वेनानयोरुपकार्योपकारकभावइते
चेत् न इयमेवाद्विसंसृष्टिर्यनेयोवेदनावालंकारागांपरस्परनिरपेक्षाणामपिसंसृष्टि
मतिवाहनानिश्चयप्रतिपत्तिः एवमर्थालंकारसंसृष्टावपि संकरादाहरणेनेनवाच्यो
नोहनत्वोपमान्यत्वेषांः परस्परमुपकार्योपकारकभावात्तांगांगिभावः यथैवदृश्य
दाडिमादिवहाह्यवचनयोरसंवद्धत्वसाद्यादितिचेत् न वक्तृकन्मीनानाकपकासिने
वमर्पायोनेष्टेद्वयारोपमवेक्षत्वात् नचणकलक्षणमेकमेवाश्रित्यशरीरहस्य व स्थिता

नोऽस्य तुल्यादीनां मध्ये यः कश्चित्संबंधः अथोपमालिंगितस्य वस्तुकस्य मीलनस्योच्यतामिति
प्र.वि. तुल्यस्पृशाकारत्वात् परस्परं तदा हेतोर्नोपनिबद्ध इति साम्यस्य भूतार्थवर्णनया।
९९ वस्तुनोर्निमित्तभावोऽस्तीति चेन्न नेन्न उपमायां लिंगनाभावेऽपि वस्तुकमीलनादेर्हीनतेति
९९ संख्यानतिरिक्तादवस्थितेन वानयोः कल्पनया परस्परं सर्वथाभावात् नाप्युपमा
यावाकाशेनैनस्या अप्युक्तेति वस्तुकमीलनागावेनावस्थितात् अत्रापि वस्तुक।
मीलनस्यैवावकाशस्तेन शशांकावरव्यागोपपादितस्य तत्पालनस्य तत्रापि वस्तुके
नोपनिबंधात् एवं परस्परमुपमर्जनीभूतयोरेवानयोः सर्वथाभावेऽप्युपमोत्प्रेक्षयोः से
सर्वोऽपि निबन्धनात् प्रायोपमर्जनेनेति यथाक्रममेव संसृष्टेरुदाहरणानि उक्तम्। एव
मस्या प्रमेयाविर्भावितानामलंकृतीनां विनिवेशनं चेत् अन्यनितरां शशांकाद्यमा
दिवाकारादिवत्तद्धर्मेणैव न हिंस्यादेवान्योन्यमुपकार्योपकारकभावप्राप्तमेवासम्
नहानमत्राह कथाङ्गणस्य परास्ततायावलम्बकरः स्यात् एकत्रैव दर्शितसर्वानल
हेतूपनतान्यान्यसम्मीलनेन नमस्कर्तव्यान्येन वागुणानेककार्यीतेत्यादि न शक्तिमत्या
दिष्वागुणेनतीयमेव न चाचार्यचार्यबालेकाररस्यास्थोलेकारसमुच्चय इति वाच्यम्
उक्तमेवमन्यत्रालंकारयोगपद्यस्य तदलंकारान्तराभावात् तथा लास्यस्य परमेव वाच्य नालं
कारः। एवं हि मत्प्राकिमपराङ्गम् अत्रचाधिकारियामी ममाशयेन सजातीयस्योक
पमयोः संसृष्टिरित्युद्धृतत्राद्धेः कुम्भकर्णकर्म नदस्तु कर्म अत्रापि विजातीययोरुप ९९

मोक्षेत्योः संसृष्टिरिति सर्वत्रैव समुच्चयः पाठः। लिख्यतीवेत्यत्र उत्प्रेक्षयेति प्रथमार्धे
गतयोर्थयोः विज्ञानयोर्द्वितीयार्धगतयोः परस्परसमासेऽपि संसृष्टिरेव तथापि विज्ञा
नीयेत्याद्युपमोत्प्रेक्षयोरेकदेशानुप्रवेशान्नामसजातीयत्वाभिप्रायेणैव संकरम् नाप्युत्प्रे
क्षाद्युपमोपमाद्युपहेतुभूतानामितिवाच्यम् अयाणामप्यलंकाराणां वाक्यार्थीभूते
नैकवाक्यत्वं प्रस्तुतानात् उभयसंसृष्टिरिति अत्रोपमोपमयोः शब्दार्थालंकारत्वा
त् व्यवस्थापकमिति सज्जीरशिञ्जितस्याप्योगस्पष्टतावैनोविन्यासात् प्रतिकूल
हस्तेऽनुजनस्य सज्जीरशिञ्जितायोगात् पारिशेष्यादिति उपमारूपकाभ्यामन्यस्या
प्यभावः एतेष्वपि संसृष्टिरिति नैरन्तर्यमित्यादिनोदाहृतेति यद्यपि सजातीयविज्ञा
नीयत्वेनव्यपदेश्याः सम्भवन्ति भेदेऽपि तथापि तद्विशिष्टत्वं वाच्यं भवतीति प्रत्या
क्षमेवायमुपसंहारः इदानीं संकरमवतारयति अङ्गाङ्गिभावेनेति नैकवाक्यत्वेऽपि हे
नाद्धितियथार्थरूप अविभेदमिति सूत्रलोहितभावादिना संस्थापितकेति भावगुणप्रकारि
त्वेनावस्थितः श्लेषमूलेति श्लेषहेतुकत्वाः अत्रचयथागोविन्दप्रासिकरवल्याप
वमेवाकमेवोक्तम् अत्रोपमोपमासद्व्यापदेशेवागां गिभावेदस्योपसंहारः श्लेषानुष्
टीनेतिश्लेषमतेरणास्य अत्रस्यानात् नह्येलेनेति नेषामुपमादीदीवलेनोपका
रकत्वेनेत्यर्थः समस्यानादिरूपकार्यत्वेन उदाहरणान्तरोपादानेश्लेषहेतोरुत्प्रेक्षणात्तामि

अ.वि.
१००
100

विशेषः स्यादलंकारान्तरमिति हेतुहेतुमद्भावो विरुद्धः। श्लेषमेतेन गणितविरोधस्यापत्ते स्यात्तदा न ते
दन्तु शुद्धो नेति श्लिष्टपदत्वविरोधोक्तेनेत्यर्थः। शुद्धोऽपि विभावनादिवद्विभज्यते। तथा हीयमत्रिका
कायेयमिति यदनन्तरमारीयं सेवकश्लेषलक्षणम् अत्र श्लेषस्यानुग्राहकत्वेन स्मरणादिर्ह्याक्रम
तेनेत्युक्तमेतावता विरोधोपकृतेनेत्येन न तु विरोधोऽस्त्वत्रायं हेतुरंगाङ्गिभावेन संकरत्वा
दिति शायोऽयमस्यापि समुत्तरत्वा विरोधश्लेषयोरत्र किं समकक्ष तेनेत्याशंकयाह। तेनेत्यादि
पतित्त्रोऽत्र समता समस्तार्श्लेषस्य शायोऽन्याभिप्रायेणोक्तम्। स्वपदाभिप्रायेणात्र विरोधस्य
प्याभिन्नविषयत्वम्। अत एवात्र यथा समकक्षालंकारत्वं स्यात् ह्येवमस्योपपादितम्। अत एवाद्यपद्य
प्यकपदालंकारः। न चैकस्मिन्कस्याश्चित्साम्यं सम्भूतानामलंकाराणामिष्टत्वेऽसम्भ
वात् अत एवेति विरोधस्यांगीभावेन श्लेषस्य वाच्यत्वानात्। यत्र द्वयोरप्युक्ता समता शङ्कया
णे चैतदत्यतानन्तराय यमाशयः। यावता हि यत्रालंकारान्तरस्वरूपनिष्पादने हेतुत्वे
भजते तत्र नायमलंकार इति शक्तिसाधने हेवमपि सिद्धान्तीति तन्मतेनाप्यनन्तराभवे
स्थितत्वेनानुपपत्तिरत्रान्तरसाम्यस्यायोजनम् तन्मध्य इति श्लेषावाञ्छितिरेकानामने
षामलंकाराणाममध्य इत्यर्थः। दोष इति सापकर्षतापत्तिरूपः। केश्चिदिति का
व्यप्रकाशकारादिभिः। उदाहृतमिति कुसुमसौरभ मस्तादिना यदुक्तं तिष्ठति तरे पक
वाचकेति यदेव शब्दा समकक्षवाचकास्त्वविवक्षितौ हि तीक्ष्णगाङ्गिभावा
त् साधकमित्यनुकूलम् बाधकमिति प्रतिकूलम् न्यायप्राप्तम् इति साधकबाधक १००

माणाभावादेकस्यानिश्चयात् संदेहसंभवोपपादयति तथाहीत्यादिना उक्तं बाधकारणा
भाव इति कोऽसौ तर्हि बाधसन्निधानहेतुकस्य कारणस्याभाव इत्यर्थः विरुद्धसुखेनेति त-
त्सन्निधानवत्त्वेनेत्यर्थः अतएवेति हेतोरपि विरुद्धसुखेनोपनीतत्वात् अग्न्येति का-
र्यप्रकाशादौ उभयत्रापि उपमानमात्रेणैकत्वेनेत्यर्थः वेदेशाहस्या हीनगुणत्वात्क्रमाद्ध-
येनापि ह्रस्वीकृतत्वेऽपि निश्चयः कश्चिदिति उपमायां रूपके वानेनैव तदलंकारस्याव
कारादीनां सत्तमलंकाराणां संदेहायोगात् तथाहि स्यादेवायुक्तं पावे इति संदेहः क-
स्यचिदेव कदाचिद्भवति न तु सर्वदैव सर्वेषां सन्निकृष्टानां तेदेवानेन तत्र सर्वेषामपि नि-
श्चयोत्पादात् सर्वदा सर्वत्र सर्वोऽस्ति चालंकारलक्षणप्रणयनम् तथाहि वचनसं-
देहो हि कस्यचिदेव नियतदेशकालप्रमातृगतत्वात् संदेहापि पर्यवसानेऽवश्यमेकतर-
पक्षाश्रयणम् उत्तरकालवाच्यकम् सत्यं यथा लालसात् इह च संदेहस्तु न तत्कालपर्यन्तेक-
त्वालंकाराश्रयणात् तत्सम एवालंकारः स्यात् तस्यैव बाधकार्थत्वेन प्रोक्तत्वात् बाधकार्थो-
भाव एव सालंकाराणां सर्वोपप्रतिष्ठापकप्रमाणम् न चोभयोरपि बाधकार्थाभावा-
विशेषात् संदिग्धस्य बाधकाभावादेवेत्यविवादः न च लक्ष्येऽतस्याभावः तथा स्या-
यादाहरणविभावनायामेव निश्चयो विरुद्धसुखेनोक्तबाधकारणाभावपि निश्च-
नेतव्यापि वेनः सम्युक्तं ह्ने इसंकेतो दर्शस्यैव कार्यस्य बाधकार्थत्वेन प्रोक्तत्वात् अ-
नेनैवाउक्तं दाउन्मनि रावि विवादेनेति विशेषो वाय इति विभावनायामेव बाधकार्थो

अ·वि
९९
101

भावः उभयोरप्युपमारूपकस्यैव निश्चयः यतो बाधकप्रयोजनयोर्द्वयोः समासयोरेकत्रयु
गपत्प्राप्तावसत्यां बलवत्त्वाद्विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परत्वाद्रूपकसमा·
सप्रवृत्तिः एतदेव च रूपकस्य साधकप्रमाणम् अत एव बाधयद्वयोरेवाधकतयोः संभव
त्योर्बाधगतिरप्रमाणिकेति त्याज्याह लक्षणात्मकरूपकसमासबाधकतयाङ्गत्या·
त्मनउपमासमासस्य प्रवृत्तिरिति उपमायाः साधकप्रमाणसद्भावात्तेन तदपक्रम
भवन्मते च समासानां प्रायशील...... परत्वादुपमासमासस्यापि लक्षणात्मकत्वमिन्य·
बाधनगतेरसंभवादुपमाया अपि नास्ति साधकप्रमाणसद्भावः अथोपमायाल्लक्षणा
रूपकेन लक्षितलक्षणेति न द्वयोः एतयोः सत्त्वमस्मिन्निति चेन्न तत्त्वं एवमप्यबाधनग
तेरसंभवस्य नावद्यत्वात् अथ यदि बाधगतेरेव विशेष इति यथोक्तमेव युक्तम् यच्चयु
न विशेषणाय हि विवक्षेव यतीयतो न चेतत्समासपदकार्यमित्याह युक्तमित्यादि एत
देव दर्शयति नेत्रमित्यादिना न बाधकमिति न पुनः साधकमपीत्यर्थः बाधकाना·
भावमात्रेणासाधकत्वानुपपत्तेः तथात्वे सत्यपि सन्देहसंकरः स्यादिति भावः यथा
वेति एवं च संकरेणोपचरितस्याप्यत्र समयद्वयस्य संभवात्सन्देहसंकरः कस्यचित्स्यादिम
स्यादाहरणान्तरपदार्थनरूपादानम् साधारणमिति सामान्यप्रयोगाद्विविधमुदाहरणविव
तसमासपदत्वात् यथा गुरुबोधकाद्यत्त्वनुश्रूत इति अत एवोपमायां बाधकप्रमा
णसंभवादसंहतेः पारिशेष्यादिति न पुनः साधकप्रमाणासंभवादित्यर्थः उचित ९९

॰॰॰॰ दिति रूपकनिर्वाहेणासाम्यस्यापि केवलप्रतीतेः विपर्यय इति रूपकोपक्रमेणोप-
मानिर्वाहः उदाहरणमिमामस्यलाघवेनप्रतीते सेच्छां वाक्तिमां प्रसूनोत्प्रियसखीवाच
स्वपानाहरणायकल्याणपराग्ज्यरविप्रियतमः पादानलानेत्तिनः तेपं दहतिगाते
इवयतनेत्रवेघ्याप्रिवालेफलामिनिवासपादरश्मी एवं वाधिकप्रकर्षालंकारोपक्रमे
पतत्यकर्षालंकारेर्निर्वाहोनकार्य इत्यप्यनेनसर्वालंकारशेषत्वेनोक्तम् प्रकृतनेइति।
शब्दोवेत्यादौ दृष्टव्यमित्युपमायावाचकत्वेप्रतिगाभीरत्वस्यसामान्यस्यहिप्रयोगो।
उपमायामसमेवाचक इति रूपकपरिग्रहएवयुक्तः उदाहरणेत्वमितिपः कोमारइत्यादि।
ता नवसंदेह इति संदेहमेकत्रयप्रयोग्यकवाचकत्वमस्तितथापितत्र संदिह्यमानत्वेन
वसंकरोऽस्तीति ननोस्यवलतयाप्यम् इहेसकवाचकानुप्रविष्टयोनिश्चितत्वेनने
वयतनम् एकवाचकानुप्रविष्टत्वेनचालंकारयोः संसृष्टत्वेनवाक्यतानि शब्दोपसर्जनत्व
त्तिनेवेकहेतुकत्वेनसंकरोयमेकयोरिवसंकरोनास्त्याभोगाज्ञाच्यः नहियमकयोः
संसृष्टत्वेनेवाचभासोस्तीतियथोक्तमेवयुक्तम् पृथक्स्वधर्माणि तत्कशहस्यदानव
निरयार्थत्वात् योनितत्वेगोतिशाहस्यसमेगतासद्भेलेषः नचास्यादाहरणाद्यम-
पतयुक्तम् उपमादिसह्यस्यदृतत्वेनेवगतातोविनातत्स्याद्यत्वात् यतसुसेषएवा-
त्र्यशापान्येनालंकारः एवंचनसंकरः एकस्येवाद्यालंकारस्यस्थितेः तस्यावहिप्रभृती-
नामसहृत्वनायामुक्तत्वात् उदाहरणान्तरयथा शेकन्यस्यातिमागास्ववणावलपतेःपादः

प्र· वि·
१०२
102

मतस्येदं ततः कृतो नामं गोमलीनत्वविकृतत्वमगतस्यां गमायाव्यश्लोक्ष्म वागोवत्तः कुलत्रय
गुणिनात मत्रै नेनाद्वनानीत्तानामस्तोगः कागनावत्वमागणमद्युजवचनेनदनकर्णायमालि
यत्वेद्गोवेष्यगणगवभाव इति स्वभावोक्तिः दागात्य श्यप्रमावायमाणानामितिभावि
कस्मिन्ये कस्मिन्नवचा वकेलकारद्वयमत्रयोविष्टमित्यपसंकरः अवद्भाविकत्वभा
वाकाकपकायोपकारकभावनामागातित्यकवावकाउपवेशात्वतोवेन्नि यानिषा
यः प्रधानतयाप्रतीयते स्पेनतदुदाहरणानम् श्रेणातिभावश्चभिन्नवाचकोलकारा
नवनलक्षावकाशोस्ति अतोगजतितदोयमित्याद्दावेकवाचकानुप्रवेशोपिलिवक
शादतितेनास्पष्टत्वभावः अतएवेति शब्दालेकारयोरेकवाचकानुप्रवेशात् अन्येता
यकाद्यप्रकाशकारादिभिः यदुक्तम् स्फुटमेकत्रविषये शब्दार्थालंकृतिद्वयम् व्य
वस्थितंवेति अयपानकोमिति श्रथ्यानभाषणोपनलेकस्मिदाचक इतिभावः सगादिनि
तत्पादीयथालेकाराणामजातीययाक्रमात्मरूपमाश्रयः इतोमतीन्याभिन्नविषयेवना
लेकाराणामुगागातिभावादिनासंकरउक्तोमहौतुड्डेन्यादि शब्दार्थवर्तिनामलेकारा
णामुनःसमर्गेणायमलेकारद्वयाह शब्दार्थवाव नकेवलकाव्यप्रकाशकाराणा
शब्दार्थवर्तिनोवलकारयोः संकर उक्तो यावदन्येनापीतिभावः यदुक्तम् शब्दार्थव
र्त्यलेकारावाक्यएकत्रभासिनि संकर इति संसृष्टाविति अनयोराश्रयभेदात्तिलतण्डु १०२

लन्यायेन स्पष्ट एव भेदावगम इत्येवं कोऽनयोर्भेदोऽतः त्रिप्रकारश्चेति । अङ्गाङ्गिभावसंशयैक-
वाचकानुप्रवेशेन यत्क्रमम् तन्नामोत्रिरूपः परिकीर्तित इति एवमेतेह संकरस्यानुप-
पत्तावपि त्रिविधत्वेनेत्क्रमादेवास्य ग्रन्थकृता त्रिप्रकारत्वमेवोक्तम् ग्रन्थेन तेषामलंका-
राणामुपसंहारं कर्तुमुपक्रमते इदानीमित्यादिना ग्रन्थेनेति शमावसरम् यथा-
तत्र सर्वेषामेवालंकाराणां निर्णीतत्वात् तदेवाह एवमेत इत्यादिना एतदेवव्याव-
हृ एवमित्यादिना संक्षेपेणेति ग्रन्थस्य न ग्रन्थनेऽर्थस्य नस्याहिन न कथनेन तेषां स्वरूपमव-
कथितत्वात् एवं ग्रन्थसंक्षेपेणापि सर्वेषामलंकाराणां विस्तरत एवमर्थस्यासंभवि-
स्वरूपमुक्तमिति शब्दालंकारार्थालंकारयोरस्य केवलत्वमपि ध्वनितम् तत्र ग्रन्थविस्तरे-
णाध्येतृत्वरूपस्यानभिधानात् अत एव ग्रन्थकारेण प्रयोजनमपि द्योतितम् क-
नु शब्दार्थोभयालंकारा इत्याशङ्क्याह तत्रेत्यादि आदिग्रहणाद्गुणसामान्यपुनरु-
दीनां ग्रहणम् तत्र च लाटानुप्रासश्लेषो ये चोभयालंकारत्वेन पूर्वमुक्तत्वादुभया-
लंकारा इति बहुवचननिर्देशः कथं संसृष्टिसंकरावुक्तावित्याशङ्क्याह मिश्रत्वमित्यादि तत्र संसृ-
ष्टिरुभयालंकारत्वे यथा अनेन मध्यरेत्यादि संकरस्य यथा सर्वमेवामलं कस्यापकु-
णाकाराकरुणानां श्रीमोक्षितानीव विरस्यानेकमात्रहितप्रद अत्र शब्दार्थालंकारस-
मवेशोऽभयालंकारत्वे संकरेणैतदुभयालंकारत्वमोद्दिष्टमतएवावसेयम् ग्रन्थकृ-
ता स्वसमनेनैरमेव संसृष्टावेकतमोत्रऽकः अत अस्य ग्रन्थकृन्मतेनैद्यत्रासंसृष्टिः ।

अ॰वि॰
१०३
103

ष्ठानामेवोभयालंकारत्वम् न पुनस्त्वेपि काव्यशोभातिशयहेतुत्वेनैकः कश्चिदलंकारः श
ब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिदुभयस्येति फलः पुनरयं प्रतिनियम इत्याशंक्याह लोकवदि
त्यादि लोके हि योलंकारो यदाश्रितः स तदलंकारत्वेनोच्यते यथा कटकादिः करा
द्याश्रितस्तदलंकार इति सिद्ध एवं विषयविभागकृतः प्रतिनियमः एतदेवान्वयव्य
तिरेकौ तदलंकारनिबन्धनत्वेनाक्रान्तं तदुक्तमेवेत्याह अन्वयेत्यादि एवं हि श्रौतो
पमायामिवादिशब्दान्वयव्यतिरेकानुवर्तनेनालंकार्यत्वमेव न पुनस्तदलंकारत्वेन ।
स्याविशेषात् अर्थस्य पुनरलंकृतत्वात्तदलंकारत्वमेव युक्तमिति तात्पर्यार्थः ए
तच्चोद्भटविवेके राजानकतिलकेन सप्रपञ्चमुक्तमिति ग्रन्थविस्तरभयान्नेहास्मा
भिः प्रपञ्चितम् एतदेवोपसंहरति तस्मादित्यादिना आश्रयाश्रयिभावेनेति उप
स्कार्योपस्कारकभावेनेत्यर्थः तेन योलंकारो यदुपस्कारकः स तदलंकार इति
पिण्डार्थः । विततेनानेनास्माभिः सर्वत्रैव तन्मतानुसृतिरेव कृतेत्यात्मविषयमतो
इत्यमपि ग्रन्थकृता प्रकाशितमिति शिवम् । राजराज इति प्रथितनामाभूद्गुण
गणानामाश्रयः परमः नीतिमतां सरसि राजहंसनामा तनोकलिवतां गामेपि यः १
शक्राधिकश्रिय यस्य श्रीशृङ्गार इति कृतः गुणगानतिकातिथिषणो मन्त्रिणामग्र
णीभूत् २ तदात्मजन्मा विद्वद्विपुजे जयरथाभिधः व्याख्यादिदमसामान्यगुणाभ
रणमनाम् ३ यथासमं किंचिदिह समयगायान्यथावाप्तात्तादलंकृतिनियाविनमे । १०३

व्य. वि.
१०४

तदुत्कर्षं विदधद्दोषमपमार्यवृत्ते: तत्पाश्यतनमवधेयमियत्तेव वयं प्रकृतार्थाः ४ ९
दिदृक्षोर्यमलंकारविमर्शिनी कृतिस्तत्र भवतो राजानकश्रीयजवट्टस्य लिखिता या
स्तु लेखकपाठकयोर्नमः ॥ ॥ तात्पर्यशक्तिरित्यादौ अभिहितान्वयान्तरप्रती
तिस्तात्पर्यशक्तेरिति भट्टाः १ दृष्टार्था व्यवधानं ग्रंथेयोभिधाव्यापारइति प्राभाकराः
२ वक्त्रादौ विनानुपपत्त्यार्थवाच्यार्थान्तरप्रतीतिरिति शाकुलाः ३ लक्षणामूलत्वेन तद्
वचनत्वाल्लक्षणैवेति मीमांसकाः ४ प्रसवधेर्थान्तरप्रतीतावति संवेद्यादृष्टप्रत्य
याद्वुमानमिति प्रमाणविधिः ५ वक्त्राभिप्रायेन नादृष्टान्तरव्याससद्वाकाङ्क्षत्वे प्रतीति
रानुमानिकीति पामिकीनां ६ अभिधेयान्यथानुपपत्त्यार्थान्तरप्रतीतिरर्थापत्त्येति
गुरवन्मीमांसकाः ७ श्लिष्टशब्दप्रयोगान्यार्थगतौ सा परागपत्रशब्दद्वयोच्चारणम् ।
नेत्रमतोभिधेयान्यतिजैमिनिः ८ प्रकृतादप्रकृतप्रत्यये समासोक्तिः विपर्ययेप्र
स्तुतप्रशंसा तुल्यत्वे पर्यायोक्तमित्युद्भटाः ९ विभावजन्यस्य स्थायिनो विभावानुभा
वाभ्यां पुष्टिप्रतीतिर्यो गपदेकार्थो रस इति लोल्लटाः १० भोगपो रस इति भट्टनायक
काः ११ अभिधाव्यतिरेकेण शब्दस्यार्थप्रतिपादने व्यापारान्तरं नास्तीति महिमभ
ट्टसाहित्याः १२ इति द्वादशधा ध्वनिभेदाः ॥ ॥ ॥ शुभमस्तु ...
रशानाविरुद्धादनीयाद्दीनीयाध्यवरथिनेसकोपनिबद्धगुणाद्धाविशिष्टाजन १०४

ग्रु· वि·
१०५
105

यस्मात्रेस्थिरसंचयानिरूढयेद्धः खोनिमेषोन्मेषानिवाख्याखोनिवाख्याख्यायस्तामेक
मर्थमथवानिःस्वस्थानिवृश्यमाने भूहः श्राप्तेनहेव्याः शिवगुरवसतेपयहमदमायणे
मायावाजन्मतामेयदिमलकलितमर्त्यलोकसशोके दिव्याभिर्गुरयथासमधु
रमधुस्वपावितुनिःष्यद्दिनीभिःकामजायेयवैयाकरणभणितिभिस्तुणामा।
हुणाकर्णः सहणाद्विमर्शात्मावाश्यगगोरवुघिता प्रसङ्गाविनरूपाविमर्श
ध्यापरमशिवः निमेषोन्मेषरहितेभाववर्गमिदंतया विमर्शनीपृथग्भूते
पश्यन्तीदर्शनाद्धहिः भावनानामरूपानिविशेषोल्लासशालिनी श्रतसंज।
ल्परूपागीर्मध्यमापरिकीर्तिता यावर्णपदवाक्यात्मवाचकावाचरूपिणी
ग्रर्थप्रपंचसंचारकारिणीवैखरीत्वसा विवरेश्वरीवैभवावैखरी॥ येयं
विमर्शरूपैवपरमार्थचमत्कृतिः सैवसारंपदार्थानांपराबागभिधीयते ग्र
विभागात पश्यन्तीसर्वतःसंहृतक्रमाः स्वरूपज्योतिरेवान्तःसूक्ष्मावागनपा
यिनी केवलंबुद्ध्युपादानाक्रमरूपानुपातिनी प्राणवृत्तिमतिक्रम्यमध्या
मावाकप्रवर्तते स्थानेषुविधृतेवायोकृतवर्णपरिग्रहा वैखरीवाक्प्रयोक्तृ
णांप्राणवृत्तिनिबंधना॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ १०५

श्लो°
२५१३६